

Оксана МУЗИЧЕНКО-КОЗЛОВСЬКА

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК РЕГІОНУ:
ТАБЛИЧНА І ГРАФІЧНА ВІЗУАЛІЗАЦІЯ**

Посібник

Рекомендовано на засіданні Науково-методичної ради Національного університету “Львівська політехніка” як посібник для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 051 «Економіка» (Протокол № 76 від 22 лютого 2024 р.).

Музиченко-Козловська О. В. Соціально-економічний розвиток регіону: таблицна і графічна візуалізація: посібник. Видавництво Omni Scriptum S.R.L., 2024. - 228 с.

Рецензенти:

Шульжик Ю. О. – професор кафедри менеджменту організацій, економіки та підприємництва, кандидат технічних наук, директор Прикарпатського інституту ім. М. Грушевського ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

Кічурчак М. В. – професор кафедри економіки України Львівського національного університету ім. Івана Франка, професор, доктор економічних наук.

Смелянов О. Ю. – професор кафедри економіки підприємства та інвестицій Національного університету “Львівська політехніка”, професор, доктор економічних наук.

Посібник підготовлено відповідно до ОПП спеціальності 051 «Економіка» та робочої програми дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону”. У ньому представлено у вигляді таблиць та рисунків сутність та наукові засади предмета. Досліджено проблему розміщення продуктивних сил та обґрунтовуються підходи до її правильного розв’язання, проаналізовано фактори розміщення продуктивних сил, розглядаються такі питання: проблеми економічного районування України, вплив територіального поділу праці на розвиток економіки регіонів, заходи щодо впровадження регіональної економічної політики, становлення господарських та міжгалузевих комплексів, аналіз природо-ресурсного та трудо-ресурсного потенціалів України, формування міжнародних економічних зв’язків України. Крім того, висвітлено основи сталого розвитку та розкрито основи економічної оцінки джерел природних ресурсів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДИСЦИПЛІНИ «СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ»	9
1.1. Основні поняття дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону”	9
1.2. Методологічні основи та методи регіональних досліджень	11
1.3. Наукові засади у регіональних дослідженнях	14
Питання для самоконтролю	17
Тестові завдання для самоперевірки	17
Список літератури до розділу 1	19
РОЗДІЛ 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ЧИННИКИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ	20
2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил і соціально-економічного розвитку регіону	20
2.2. Основні принципи розміщення продуктивних сил	22
2.3. Основні чинники розміщення продуктивних сил	23
Питання для самоконтролю	28
Тестові завдання для самоперевірки	28
Список літератури до розділу 2	30
РОЗДІЛ 3. НАУКОВІ ПІДХОДИ І МЕТОДИ АНАЛІЗУ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ	31
3.1. Основні наукові підходи та методи аналізу розміщення продуктивних сил	31
3.2. Галузево-регіональний підхід до обґрунтування оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств	32
3.3. Графічна інтерпретація вибору оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств	36
3.4. Обґрунтування оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств методом ринкових зон	43
Питання для самоконтролю	45
Тестові завдання для самоперевірки	46
Список літератури до розділу 3	48
РОЗДІЛ 4. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА	49
4.1. Економічне районування як метод територіальної організації господарства	49

4.2. Основні положення економічного районування	51
4.3. Проблеми та перспективи економічного районування	53
Питання для самоконтролю	57
Тестові завдання для самоперевірки	58
Список літератури до розділу 4	59
РОЗДІЛ 5. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ	61
5.1. Сутність та передумови територіального поділу праці	61
5.2. Ефективність спеціалізації регіону	64
5.3. Роль регіону у просторовій організації продуктивних сил	68
Питання для самоконтролю	71
Тестові завдання для самоперевірки	71
Список літератури до розділу 5	73
РОЗДІЛ 6. СУТНІСТЬ, ЦІЛІ ТА ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	74
6.1. Сутність державної регіональної політики	74
6.2. Основні цілі та завдання державної регіональної політики	80
Питання для самоконтролю	83
Тестові завдання для самоперевірки	83
Список літератури до розділу 6	85
РОЗДІЛ 7. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ	86
7.1. Сутність та складові механізму реалізації державної регіональної політики	86
7.2. Державне прогнозування розвитку регіонів	90
7.3. Державні цільові програми	92
Питання для самоконтролю	95
Тестові завдання для самоперевірки	96
Список літератури до розділу 7	97
РОЗДІЛ 8. ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЄДНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ	99
8.1. Соціально-економічна система: національний та регіональний аспекти	99
8.2. Характеристика складових регіональної соціально-економічної системи	102
8.3. Показники оцінювання соціально-економічного розвитку регіону	104
Питання для самоконтролю	109
Тестові завдання для самоперевірки	110
Список літератури до розділу 8	112
РОЗДІЛ 9. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ	113

9.1. Загальна характеристика економічних районів України	113
9.2. Коротка характеристика економічних районів України	116
Питання для самоконтролю	130
Тестові завдання для самоперевірки	130
Список літератури до розділу 9	132
РОЗДІЛ 10. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І ТРАНСФОРМАЦІЯ У РИНКОВІ УМОВИ	133
10.1. Сутність та структура господарського комплексу України	133
10.2. Промисловість України і форми її територіальної організації	136
10.3. Основні проблеми розвитку та розміщення господарства України і його трансформація у ринкові умови	138
Питання для самоконтролю	139
Тестові завдання для самоперевірки	139
Список літератури до розділу 10	141
РОЗДІЛ 11. МІЖГАЛУЗЕВІ КОМПЛЕКСИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	142
11.1. Особливості формування та аналізу міжгалузевих комплексів	142
11.2. Структурна переорієнтація економіки України	144
11.3. Види та характеристика міжгалузевих комплексів України	147
Питання для самоконтролю	150
Тестові завдання для самоперевірки	150
РОЗДІЛ 12. ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ	153
12.1. Сутність і значення зовнішньоекономічних зв'язків у становленні економіки України	153
12.2. Вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних економічних зв'язків	155
12.3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність та принципи формування	157
Питання для самоконтролю	161
Тестові завдання для самоперевірки	161
Список літератури до розділу 12	163
РОЗДІЛ 13. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	164
13.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу, його складові та структура	164
13.2. Стан, використання та охорона природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів	165
13.3. Ресурсозбереження – головний напрям використання	

природно-ресурсного потенціалу	171
Питання для самоконтролю	172
Тестові завдання для самоперевірки	173
Список літератури до розділу 13	175
РОЗДІЛ 14. ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	176
14.1. Трудоресурсний потенціал та його роль у розвитку продуктивних сил.	176
14.2. Поняття та показники обліку регіонального ринку праці.	182
14.3. Динаміка чисельності та склад населення, особливості його розміщення.	185
14.4. Трудоресурсна ситуація та її регіональні особливості.	187
Питання для самоконтролю	189
Тестові завдання для самоперевірки	190
Список літератури до розділу 14	191
РОЗДІЛ 15. ОСНОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ	192
15.1. Сутність, цілі та критерії оцінювання сталого розвитку	192
15.2. Принципи та чинники сталого розвитку регіонів	196
15.3. Індикатори сталого розвитку регіонів	198
Питання для самоконтролю	201
Тестові завдання для самоперевірки	202
Список літератури до розділу 15	203
РОЗДІЛ 16. ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ОЦІНКИ ДЖЕРЕЛ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ	205
16.1. Сутність та класифікація природних ресурсів	205
16.2. Використання природних ресурсів у господарській діяльності	209
16.3. Економічна оцінка відновних та невідновних природних ресурсів	211
Питання для самоконтролю	217
Тестові завдання для самоперевірки	217
Список літератури до розділу 16	219
ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК	220
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	227

ПЕРЕДМОВА

Не зважаючи на воєнний стан, в економіці України відбуваються значні зміни: здійснюють реформи місцевого самоврядування; значну увагу приділяють сталому розвитку регіонів та соціальній складовій ведення господарства.

Соціально-економічному розвитку регіонів приділяється значна увага через складну ситуацію, яка склалася навколо існування і розвитку окремих регіонів України, зокрема перебування деяких територій під тимчасовою окупацією РФ, використання природних ресурсів, охорони навколишнього середовища, вплив цих процесів на умови проживання людей. Від економічного стану регіонів, діяльності об'єктів господарювання залежить матеріальна основа існування суспільства, працевлаштування людей, покращення соціальних умов життя людей, забезпечення охорони здоров'я, належного медичного обслуговування, розвиток освіти, культури тощо.

Аналіз соціально-економічного стану окремих регіонів України свідчить про наявність значних відмінностей у розвитку областей та населених пунктів, в їхньому економічному розвитку, в соціальному забезпеченні життя людей, що визначається сукупністю природно-географічних, економічних, історичних та інших чинників. Щодо кожного регіону необхідна об'єктивна економічна оцінка його стану, визначення та використання внутрішніх ресурсів та їх використання для потреб населення.

Регіон – це частина території країни, що є великим суб'єктом держави, цілісна структура, що володіє спільністю правових і соціально-економічних умов і відрізняється цим від інших регіонів, виступає відносно самостійним суб'єктом економічних відносин як усередині країни, так і на міжнародному рівні і характеризується високим ступенем відкритості економіки.

Дисципліна “Соціально-економічний розвиток регіону” заповнює певну прогалину між макроекономікою та мікроекономікою, і має вивчати соціально-економічні процеси на мезорівні. Важливість наукового забезпечення ринкових перетворень, створення єдиного ринкового простору у поєднанні з формуванням регіональних ринків, з розвитком місцевого самоврядування визначила потребу поглибленого вивчення проблем, пов'язаних з соціально-економічним розвитком регіонів України.

У цьому контексті важливо готувати нових висококваліфікованих спеціалістів-економістів, здатних бачити та вирішувати не лише економічні проблеми країни, але й її регіонів. Вивчення дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіонів” дасть змогу майбутнім спеціалістам-економістам засвоїти фундаментальні знання щодо складу та змісту економічних процесів, які відбуваються в регіонах України.

Посібник містить 16 тем, у яких висвітлено теоретичні основи дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону”. Розглядаються такі питання:

проблеми економічного районування України, вплив територіального поділу праці на розвиток економіки регіонів, заходи щодо впровадження регіональної економічної політики та формування механізму реалізації державної регіональної політики, економіка України як єдність регіональних соціально-економічних систем; стан та перспективи розвитку регіонів України; становлення господарських та міжгалузевих комплексів, аналіз природо-ресурсного та трудових потенціалів України, формування міжнародних зв'язків України. Крім того, висвітлено основи сталого розвитку регіонів та основи економічної оцінки джерел природних ресурсів.

Засвоєння викладеного матеріалу дасть змогу студентам здійснювати аналіз закономірностей розвитку соціально-економічних явищ і процесів, сталого розвитку продуктивних сил, які відбуваються у регіонах, визначати тенденції їхнього розвитку, прогнозувати значення техніко-економічних показників розвитку регіонів, а також застосовувати теоретичні аспекти раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища у практичній діяльності.

У посібнику поряд з уже відомими підходами застосовуються оригінальні погляди, як, наприклад, наукові засади української школи регіональної економіки, перспективи економічного районування в Україні тощо. Посібник чітко структурований, з логічним викладенням матеріалу. Особливістю посібника є подача найважливіших матеріалів у вигляді таблиць та рисунків, що допоможе студентам легше набути потрібні знання.

Кожен розділ завершується питаннями для самоконтролю, тестовими завданнями для самоперевірки та списком літератури. У кінці посібника наведено іменний та предметний покажчики.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДИСЦИПЛІНИ

“СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ”

План

- 1.1. Основні поняття дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону”.
- 1.2. Методологічні основи та методи регіональних досліджень.
- 1.3. Наукові засади у регіональних дослідженнях.

1.1. Основні поняття дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону”

Соціально-економічні відносини в межах території певного регіону характеризуються надзвичайною складністю, формуються з урахуванням особливостей того чи іншого регіону, його географічного розташування, природних ресурсів, економічного і трудового потенціалу, розвитку продуктивних сил тощо. У поняття соціально-економічного розвитку регіону входить і така важко вимірна субстанція, як культура життя населення. Позитивна динаміка соціально-економічного розвитку регіону можлива лише за умови збагачення культурного життя населення місцевості. Соціально-економічний розвиток регіону лише тоді має позитивну динаміку, коли за інших рівних умов розширюється особиста свобода кожного, у тому числі і в економічній сфері, що можливо за ефективної підтримки малого і середнього бізнесу, втілення антимонопольних заходів, захисті прав споживачів, забезпеченні реальної свободи пересування тощо.

Соціально-економічний розвиток регіону – це галузь наукових знань, що вивчає соціально-економічні процеси, які відбуваються в межах певної території, тенденції та закономірності економічного розвитку і функціонування господарюючих суб’єктів різних форм власності, розвиток і розміщення продуктивних сил. Ця дисципліна розкриває зміст, шляхи, напрями формування виробничих відносин у регіоні, досліджує розвиток та розміщення продуктивних сил як матеріальної основи розвитку суспільства.

Регіон – територія, яка вирізняється за рядом ознак, і характеризується певною цілісністю та взаємопов’язаністю її складових елементів. Під регіоном розуміють адміністративно-територіальну одиницю України (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ та Севастополь) з особливостями природно-географічного розташування, економічного розвитку, господарською структурою, системою розселення і сукупністю факторів обмеження його виробничого потенціалу.

Крім регіону об’єктами соціально-економічної політики на місцях можуть бути інші типи територій - макрорегіон, мікрорегіон чи територіальна громада,

які характеризуються сукупністю спільних соціальних, просторових, екологічних, економічних, безпекових та інших особливостей [3].

Метою дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону” є вивчення комплексної структури галузей економіки регіону, важливих організаційно-економічних механізмів регіону: податкового, трансферного, кредитного, інвестиційного; забезпечення узгодженості інтересів державного та регіонального центрів.

Об’єктами вивчення дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону” є соціально-економічні процеси розміщення та територіальної організації галузей господарства та соціальної інфраструктури в межах регіону. Тобто, вивчають регіональні системи у їх взаємозв’язку та взаємозалежності.

Предметом дослідження дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону” є вивчення господарських відносин людей у межах регіону з урахуванням різних чинників, розвиток соціальної інфраструктури, внутрішньо регіональних, міжрегіональних та міждержавних зв’язків, вивчення просторової організації продуктивних сил з урахуванням екологічних вимог.

Продуктивні сили – це засоби виробництва (знаряддя та предмети праці) та люди, що володіють певною кваліфікацією і приводяться ці засоби у дію.

Завданнями дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону” вважають:

- визначення методологічних основ та методів дослідження розміщення продуктивних сил регіону;
- вивчення закономірностей, принципів та чинників розвитку продуктивних сил регіону;
- визначення складу та змісту окремих складових частин соціально-економічних характеристик регіону;
- обґрунтування напрямів використання трудових, матеріальних, енергетичних, земельних, водних, лісових ресурсів та природних копалин;
- обґрунтування розвитку окремих галузей економіки: промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, зв’язку тощо;
- дослідження сутності, мети і завдань регіональної соціально-економічної політики, та механізму її реалізації;
- вивчення структури господарського комплексу України;
- вивчення міжгалузевих комплексів та їхньої ролі у соціально-економічному розвитку регіонів України;
- дослідження зовнішньо-економічних зв’язків України та їхнього впливу на розвиток економіки її регіонів.

Соціально-економічний розвиток регіональної економіки має будуватися на об’єктивному сприйнятті взаємозв’язку природних, соціальних і економічних процесів, що відбуваються в межах певної території. Регіон об’єднує в єдину систему природне, матеріальне і соціальне середовища. Різні типи регіонів

формуються та існують завдяки певним типам взаємозв'язків між цими трьома середовищами.

1.2. Методологічні основи та методи регіональних досліджень

Виходячи із регіональних інтересів важливе значення має обґрунтування складу і змісту економічних (непрямих) *методів* впливу на соціально-економічний розвиток регіону, а саме:

- формування державної цінової, фінансової, кредитної, банківської, податкової політики з урахуванням інтересів регіонів;
- нових підходів до організування та оплати праці;
- використання трудового потенціалу тощо.

Під *методологією* наукового дослідження розуміють систему підходів, принципів, показників, методів дослідження соціально-економічних процесів, обґрунтування оптимальних рішень.

Регіональні дослідження здійснюють на основі таких *принципів*:

- еволюційного розвитку;
- науковості та оптимальності;
- соціальної спрямованості;
- підвищення ефективності регіональних рішень;
- пропорційності та збалансованості.

Докладно сутність принципів, за якими здійснюють регіональні дослідження в економіці, наведено у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Сутність принципів, за якими здійснюють регіональні дослідження в економіці

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Еволюційного розвитку	Передбачає врахування того, що соціально-економічні процеси розвитку на регіональному рівні не здійснюються раптово, негайно. Для усвідомлення нових спрямувань, втілення їх у життя необхідна зміна психології людей, відносин, що склалися, а для цього потрібен певний період часу
2.	Науковості та оптимальності	Передбачає використання економічних законів розвитку суспільства в обґрунтуваннях регіональних соціально-економічних рішень. Застосування наукових методів дає змогу об'єктивно оцінити тенденції у певних сферах регіонального розвитку, врахувати їхні прогностичні обґрунтування. Принцип науковості передбачає також впровадження оптимальних рішень, тобто досягнення максимальних результатів за мінімальних затрат
3.	Соціальної спрямованості	Означає, що у забезпеченні соціально-економічного розвитку необхідно враховувати інтереси різних верств населення, забезпечувати їхні соціальні потреби
4.	Підвищення ефективності виробництва на регіональному рівні	Передбачає впровадження на підприємствах усіх галузей економіки заходів, спрямованих на економію всіх видів витрат, пов'язаних із виготовленням продукції. Цей принцип реалізується через різноманітні форми раціонального використання та збереження трудових, матеріальних та природних ресурсів

Продовження табл. 1.1

1	2	3
5.	Пропорційності та збалансованості	Реалізується у ринкових умовах у результаті досягнення рівноваги між попитом та пропозицією на певний вид продукції, послуг, виконання робіт, забезпечення раціональних співвідношень між мінімально необхідними потребами і наявними ресурсами
6.	Пріоритетності	Дає можливість визначати необхідність вибору пріоритетних напрямів діяльності у реалізації завдань соціально-економічного розвитку регіону, невідкладність виконання першочергових завдань

Методологічні принципи реалізують у методах соціально-економічних досліджень регіонів.

Метод – це систематизована сукупність дій, які потрібно здійснити, щоб виконати певне завдання. Наукові методи – це способи дослідження явищ, їх систематизація та виправлення.

Загальнонауковими методами досліджень є: емпіричні (експеримент, спостереження, опис) та теоретичні (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, пояснення, класифікація). Кожен метод вимагає об'єктивного вивчення досліджуваних явищ.

У регіональних дослідженнях використовують такі *методи*: системний, діалектичний, нормативний, балансовий, програмно-цільовий, метод комплексного аналізу, економіко-математичні методи (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Сутність методів регіональних досліджень в економіці

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Системний метод	Дає змогу розглядати регіон у вигляді надзвичайно складної соціально-економічної системи, умовно окреслити цю систему, визначити склад системи з великої кількості елементів, виявити та спрямувати напрями функціонування системи. Саме через системний підхід створюється можливість всебічно оцінити стан регіону, його ресурсний та інтелектуальний потенціал, можливості для становлення та розвитку.
2.	Діалектичний метод	Передбачає використання діалектичної теорії та методу вивчення явищ у суспільстві в їхній динаміці, базується на загальних законах розвитку. Цей метод дає змогу дослідити соціально-економічні процеси, оцінити їхню перспективу
3.	Нормативний метод	Базується на використанні в управлінні регіональними та соціально-економічними процесами прогресивних норм і нормативів, які відображають досягнення науково-технічного прогресу, інновації стосовно розвитку окремих галузей економіки на регіональному рівні, що мають важливе значення для людей, які проживають в межах певної території, та для держави загалом

Продовження табл. 1.2

1	2	3
4.	Балансовий метод	Зіставляють потреби у матеріально-технічних, природних, паливно-енергетичних, трудових, фінансових ресурсах з можливими джерелами забезпечення цих потреб у результаті розроблення балансів
5.	Метод економіко-географічного дослідження	Складається з трьох частин: регіональний метод (дослідження шляхів формування та розвитку територій, вивчення розвитку і розміщення суспільного виробництва у регіональному розвитку), галузевий метод (дослідження шляхів формування і функціонування галузей економіки в географічному аспекті, вивчення розвитку і розміщення суспільного виробництва в галузевому розрізі) і місцевий метод (дослідження шляхів формування та розвитку виробництва окремого міста, селища тощо)
6.	Програмно-цільовий метод	Передбачає розроблення цільових комплексних програм регіонального соціально-економічного розвитку та обґрунтування та вирішення крупних господарських проблем, визначає шляхи розвитку всіх галузей економіки, що мають загальнодержавне значення
7.	Метод комплексного соціально-економічного аналізу	Базується на використанні економічної, статистичної інформації за попередні періоди для вивчення стану та зміни показників, виявлення закономірностей у процесах розвитку окремих явищ у суспільстві, для аналізу впливу окремих чинників на ці процеси
8.	Економіко-математичні методи	Використовують для моделювання регіональних соціально-економічних процесів на основі використання економіко-математичних методів, є необхідною умовою для прийняття обґрунтованих рішень в управлінні
8.1.	Статистичні моделі	Описують кореляційно-регресійні залежності результату виробництва від одного або декількох незалежних факторів. Ці моделі широко використовують для побудови виробничих функцій, а також при аналізі соціально-економічних систем
8.2.	Балансові моделі	Система балансів виробництва і розподілу продукції, їх записуються у формі шахових квадратних матриць. Балансові моделі служать для встановлення пропорцій і взаємозв'язків при плануванні різних галузей економіки
8.3.	Оптимізаційні моделі	Система математичних рівнянь (лінійних або нелінійних), підпорядкованих певній цільовій функції для пошуку найкращих (оптимальних) рішень конкретних економічних завдань. Ці моделі, на відміну від статистичних та балансових, відносяться до класу екстремальних задач, і описують умови функціонування економічної системи
9.	Математичні методи	

9.1.	Метод таксонування	поділ території на зіставні або ієрархічні субпідрядні таксони. Таксони – рівнозначні або ієрархічно субпідрядні територіальні осередки, наприклад, адміністративні райони
------	--------------------	--

Закінчення табл. 1.2

1	2	3
9.2.	Варіантний метод розміщення продуктивних сил регіону	використовують при розробленні схем розміщення виробництва в межах території регіону на перших етапах планування і прогнозування. Він передбачає розгляд варіантів різних рівнів розвитку господарства тих чи інших регіонів, варіантів територіальних економічних пропорцій по регіонах
10.	Методи соціологічних досліджень	інтерв'ю, співбесіди, аналізування інформації, експеримент, соціологічне спостереження, експертне оцінювання тощо

1.3. Наукові засади у регіональних дослідженнях

Під *науковими засадами* у регіональних дослідженнях слід розуміти:

- врахування напрацювань попередників у цій галузі;
- використання сучасного рівня розвитку економічної теорії.

У класичній економічній теорії основною метою господарювання було розширення виробництва та отримання прибутку, а проблеми просторового розміщення господарства не розглядали.

Одним з перших теоретиків регіональних досліджень, який розробив теорію штандорту (з *нім.* – місце розташування) вважається Йоганн фон Тюнен (1783-1850). Він відомий своїм дослідженням “Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки”, що базувалося на засадах ринкової економіки.

Рішучий перелом у теорії розміщення зробив Альфред Вебер (1868-1968) у праці “Про розміщення промисловості”. А. Вебер прагнув створити чисту теорію розміщення, що, однак, обмежувало й звужувало її практичність.

Він проаналізував різні аспекти взаємодії різних факторів і, як наслідок, вивів домінуючі форми “орієнтації” підприємств при розташуванні. *За теорією А.Вебера*, при всіх відзначених допущеннях розташування промисловості визначають за такими факторами, чи, як він їх називав, “*орієнтаціями*”:

- 1) транспортною орієнтацією, тобто прагненням будувати підприємства у пунктах, де забезпечені найменші витрати на транспорт;
- 2) робочою орієнтацією, тобто прагненням розташування підприємств у пунктах з найдешевшою робочою силою;
- 3) агломерацією, тобто прагненням розташовувати виробництва у центрах нагромадження інших підприємств для скорочення витрат на будівництво транспортних шляхів, енергетичного і комунального господарства, тобто, інфраструктури.

Просторова концентрація підприємств агломерації зумовлює виникнення агломераційного ефекту, який зумовлений скупченням підприємств та комунацій.

Згідно з теорією Вебера, величина транспортних витрат підприємства залежить від маси вантажів, які перевозять для забезпечення його діяльності (тобто сировини, палива і готової продукції), та відстані їхнього транспортування. Решта факторів, що впливають на вартість перевезення, легко можуть бути зведені до цих двох, причому варіації транспортабельності вантажів виражають як відхилення від їхньої номінальної ваги, а транспортні лінії – як відхилення від її номінальної довжини.

Наукові теорії розміщення у дослідженнях вчених та практиків, які розроблені у минулих століттях, представлено у табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Наукові теорії розміщення вчених та практиків минулих століть

№	Автор	Зміст
1.	Йоган фон Тюнен	Основою теорії є гіпотеза про існування “ізолюваної держави” – однорідної неперервної рівнини з повсюдно однаковою родючістю та однаковою транспортною доступністю, в центрі якої розташоване місто, що споживає продукцію сільського господарства. Ціна сільськогосподарських продуктів у пунктах їх виробництва відрізняється від їхньої ціни у місті лише на транспортні витрати, які прямо пропорційні масі вантажу і відстані перевезення
2.	Альфред Вебер	запровадив у науку поняття “фактор розташування” як економічну вигоду, яка виявляється у господарській діяльності залежно від місця, де здійснюють цю діяльність. Ця вигода полягає у скороченні витрат на виробництво та збут певного промислового продукту в одному місці порівняно з іншим
3.	Август Льош	запропонував теорію розміщення виробництва в умовах ринкової економіки, де головна роль відводилася не зниженню витрат (сировинних і транспортних), а максимізації прибутку. Його концепція економічного ландшафту, в якому визначальним фактором є збутові зони підприємств різного рівня, що утворюють мережу економічних районів з вузлами в містах. Ідеальна форма мережі - шестикутні стільники, в реальності осередки мають форму трикутників або чотирикутників
4.	Вальтер Кристаллер	розробив теорію центральних місць згідно з якою існує оптимальна каркасно-мережева структура населених пунктів, яка забезпечує доступ до об'єктів сфери послуг, максимально швидке переміщення між містами та ефективне управління територією. Система населених пунктів має певну ієрархію, число рівнів якої прямо пропорційне соціально-економічному розвитку території. Із зростанням рівня ієрархії населений пункт надає все більший набір послуг все більшій кількості поселень, які розташовані на нижчому рівні.
5.	Вільгельм Лаунхардт	вказував, що виробництво продукції, яка швидко псується, важкої та об'ємної розташовується поблизу міста, а скотарство, для якого транспортні витрати на одиницю в порівнянні з витратами виробництва на одиницю землі невеликі, розміщується на кордоні регіону. Земельні ділянки поділяються на кільця, що виробляють спеціалізовану продукцію, де виробляється той товар, який дає максимальний чистий

		прибуток на одиницю землі, формуючи модель землекористування з максимальною земельною рентою. На ренту не впливають витрати виробництва і транспортні витрати, які змінюються в міру віддалення від центру
--	--	--

Загальної теорії розміщення господарських об'єктів так і не вдалося створити. Згодом американські економісти зрозуміли тісний взаємозв'язок розміщення не тільки окремих підприємств однієї галузі, і зробили узагальнення для кількох галузей економіки. Однак і їм не вдалося сформулювати загальну теорію розміщення виробництва, що складало “ядро” регіоналістики, яку, до речі, не можна зводити лише до проблематики розміщення господарських об'єктів.

Наукові теорії розміщення у дослідженнях сучасних вчених та практиків, зокрема українських, представлено у табл. 1.4.

Таблиця 1.4

Наукові теорії розміщення у дослідженнях сучасних вчених та практиків

№	Автор	Зміст
Теорії розміщення українських вчених		
1.	Філіп Котлер	Розробив теорію місць, за якою конкретні території (міста, регіони) доцільно розглядати як товар у класичному маркетингу з його перевагами та недоліками, і для їхнього розвитку слід застосовувати ті ж методи
2.	Майкл Портер	Розробив теорію економічних кластерів, який впровадив поняття економічного кластера, показавши, що конкурентоспроможність компанії багато в чому визначається конкурентоспроможністю її економічного оточення. Чим краще розвинена конкуренція на внутрішньому ринку країни і вища за вимогу покупців, тим більша ймовірність успіху компаній з цієї країни на міжнародних ринках (і навпаки, ослаблення конкуренції на національному ринку призводить, як правило, до втрати конкурентних переваг).

Українська школа регіоналістики має давні і тривалі традиції. Але висновки й рекомендації, зроблені на базі досліджень українських вчених не використовувалися, бо суперечили інтересам держав, до складу яких входила територія України. Своїми витокami вона сягає 70-х років XIX ст., і починається з досліджень І.Франка (1856-1916), який свої економічні дослідження присвячував Галичині, і заглянув у всі сфери життя населення цього регіону України. У працях “Земельна власність у Галичині” (1887 р.), “Панщина та її скасування у 1848 році в Галичині” (1897р.) та інших, він дає глибокий аналіз феодальних відносин у нашому краю [1].

В.Вернадський (1863-1945) сформував теорію про ноосферу, тобто “сферу розуму”, згідно з якою людина стала планетарною силою. Діяльність людини прискорює еволюційні процеси завдяки розвитку продуктивних сил та технічній оснащеності. Неконтрольований розвиток людської діяльності таїть великі небезпеки, отже, для подальшої еволюції планети слід спрямовувати розум.

Біосфера перетворюється на ноосферу, де поєднуються людина і біосфера. Людина спроможна взяти на себе роль свідомого регулятора всіх глобальних процесів – від екологічних до соціальних, – визначивши подальшу долю біосфери. На переконання вченого, людська діяльність має неминуче привести до “тріумфу розуму і гуманізму” на Землі [2].

Ці теорії мають безпосереднє відношення до обґрунтування сил регіонального розвитку, на які повинна бути зорієнтована регіональна соціально-економічна політика.

Над проблемами соціально-економічного розвитку регіонів працюють науковці Інституту регіональних досліджень НАН України, зокрема, над розробкою наукових засад регіональної соціально-економічної політики й механізму її реалізації, обґрунтуванням концепції удосконалення просторового розвитку регіону, вирішенням проблем науково-методичного забезпечення реалізації адміністративної реформи в Україні, визначення концептуальних положень просторової регіоналістики, формування науково-методичних основ районування економічного простору тощо. Розв’язанню цих проблем присвячені фундаментальні праці науковців цього.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять “соціально-економічний розвиток регіону”, “region” та “продуктивні сили”.
2. Дайте визначення предмета та об’єкта дослідження дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону”.
3. Охарактеризуйте завдання дисципліни “Соціально-економічний розвиток регіону”.
4. Охарактеризуйте принципи регіональних досліджень.
5. Охарактеризуйте методи регіональних досліджень.
6. Перелічіть економіко-математичні моделі, які використовують у регіональних дослідженнях.
7. Охарактеризуйте наукові засади регіональних досліджень.
8. Яка гіпотеза є основою теорії Й. фон Тюнена?
9. Дайте визначення поняття “ізолювана держава”.
10. Дайте визначення фактора розташування згідно з теорією А.Вебера.
11. Назвіть фактори розташування, запропоновані А.Вебером.
12. У чому полягає внесок українських вчених у розвиток регіональної економіки?
13. Охарактеризуйте сучасні теорії регіональних досліджень.

Тестові завдання для самоперевірки

1. *Науковість, соціальність, еволюційний розвиток тощо – це:*
а) методи РПС;

- б) принципи РПС;
- в) способи РПС;
- г) принципи регіонального розвитку;
- д) методи регіонального розвитку.

2. Регіональні дослідження здійснюють в результаті досягнення рівноваги між попитом та пропозицією, т. т. за принципом:

- а) еволюційного розвитку;
- б) науковості;
- в) соціального спрямування;
- г) пропорційності та збалансованості;
- д) пріоритетності.

3. Регіональні дослідження здійснюють задля досягнення максимального результату за мінімальних витрат – це принцип:

- а) еволюційного розвитку;
- б) науковості;
- в) соціального спрямування;
- г) пропорційності та збалансованості;
- д) пріоритетності.

4. Регіональні дослідження здійснюють з допомогою заходів, спрямованих на економію усіх видів витрат для виготовлення продукції – це принцип:

- а) еволюційного розвитку;
- б) науковості;
- в) соціального спрямування;
- г) пропорційності та збалансованості;
- д) пріоритетності.

5. Вибір невідкладних завдань регіонального розвитку здійснюють за принципом:

- а) еволюційного розвитку;
- б) науковості;
- в) пріоритетності;
- г) пропорційності та збалансованості;
- д) соціального спрямування.

6. Діалектичний, нормативний, балансовий, системний, комплексний тощо – це:

- а) методи РПС;
- б) принципи РПС;
- в) способи РПС;
- г) принципи регіонального розвитку;
- д) методи регіонального розвитку.

7. Розглядати регіон як складний комплекс дає змогу метод:

- а) діалектичний;
- б) системний;
- в) нормативний;

- г) балансовий;
- д) комплексний.

8. *Вивчати суспільні явища у розвитку дає змогу метод:*

- а) діалектичний;
- б) системний;
- в) нормативний;
- г) балансовий;
- д) комплексний.

9. *Зіставляти потреби у ресурсах з джерелами їх забезпечення дозволяє метод:*

- а) діалектичний;
- б) системний;
- в) нормативний;
- г) балансовий;
- д) комплексний.

10. *Використання інформації за попередні періоди для вивчення стану та зміни показників розвитку суспільства передбачає метод:*

- а) діалектичний;
- б) системний;
- в) нормативний;
- г) балансовий;
- д) комплексний.

Список літератури до розділу 1

1. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т. / І.Я. Франко; редкол.: Є.П.Кирилюк та ін. – К.: Наук. думка, 1976-1986.
2. Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Т. 1: Володимир Іванович Вернадський і Україна. Кн. 1 : Науково-організаційна діяльність (1918-1921) / НАН України, Коміс. з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України ; [уклад.: О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова та ін. ; редкол.: А. Г. Загородній та ін.]. - К. : [б. в.], 2011. 699 с.
3. Закон України “Про засади державної регіональної політики”. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://rada.gov.ua) (дата звернення 12.09.2023 р.).

РОЗДІЛ 2

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ЧИННИКИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

План

- 2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил і соціально-економічного розвитку регіону.
- 2.2. Основні принципи розміщення продуктивних сил.
- 2.3. Основні чинники розміщення продуктивних сил.

2.1. Закономірності розміщення продуктивних сил і соціально-економічного розвитку регіону

Сучасна територіальна організація продуктивних сил України сформувалася під впливом економічних законів планової економіки. Перехід до ринкових відносин зумовлює відповідні зміни в теорії розміщення продуктивних сил, і утворює пріоритетність економічних законів регіонального розвитку.

Розміщення продуктивних сил (РПС) вивчає існуюче розміщення природних, трудових та інвестиційних ресурсів, а також методи його удосконалення. РПС є наслідком впливу економічних законів і закономірностей.

Закон – це необхідне, істотне, стійке, повторюване відношення між явищами у природі і суспільстві.

Закономірність – це об'єктивно дійсний, повторюваний зв'язок явищ природи із суспільним життям.

Закони і закономірності не залежать від волі людей. Закономірності розміщення продуктивних сил є законами територіальної організації господарства, які виявляються у відношенні між виробничою діяльністю людей і територією, на якій вони діють.

Економічні закони – це прояв стійких відносин між людьми, що складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання.

На розвиток продуктивних сил впливають такі *економічні закони*: економії часу; суспільного поділу праці; концентрації виробництва; комплексності; пропорційності. Порушення закону пропорційного розвитку виробництва призводить до структурних криз, недоліків перевиробництва та масового безробіття.

Економічним законам відповідають закономірності розміщення продуктивних сил, які проявляються у проєкції цих законів на регіональний рівень.

Існують такі *закономірності розміщення продуктивних сил*: раціональне (ефективне) розміщення продуктивних сил; пропорційне розміщення продуктивних сил; територіальний поділ праці; комплексне

розміщення продуктивних сил; концентрація продуктивних сил; територіальна диференціація продуктивних сил; глобалізація виробництва; регіоналізація.

Основні закономірності розміщення продуктивних сил представлено у табл.

2.1.

Таблиця 2.1

Основні закономірності розміщення продуктивних сил

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Рационального (ефективного) РПС	формується в результаті дії закону економії часу на регіональному рівні, завдяки тому, що можливий ефект забезпечується найменшими можливими витратами на розміщення об'єкта. Реалізується вона, насамперед, через принцип розміщення промислового виробництва з огляду на наближення його до джерел сировини, палива, робочої сили і споживачів
2.	Пропорційного РПС	втілюється через дію принципів вирівнювання ступенів економічного розвитку районів, територіального зближення обробної промисловості з добувною, раціоналізацію міжрайонних економічних зв'язків. Показником рівня розвитку регіонів слугує розмір національного доходу на душу населення
3.	Територіального поділу праці	проявляється у спеціалізації господарства регіонів відповідно до наявних там природних і трудових ресурсів, традицій, навичок населення, економіко-географічного положення тощо. В економічному відношенні галузями спеціалізації є ті, що розвиваються у сприятливих природно-економічних умовах і виробляють найдешевшу продукцію
4.	Комплексного РПС	передбачає взаємозв'язок між галузями регіону, між ресурсами регіону і виробництвом, між виробництвом і розселенням
5.	Територіальної концентрації продуктивних сил	полягає у зосередженні виробництва і населення у найвигідніших місцях регіону. Така закономірність проявляється у формуванні промислових центрів, вузлів, агломерацій, технополісів тощо
6.	Територіальної диференціації продуктивних сил	полягає у розділенні регіонів на частини за певними відмінностями. Різниця привабливості місць з погляду доцільності продукування там продукції зумовлена такими причинами: у різних регіонах очікують різні витрати на виробництво продукції; у різних регіонах очікують різні витрати на переміщення продукції до споживачів чи самих споживачів до цього блага
7.	Регіоналізація	передбачає поділ території держави на регіони за певними ознаками. В результаті такого поділу вирішують економічні, соціальні та інші проблеми, виходячи з інтересів та потреб не лише конкретного регіону, але й враховуючи пріоритети цілей держави над завданнями регіонів
8.	Глобалізація виробництва	розміщення виробництва у різних точках планети з метою використання відмінностей у витратах та якості чинників виробництва. У таких умовах національні ринки, які раніше були ізольованими через торговельні перепони та великі відстані

Продовження табл. 2.1

1	2	3
9.	Глобалізація	загальнопланетарна економічна, політична та культурна тощо інтеграція. В результаті виникає міжнародний поділ праці, міграція

		капіталу, трудових та виробничих ресурсів, стандартизація на уніфікація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Основою глобалізації є прискорення поширення інформації, яке притаманне сучасному етапові розвитку економіки і суспільства загалом. Вона ґрунтується на зменшенні телекомунікаційних витрат завдяки супутниковому зв'язку та Інтернету. Ці інформаційні технології дають змогу компаніям розміщувати свої виробничі, дослідницькі та торговельні підрозділи у різних державах
--	--	---

На основі економічних законів та закономірностей розміщення продуктивних сил встановлюють *пріоритети регіонального розвитку*, які наведено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Основні пріоритети регіонального розвитку

№	Напрямки	Зміст
1.	Сталий розвиток продуктивних сил	досягнення стабільного розвитку економічної, соціальної та екологічної складової господарства регіону на основі принципів циркулярної економіки
2.	Соціальний розвиток регіону	шляхом розбудови соціальну інфраструктури, забезпечення потреб і запитів населення, у т. ч. внутрішньо переміщених осіб. Розміщення продуктивних сил доцільно здійснювати так, щоб забезпечити максимальну зайнятість населення регіону, знизити рівень безробіття, створювати додаткові робочі місця тощо
3.	Відповідність розміщення продуктивних сил вимогам національної безпеки	досягають, покращуючи забезпеченість регіонів власними природними та іншими ресурсами, створюючи підприємства із завершеним циклом виробництва та розвиваючи транскордонну співпрацю, спорудження нових та ремонт існуючих об'єктів з укріпленнями тощо

2.2. Основні принципи розміщення продуктивних сил

Принципи – (від лат. *principium* – початок, основа) – вихідні положення будь-якого вчення, теорії, науки.

Принципи розміщення продуктивних сил – це конкретні прояви просторового розташування продуктивних сил з урахуванням відповідних чинників. В основі кожного принципу РПС лежить певна закономірність. Кожен принцип розміщення продуктивних сил має відображати потреби розвитку суспільства.

Найважливішими *принципами розміщення продуктивних сил*, якими керуються, вирішуючи проблеми просторового розташування виробництв, підприємств і галузей господарства регіону, представлено у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Основні принципи розміщення продуктивних сил

№	Назва	Прояв
1.	Матеріаломісткі, підприємства, що переробляють сировину, яка швидко псується, виробництва із видобування та заготівлі сировини, паливо місткі, енергомісткі, водомісткі виробництва	Розміщують поблизу джерел сировини, палива, енергії, води
2.	Трудомісткі виробництва	Розміщують поблизу регіонів з високим рівнем забезпеченості трудовими ресурсами
3.	Підприємства, що виробляють продукцію масового споживання	Розміщують поблизу місцевостей з високою концентрацією населення
4.	Виробництва, що виготовляють продукцію, яку важко (небезпечно) транспортувати, дешеву продукцію масового споживання, об'ємну або великогабаритну	Розміщують поблизу споживачів товарів
5.	Підприємства, які потребують особливих виробничих умов	Розміщують у місцевостях з низьким рівнем антропогенного забруднення довкілля
6.	Підприємства з високим рівнем антропогенного забруднення довкілля	Розміщують в пунктах, де витрати на скорочення викидів у потрібних обсягах на існуючих там підприємствах будуть меншими
7.	Експортоорієнтовані виробництва	Розміщують в регіонах, де наявні природні та інші вигідні передумови

Дотримання принципів РПС є основою регіональної соціально-економічної політики держави.

2.3. Основні чинники розміщення продуктивних сил

Закономірності і принципи реалізуються з урахуванням конкретних причин і умов – чинників розміщення, що впливають на вибір місць розташування промислових підприємств і формування територіально-виробничих комплексів. Саме фактори суттєво впливають на оптимальне розміщення підприємств і визначають їхню ефективність.

Чинник – це умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу. Чинник може бути позитивним чи негативним.

Чинник розміщення – це певне співвідношення між об'єктом і територією, де його розташовують.

Основні чинники розміщення продуктивних сил можна згрупувати за чотирма напрямками: природно-географічні; демографічні; техніко-економічні; соціально-економічні; інфраструктурні та геополітичні.

Детальне врахування, аналіз та оцінювання чинників розміщення є найважливішим етапом економічного обґрунтування розміщення продуктивних

сил. Оскільки основні чинники розміщення можливо виразити через кількісні показники, то їх використовують для розрахунків під час визначення оптимального місця розташування підприємств та соціально-економічного розвитку регіону. На розміщення продуктивних сил з огляду тяжіння їх до районів, де забезпечується максимум їх прибутковості, чинять вплив фактори розміщення продуктивних сил у залежності від особливостей як продукції, так і технології її випуску.

До основних чинників розміщення продуктивних сил відносять: сировинний, паливно-енергетичний; водний; трудовий; наукомісткості виробництва; споживчий; транспортний; науково-технічного прогресу; екологічний; економіко-географічного положення та кон'юнктури ринку.

Розглянемо детальніше основні чинники розміщення продуктивних сил та їхній вплив на соціально-економічний розвиток регіону.

Сировинний чинник ще називають фактором матеріаломісткості. Його вплив на розміщення продуктивних сил визначають через ступінь матеріаломісткості, який розраховують як відношення витрат на сировину до обсягу виробленої продукції. Ці величини виражаються у грошових і натуральних показниках. Якщо коефіцієнт перевищує 2, то матеріаломісткість вважається високою. Для матеріаломісткого виробництва характерна висока концентрація витрат на сировину. Витрати на матеріаломісткість виробництва у більшості галузей промисловості складають понад половину сукупних витрат на весь обсяг виробництва.

Сировинна орієнтація є визначальною або вагомою у таких випадках:

1) для підприємств із видобування та заготівлі сировини (розробка корисних копалин, лісопильна промисловість, вилов риби тощо). Однак, може виникнути проблема в іншому: якщо кількість джерел сировини багато, то необхідно обґрунтовано визначити, які з них мають бути освоєні;

2) до джерел сировини тяжіють матеріаломісткі виробництва з високими нормами витрат сировини на одиницю готової продукції. В таких виробництвах вага основної сировини набагато перевищує вагу готової продукції. Так, відношення маси сировини до ваги готової продукції становить у виробництві: олії - 2,5 : 1; цукру-піску - 7 : 1; сиру - 9 : 1; масла - 15 : 1. Сировинна орієнтація матеріаломістких виробництв зумовлена бажанням зекономити на транспортних витратах;

3) підприємства, що переробляють сировину, яка швидко псується: консервна, виноробна, рибообробна промисловість тощо. Подібна орієнтація зумовлена великими витратами на перевезення і неможливістю запобігти псуванню продукції в дорозі. У світовому виробництві постійно намагаються знизити матеріаломісткість виробництва, внаслідок чого вплив сировинного фактора поступово зменшується.

Паливно-енергетичний фактор близький до сировинного за характером впливу на виробництво, тому що паливо теж є мінеральним ресурсом. Під вплив паливно-енергетичного фактора підпадають енергомісткі виробництва. Їх поділяють на електромісткі та паливо місткі. Енергомісткі виробництва, своєю чергою, поділяють на високо енергомісткі (частка паливно-енергетичних витрат становить 30-45% витрат на виробництво продукції), середньо енергомісткі (15-30%) та не енергомісткі (менше 15%). До паливно містких відносять виробництва, які поглинають багато тепла. Їх розташовують поблизу паливних баз (ТЕС, підприємства хімічної промисловості тощо) або поблизу потужних джерел електроенергії (виробництво кольорових металів методом електролізу, підприємства з випуску штучних добрив).

Створення єдиних енергосистем в окремих районах країни різко послаблює вплив паливно-енергетичного фактора на розміщення продуктивних сил.

Вплив *водного фактора* ґрунтується на використанні такого природного ресурсу як прісна вода, яку застосовують у виробництві. Вода річок і озер, що використовується для водного транспорту, безперечно, є водним ресурсом, але не вважається складовою водного фактора. Споживання прісної води у світі має тенденцію до зростання. Воду використовують у промисловому і сільськогосподарському виробництві, але пропорції споживання у різних країнах різні. Водоспоживання залежить від розвитку зрошування в регіоні. Водомісткість виробництва буває високою (81-500 м³/т), середньою (20-80 м³/т) та низькою (менше 20 м³/т). Дефіцит води є обмежуючим фактором для розміщення водомістких виробництв.

Дія *фактора робочої сили* (трудового) залежить від демографічного потенціалу регіону, чисельності трудових ресурсів, їхньої кваліфікації, статеві-вікової структури. Вплив трудового фактора визначають за обсягом витрат праці на одиницю продукції. Його розраховують як частку питомих витрат на зарплату у собівартості продукції. Працемісткі види виробництва розміщують у містах, у яких є вільні трудові ресурси. Виробництва, які потребують висококваліфікованої робочої сили (точне машинобудування, літако- та ракетобудування, виробництво озброєнь, ювелірна справа тощо), тяжіють до великих міст, що мають науково-дослідні інститути і вищі навчальні заклади відповідного профілю. Якщо б таке підприємство споруджували в місцевості без потрібної висококваліфікованої робочої сили, його б очікували додаткові витрати часу та коштів на підготовку таких працівників або на залучення їх з інших місцевостей. Вплив трудового фактора послаблюється з розвитком механізації праці.

До фактора “працемісткості” наближений *фактор “наукомісткості”* виробництва. В деяких випадках наукомістке виробництво розташовують разом з науковою бібліотекою за межами великого міста.

Дія *споживчого фактора* проявляється у наближенні виробництва до місць споживання готової продукції. Він посилюється у випадках, коли:

1) продукт порівняно дешевий і його перевезення на великі відстані істотно вплине на його вартість. Наприклад, хлібопекарське виробництво обслуговує територію з радіусом до 10 км., транспортування свіжого молока - до 25-30 км, радіус подавання тепла від ТЕЦ становить не більше 30 км тощо.

2) при перевезенні яких, виникає загроза небезпечних ситуацій, і необхідні спеціальні ємності, що робить доставку дорожчою. Наприклад, виробництво сірчаної кислоти доцільно розміщувати у місцях її масового споживання (на заводах фосфорних добрив), незалежно від того, де розташована сировина.

3) масове споживання готової продукції локалізується в певних центрах, а сировина транспортується легко. Наприклад, у великих містах або агломераціях (швацьке й взуттєве виробництво, меблі, цукор-рафінад);

4) виробництва, вага (об'єм) готової продукції яких значно перевищує вагу (об'єм) основної сировини. Наприклад, пивоварні, охолоджувальні напої, відчутною компонентою яких є вода, теплоізоляційні будівельні матеріалами, які виробляють шляхом “спучування” повітрям основної сировини (як правило, глини).

5) підприємства випускають продукцію, територіальна диференціація витрат на виробництво якої є незначною.

Транспортний фактор посилює дію попередніх факторів, його складова в структурі витрат у багатьох випадках є високою. В залежності від розмірів транспортних витрат виробництво розміщують ближче до сировини або до споживача. Дешеві вантажі перевозити на великі відстані не вигідно, тому що частка транспортних витрат буде становити в цих випадках 25% і більше від вартості продукції. Для порівняння – у вартості дорогих вантажів вона становить 0,1-1,5%. Вплив транспортного фактора прямо залежить від забезпеченості території транспортними сполученнями (конфігурація транспортної мережі, щільність доріг тощо). Розвиненість транспортної мережі прямо пропорційна економічному розвитку регіону.

Фактор науково-технічного прогресу істотно впливає на РПС, тобто, на території регіону може виникнути виробництво, яке раніше тут було неефективним.

Наприклад, до XX ст. підприємства чорної металургії орієнтувались у розміщенні переважно на вугілля, тому що його було потрібно більше, ніж руди на одиницю металу (за таким принципом виник металургійний район Донбас). При зміні технології витрати вугілля значно знизилась, і виробництво чорної металургії почало тягити у розміщенні до залізорудних басейнів (Кривий Ріг).

Фактори кон'юнктури ринку визначають рух цін, цінних паперів, розмір виробництва та зайнятості населення. *Кон'юнктура ринку* – це конкретні умови реалізації суспільного продукту, яка здійснюється у співвідношеннях між

наявними на ринку матеріальними цінностями та послугами й потребою в них. Якщо попит перевищує пропозицію, то створюється стимул для розвитку виробництва, якщо навпаки, - то виробництво доцільно скорочувати. Ринкова кон'юнктура тісно пов'язана з науково-технічним прогресом. Товари вищої якості мають високий попит, і на них ростуть ціни. Економіка витримує темп науково-технічного прогресу за умови врахування тенденцій ринкової кон'юнктури.

На розміщення продуктивних сил впливає також *фактор економіко-географічного положення*. Економіко-географічне положення об'єкта – це сукупність його відношень до інших економіко-географічних об'єктів, що лежать поза ним. Тобто об'єкт характеризують за розташуванням в межах певної території та за системою реальних і потенційних зв'язків з іншими об'єктами. Наприклад, м. Київ стало політичним і економічним центром України, тому що воно розташоване на перехресті водних шляхів.

Вплив *екологічного чинника* на розміщення продуктивних сил проявляється в таких ситуаціях:

- недопустима концентрація шкідливих видів виробництва;
- підприємства тяжіють до місцевостей з низьким рівнем антропогенного забруднення довкілля. Наприклад, приладобудівна, оптична, авіаційна, фармацевтична галузі (необхідні значні витрати коштів для створення в цехах штучного середовища підвищеної якості), туризм, сільське, лісове та рибне господарство (внаслідок негативного впливу забруднень знижується урожайність і якість сільськогосподарських культур тощо);
- виробництва з високим рівнем антропогенного забруднення довкілля тяжітимуть до розташування в пунктах, де витрати на скорочення викидів у потрібних обсягах на існуючих там підприємствах будуть меншими;
- потреба врахувати рельєф місцевості та мікрокліматичні умови;
- створення санітарних зон навколо шкідливих виробництв за відсутнього постійного проживання там людей.

Висока якість довкілля дає змогу підвищити туристичну привабливість регіону шляхом запровадження заходів зі зменшення шкідливих викидів в атмосферу та водойми, раціонального використання природних ресурсів, обмеження господарської діяльності на окремих природоохоронних ділянках [1].

Для низки галузей характерна ситуація впливу на розташування не одного, а декількох факторів, тоді необхідно аналізувати можливе місце розташування за сукупним впливом на той самий об'єкт чинників положення (сировинного, робочої сили, споживчого і екологічного) і фактора відстані (транспортного).

Питання для самоконтролю

1. Перелічіть закономірності розміщення продуктивних сил.
2. Назвіть основні принципи розміщення продуктивних сил.
3. Дайте визначення і охарактеризуйте фактори розміщення продуктивних сил.
4. Які виробництва і чому тяжіють до джерел сировини?
5. У яких випадках сировинна орієнтація підприємств є визначальною?
6. У яких випадках посилюється дія споживчого фактора?
7. Які причини послаблення дії основних чинників розміщення об'єктів виробництва?
8. Що спричинило розширення кола можливих районів розташування електромістких підприємств?
9. Які виробництва і чому тяжіють до джерел прісної води?
10. Які виробництва і чому тяжіють до місцевостей з чисельною робочою силою?
11. Які виробництва і чому тяжіють до місцевостей з кваліфікованою робочою силою?
12. Які виробництва і чому тяжіють до місць споживання готової продукції?
13. Які виробництва і чому тяжіють у своєму розташуванні до місцевостей з низьким рівнем антропогенного забруднення довкілля?
14. Як класифікують виробництва, на розташування яких впливає не один, а декілька факторів?
15. За яких умов нема потреби в аналізуванні щодо майбутніх витрат виробництва надзвичайно великої кількості точок можливого розташування у ході дотримання галузевого підходу?

Тестові завдання для самоперевірки

1. *На розвиток продуктивних сил впливають такі економічні закони:*
 - а) економії часу; суспільного поділу праці; концентрації виробництва; комплексності; пропорційності;
 - б) економії робочої сили; міжнародного поділу праці; концентрації виробництва; комплексності; пропорційності;
 - в) витрат часу; суспільного поділу праці; концентрації виробництва; комплексності; пропорційності;
 - г) економії робочої сили; суспільного поділу праці; концентрації виробництва; комплексності; системності;
 - д) витрат часу; суспільного поділу праці; концентрації робочої сили; комплексності; пропорційності.
2. *Раціональне, пропорційне, комплексне РПС і територіальний поділ праці – це:*
 - а) методи РПС;
 - б) принципи РПС;

- в) закономірності РПС;
 - г) принципи регіонального розвитку;
 - д) методи регіонального розвитку.
3. *Забезпечення максимальної продуктивності праці через мінімальну економію забезпечується через:*
- а) раціональне РПС;
 - б) пропорційне РПС;
 - в) територіальний поділ праці;
 - г) комплексне РПС;
 - д) збалансоване РПС.
4. *Зближення обробної промисловості з добувною забезпечується через:*
- а) раціональне РПС;
 - б) пропорційне РПС;
 - в) територіальний поділ праці;
 - г) комплексне РПС;
 - д) збалансоване РПС.
5. *Спеціалізація господарських регіонів за наявними у них ресурсами забезпечується через:*
- а) раціональне РПС;
 - б) пропорційне РПС;
 - в) територіальний поділ праці;
 - г) комплексне РПС;
 - д) збалансоване РПС.
6. *Досягнення найкращих результатів за найменших витрат забезпечується через:*
- а) раціональне РПС;
 - б) пропорційне РПС;
 - в) територіальний поділ праці;
 - г) комплексне РПС;
 - д) збалансоване РПС.
7. *Наближення матеріало, енерго та водо містких виробництв до джерел сировини, палива та води – це один з:*
- а) методів РПС;
 - б) принципів РПС;
 - в) способів РПС;
 - г) принципів регіонального розвитку;
 - д) методів регіонального розвитку.
8. *Врахування транспортабельності продукції – це один з:*
- а) методів РПС;
 - б) принципів РПС;
 - в) способів РПС;

- г) принципів регіонального розвитку;
- д) методів регіонального розвитку.

9. Збалансоване розміщення підприємств виробничої та невиробничої галузей – це один з:

- а) методів РПС;
- б) принципів РПС;
- в) способів РПС;
- г) принципів регіонального розвитку;
- д) методів регіонального розвитку.

10. Зміцнення національної безпеки – це один з:

- а) методів РПС;
- б) принципів РПС;
- в) способів РПС;
- г) принципів регіонального розвитку;
- д) методів регіонального розвитку.

Список літератури до розділу 2

1. Музиченко-Козловська О.В. Економічне оцінювання туристичної привабливості території: монографія. - Львів: Новий Світ-2000, 2012.

РОЗДІЛ 3

НАУКОВІ ПІДХОДИ І МЕТОДИ АНАЛІЗУ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

План

- 3.1. Основні наукові підходи та методи аналізу розміщення продуктивних сил.
- 3.2. Галузево-регіональний підхід до обґрунтування оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств.
- 3.3. Графічна інтерпретація вибору оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств.
- 3.4. Обґрунтування оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств методом “ринкових зон”.

3.1. Основні наукові підходи та методи аналізу розміщення продуктивних сил

Щоб визначити, як аналізувати процес розміщення продуктивних сил, з'ясуємо сутність понять “підхід” та “метод”.

“Підхід” показує, в якому напрямі потрібно спрямовувати дослідження. Прийнятий дослідником підхід визначає вибір конкретних методів вирішення проблеми.

Для аналізу розміщення продуктивних сил найефективнішими є такі методи: галузевий, міжгалузевий, регіональний, галузево-регіональний, історичний, проблемний та інші. Розглянемо докладно види та зміст підходів, які застосовують у регіональних дослідженнях, а результати зведемо у табл. 3.1.

Таблиця 3.1

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Галузевий підхід	Має на меті аналіз можливих пунктів розміщення виробництва аналогічних видів продукції, які характеризуються різними виробничими і транспортними витратами залежно від розташування джерел сировини, палива, трудових ресурсів та споживачів продукції за критерієм мінімізації витрат. Недоліком галузевого підходу є неможливість врахувати особливості міжгалузевих зв'язків
2.	Міжгалузевий підхід	Аналіз розміщення сукупності галузей, що тісно взаємодіють за сировинними, технологічними тощо ознаками. Але існує небагато таких галузей, що тісно взаємодіють. Це хіба що паливно-енергетичний, агропромисловий та лісопромисловий комплекси. Цей підхід дає змогу розкрити залежності територіальної організації однієї галузі від розвитку ряду інших галузей, пов'язаних з нею
3.	Регіональний підхід	вивчення специфічного для цього регіону просторового поєднання продуктивних сил, враховує те, що відрізняє один район від іншого. Регіональні аспекти розміщення продуктивних сил зумовлені відмінностями у суспільній діяльності, в рівнях життя, суспільно-політичному устрої, в культур, забезпеченості природними ресурсами

Продовження табл. 3.1

1	2	3
4.	Галузево-регіональний підхід	Поєднує галузевий та регіональний підходи, враховуючи їхні особливості
5.	Історичний підхід	Дає можливість відстежувати розгортання процесу розміщення продуктивних сил у часі, виявляти його закономірності і принципи в історичному аспекті
6.	Проблемний підхід	Передбачає дослідження існуючих або прогнозованих суперечностей суспільного розвитку

Основними методами, які використовують для аналізу розміщення продуктивних сил є системний аналіз, економічне районування, балансовий, нормативний тощо.

Розглянемо докладно види та зміст основних методів, які застосовують для аналізу розміщення продуктивних сил (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Види та зміст основних методів, які застосовують для аналізу розміщення продуктивних сил

№	Назва	Зміст
1.	Системний аналіз РПС	Здійснюють із застосуванням економіко-математичних методів. За їхньою допомогою можна порівнювати різні варіанти розв'язання проблем розміщення виробництва та вибирати кращі, враховуючи інтереси регіонів і держави
2.	економічного районування	Передбачає поділ території країни з метою формування територіально-виробничих комплексів різних масштабів і структури, враховуючи їхні особливості, які б сприяли досягненню додаткового ефекту у суспільному господарстві. До того ж потрібно дотримуватись збереження екологічної рівноваги та гармонійного розвитку економіки і культури різних регіонів
3.	Балансовий метод	застосовують для планування територіального господарства. Використовуючи цей метод, розробляють звітні міжгалузеві баланси виробництва, розподілу та споживання продукції в областях та економічних районах
4.	Нормативний метод	використовують у моделюванні розміщення виробництва на перспективу. Нормативи закладають у проекти для впровадження ресурсозберігаючих технологій, раціонального використання сировинних та трудових ресурсів

На завершальному етапі дослідження і прогнозування територіальної організації господарства визначають можливий економічний ефект від нового розміщення продуктивних сил. Якщо вигода прогнозується – проєкт реаліують.

3.2. Галузево-регіональний підхід до обґрунтування оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств

Застосування галузево-регіонального підходу для аналізування розміщення окремого підприємства розглянемо на конкретному прикладі.

Задача обґрунтування вибору місця розташування окремого підприємства розв'язується, на перший погляд, порівняно легко: знаючи місця дислокації і попит споживачів, достатньо знайти пункт, у якому витрати на випуск продукції у потрібних обсягах та на її транспортування до цих споживачів будуть мінімальними.

Наприклад, якщо планують, що новоспоруджуване підприємство буде постачальником для трьох споживачів, попит яких становить: 200, 500, та 100 тис. од. продукції, то *критерієм оптимального місця його розташування* буде мінімум сумарних витрат на виробництво продукції в обсязі $200+500+100=800$ тис. од. продукції та витрат на її транспортування до кожного зі споживачів в обсягах, що відповідають їхньому попиту.

Здавалося б ця задача не є складною, адже розрахунок виробничих витрат на заданий обсяг випуску продукції у конкретному місці та визначення витрат на транспортування відповідних обсягів продукції до споживачів труднощів не складає. Однак, таке обґрунтування вибору місця розташування окремого підприємства призвело б до негативного результату, оскільки, як правило, апріорі неможливо знати пункти дислокації споживачів запланованого до спорудження у певній точці підприємства. Аргументувати це твердження можна за допомогою прикладу, графічна ілюстрація до якого наведена на рис. 3.1 [2, с. 91].

Застосування галузево-регіонального підходу пояснимо графічно (див. рис. 3.1). Прийнемо, що підприємство, яке орієнтується на постачання продукції в пункт B_1 , найвигідніше розташувати в пункті A_1 , оскільки до того ж задовольняється критерій оптимальності: мінімум сумарних витрат на виробництво продукції в обсязі попиту споживача B_1 і на її транспортування з пункту A_1 в пункт B_1 .

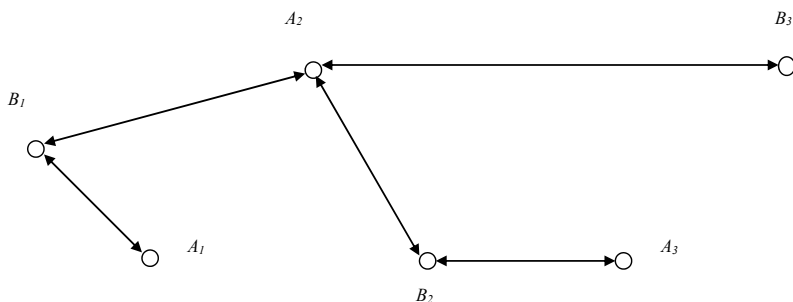

Рис. 3.1. Умовна схема розташування споживачів (B_1 , B_2 , B_3) та потенційних виробників (A_1 , A_2 , A_3) продукції

Проте, може виявитися, що в пункті A_2 можна розташувати підприємство з випуску аналогічної продукції, розраховане на постачання пунктів B_1 , B_2 і B_3 . До того ж також задовольняється відповідний критерій оптимальності: мінімум сумарних витрат на виробництво продукції в обсязі сумарного попиту споживачів B_1 , B_2 і B_3 і на її транспортування у відповідних обсягах з пункту A_2 у ці пункти. До того ж може виявитися, що ціна продукції підприємства A_2 в пункті B_1 буде менша, ніж ціна у цьому пункті продукції підприємства A_1 (внаслідок, наприклад, ефекту масштабу виробництва).

Очевидно, що в такій ситуації власник підприємства A_1 , який апіорі, вибираючи місце його розташування орієнтувався на конкретного споживача, змушений буде його закрити. Але не застрахований від збитків і виробник A_2 , оскільки вибір місця його розташування також був зумовлений апіорною орієнтацією на конкретних споживачів. Адже, може виявитися, що в пункті B_2 найдешевшою буде продукція з підприємства A_3 , яке вибрало місце своєї дислокації за критерієм мінімуму сумарних витрат на виробництво продукції в обсязі попиту споживача B_2 і її транспортування з пункту A_3 в пункт B_2 . Зрозуміло, що підприємство A_2 , втративши споживача B_2 , використовуватиме свою потужність не в повній мірі, а це призведе до збитків. Зрештою, і підприємство A_3 , апіорно орієнтуючись на певного споживача, не має гарантії щодо оптимальності свого розташування.

Наведений приклад засвідчує неможливість ізольованого, виключно з погляду окремого підприємства (без урахування існуючих і потенційних виробників аналогічної продукції), розв'язання задачі вибору оптимального місця розташування підприємства.

Тому, обгрунтовуючи розташування окремого підприємства, потрібно дотримуватися *галузево-регіонального підходу*, який полягає у врахуванні як існуючих, так і потенційних виробників аналогічної продукції. Це зумовлює необхідність одночасного (а не послідовного!) аналізу усіх точок існуючої та потенційної дислокації підприємств із випуску аналогічної продукції.

Таким чином, при обгрунтуванні розташування підприємств потрібно орієнтуватися на оптимум по галузі загалом, а не на окремі оптимуми на окремих підприємствах. Навіть за умов найбільш вільного підприємництва рішення, "оптимальне" з погляду окремого підприємства, може виявитися неоптимальним для економіки загалом, й у підсумку воно виявиться неоптимальним і збитковим для цього окремого підприємства. Лише розрахунок, що охоплює галузь загалом, може дати справді оптимальний результат, а тому обгрунтування місця розташування окремих підприємств без дотримання галузевого підходу, який полягає в урахуванні існуючих та потенційних виробників аналогічної продукції не забезпечить загального оптимального результату.

Розв'язання задачі на розташування можна значно спростити і прискорити без суттєвих відхилень від оптимального результату, якщо галузевий підхід

обмежувати певним регіоном (залежно від виду продукції). З огляду на можливості сучасної математичної науки, обчислювальної техніки та потреб планування можливі три *групи галузевих задач* на розташування [2]:

1) у галузях, де кількість можливих пунктів виробництва обмежена, а чисельність джерел сировини та пунктів споживання продукції невелика, доцільна постановка задачі для галузі загалом, тобто у масштабі всієї країни, а можливо, і декількох країн;

2) у галузях, де кількість можливих як пунктів виробництва, так і джерел сировини та пунктів споживання продукції нараховує декілька сотень, безпосереднє розв'язання такої задачі для усієї галузі практично виключене через величезний обсяг вихідної інформації та складності кількісних зв'язків. У цих випадках кількість можливих варіантів розташування буде складати астрономічну цифру. Але задачу можна розв'язати, якщо її розчленувати на декілька етапів, використовуючи метод агрегування. Постановка та розв'язання таких дво- чи багатетапних задач складніша та більш трудомістка, ніж задачі першої групи.

3) у галузях, що виробляють продукцію, реалізація якої обмежується межами міста чи невеликого регіону (наприклад, хлібопекарня промисловість), або виробляють предмети специфічного національного (чи зонального) споживання, нема необхідності ставити задачі на розташування у масштабі всієї країни. Тут доцільно розв'язувати лише галузеві локальні задачі щодо вибору оптимального місця розташування.

З метою обґрунтування меж регіону визначення оптимального місця розташування підприємств використовують *поділ галузей економіки* на галузі міжрайонного, внутрішньо районного та локального значення (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Обґрунтування поділу галузей економіки для визначення оптимального РПС

№	Нава	Зміст
1.	Галузі міжрайонного значення	відносяться ті види діяльності, рішення про розташування яких може бути прийняте на базі міжрайонних порівнянь ефективності їх локалізації. Іншими словами, фактори розташування вказаних галузей вирізняють суттєвою порайонною диференціацією, а продукція, яку у них випускають, може перевозитися на великі відстані
2.	Галузі внутрішньо районного значення	відносять ті види діяльності, міжрайонне перевезення продукції яких завчасно неможливе або недоцільне (із технічних чи економічних причин)
3.	Галузі локального значення	відносять виробництва, що випускають малотранспортабельну продукцію (у т.ч. продукцію, яка швидко псується). У підприємствах таких галузей шукають місця для свого розташування у межах населеного пункту, де виникає відповідний попит

Загалом, можна обґрунтовано стверджувати, що величина регіону, в межах якого потрібно дотримуватися галузевого підходу при виборі місця

розташування підприємств, прямо залежить від транспортабельності продукції, що вироблятиметься. Чим більш транспортабельною є така продукція, тим у межах більшого регіону має дотримуватися галузевий підхід. І навпаки - чим менш транспортабельною є продукція, тим менший регіон аналізується для вибору місця розташування підприємств із її випуску. Так, коли мова йде про виробництво ювелірної продукції, годинників чи інших товарів, де транспортна складова у кінцевій ціні є мізерною, галузевий підхід може поширюватися на більшість держав світу. Але, коли здійснюють пошук місця розташування цегельні чи деревообробного підприємства, витрати на транспортування продукції яких значно підвищують початкову її ціну, регіон аналізування значно звужується, адже відстань таких виробництв від споживачів не може перевищувати декількох десятків кілометрів. Останнє твердження, однак, не стосується випадків, коли здійснюють постачання мало транспортабельною продукцією віддалених споживачів поблизу яких немає необхідних постачальників.

Отже, дотримання регіонального підходу має відбуватися виважено і супроводжуватися попереднім аналізом конкретної ситуації щодо особливостей розташування. Якщо це не буде зроблено, дотримання галузевого підходу в межах некоректно визначеного регіону не гарантує отримання оптимального результату, і, внаслідок неправильного розташування підприємств, може зумовити значні збитки.

3.3. Графічна інтерпретація вибору оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств

Для того, щоб графічно проілюструвати процес вибору місця розташування та доцільної потужності підприємства необхідно абстрагуватися від реальної транспортної поверхні (РТП) і розв'язувати поставлену задачу в уявних умовах, так званої, однорідної транспортної поверхні (ОТП).

Основною характеристикою ОТП є можливість перевезення нею вантажу одним видом транспорту найкоротшим шляхом (по прямій між двома пунктами) із витратами, пропорційними масі вантажу та відстані перевезення [2].

Очевидно, що застосування ОТП спрощує ситуацію, адже *в умовах РТП* [2]:

- перевезення вантажів здійснюють, відповідно до конфігурації транспортної комунікації;
- перевезення вантажів відбуваються різними видами транспорту;
- тарифи на перевезення одиниці вантажу зменшуються із збільшенням маси партії продукції та відстані її транспортування;
- витрати на транспортування вантажу в умовах ускладненого рельєфу місцевості зростають;
- тарифи на перевезення вантажів залежать від напрямку транспортування і є вищими на вантажонапружених ділянках.

Незважаючи на зазначені та деякі інші відмінності між ОТП та РТП, подібне абстрагування є доцільним, оскільки графічна ілюстрація вибору місця розташування та доцільної потужності підприємств дозволяє (внаслідок своєї наочності) краще зрозуміти хід та особливості розв'язання подібних задач.

Наприклад, дотримуючись галузево-регіонального підходу, прийемо, що в певному регіоні з ОТП вибрано низку пунктів можливого розташування підприємств із випуску аналогічної продукції (рис. 3.2). Детальніше до того ж розглянемо конкурентну вісь $A - B$, аналіз якої буде показовим і для інших випадків (наприклад, $B - C$, $C - D$ тощо). Підприємства, що можуть функціонувати у пунктах A і B , відстань між якими за умов ОТП рівна R , матимуть витрати на випуск одиниці продукції відповідно C_A та C_B (рис. 3.3). Транспортні витрати на перевезення одиниці продукції (тони, штуки, метра кубічного тощо) на один кілометр позначимо через S .

Прийемо, що при розміщенні підприємства в пункті B потенційні витрати на випуск ним продукції будуть більшими, ніж аналогічні витрати на виробництво такої ж продукції у підприємстві A . Очевидно, це не означає, що пункт B не розглядатиметься як місце можливого розташування підприємства. Пункт B не розглядатиметься як місце можливого розташування підприємства лише тоді, коли виробити продукцію в пункті A і привезти її у пункт B буде дешевшим, ніж виробити у пункті B .

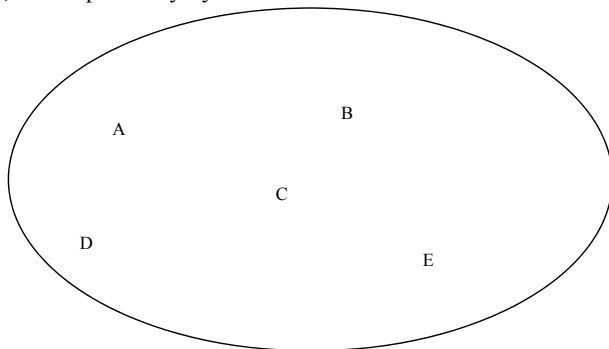

Рис. 3.2. Можливі пункти розташування підприємств у межах певного регіону

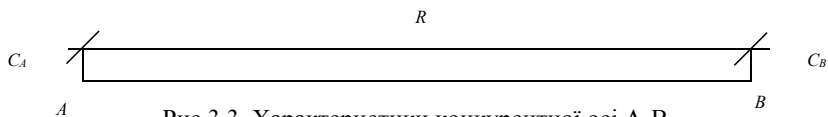

Рис 3.3. Характеристики конкурентної осі A-B

Тому, якщо $C_A < C_B$, то пункт B не розглядатиметься як місце можливого розташування підприємства за умови [2]

$$C_A + S \cdot R \leq C_B \quad (3.1)$$

І, навпаки, якщо $C_A > C_B$, то пункт A не розглядатиметься як місце можливого розташування підприємства за умови [2]

$$C_A \geq C_B + S \cdot R \quad (3.2)$$

Подібне “відсіювання” можна виконати для будь-якої кількості пунктів можливого розташування підприємств, але для скорочення обчислювальних робіт порівнювати, передусім, потрібно сусідні пункти, тобто ті, які розташовуються найближче. До того ж, пункт, який хоча б раз “відсіюється”, у подальших порівняннях участі не бере.

Якщо, аналізуючи вибрану конкурентну вісь, жодна з точок не перестає розглядатися як місце можливого розташування підприємства (тобто, якщо не виконуються умови (3.1), (3.2)), то за фіксованих значень C_A , C_B та S на площині ОТП можна знайти геометричне місце точок, в яких різниця транспортних витрат компенсує різницю у витратах виробництва. Множина цих точок утворить лінію (ізостанту), що розмежує райони споживання продукції виробників A і B .

Вказана лінія (ізостанта) задовольняє умову [2]

$$C_A + r_A \cdot S = C_B + r_B \cdot S \quad (3.3)$$

де r_A , r_B – відстані від підприємств A та B до будь-якої точки на ізостанті.

З рівняння (3.3) випливає, що для точок, які лежать на ізостанті, різниця відстаней від кожної з них до підприємств A і B є величиною постійною і розраховується [2]

$$r_A - r_B = (C_B - C_A) / S \quad (3.4)$$

За зроблених допущень межею зон A і B (ізостантою) є гілка гіперболи, вигнута в бік підприємства з більшими витратами виробництва. Адже, як відомо гіпербола в геометрії, – геометричне місце точок M площини, для кожної з яких модуль різниці віддалей від двох точок F_1 і F_2 цієї площини (фокусів гіперболи) є величиною сталою (рис. 3.4) [2].

Свою чергою,

$$OF_1 = OF_2 = c; \quad a = \frac{|F_1M - F_2M|}{2}; \quad b = \sqrt{c^2 - a^2}$$

Формула асимптоти гіперболи

$$y_a = (b / a) \cdot x. \quad (3.5)$$

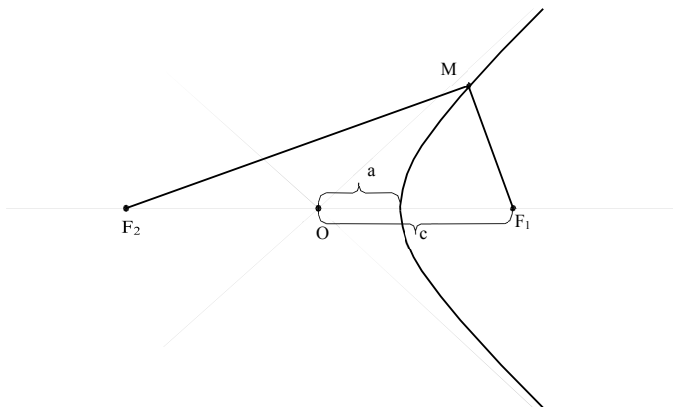

Рис. 3.4. Схематичне зображення гіперболи

Положення і форму ізостанти визначаємо за відносним розташуванням виробників A і B , різницею в їхніх витратах виробництва (але не абсолютним значенням витрат) і величиною транспортних витрат. На рис. 3.5 показані межі зон для різних співвідношень між величинами C_A і C_B [2].

За умови $C_A > C_B$ ізостанта буде зміщена у бік виробника A , при $C_A < C_B$ – у бік підприємства B , а при $C_A = C_B$ – ізостанта буде перпендикуляром до відрізка AB , що проходить через його середину. Аналогічно межі зон можна визначити для будь-якої кількості виробників.

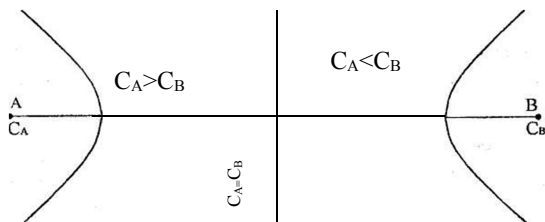

Рис. 3.5. Схематичні межі ринкових зон

Розглянемо одне довільне положення ізостанти на рис. 3.5, наприклад, те, що відповідає умові $C_A < C_B$. Очевидно, що споживачі, які знаходяться лівіше за відповідну ізостанту, повинні постачатися за рахунок виробника A , оскільки задоволення їхнього попиту буде пов'язано з меншою сумою виробничих і транспортних витрат у порівнянні з альтернативним варіантом постачання – силами виробника B . Для споживачів, що лежать правіше за межу, сума витрат буде меншою, якщо постачати їх будуть з підприємства B ; а для споживачів, що

знаходяться на ізостанті, з цього погляду немає ніякої різниці за рахунок якого виробника задовольняється їхній попит.

Зрозуміло, що потужність запланованих до спорудження підприємств приймаємо рівною сумарному попиту споживачів, які потрапили в їхню ринкову зону. Проте щодо існуючих виробників можуть виникати певні проблеми. Звичайно, найбільш сприятливою є така ситуація, за якої кожен виробник повністю задовольняє потребу своєї зони, або, коли всіх споживачів постачають за рахунок того виробника, в зоні якого вони знаходяться; тобто виробництво і споживання у кожній зоні є збалансованим. У цьому випадку виробники матимуть оптимальні обсяги виробництва. Однак, у реальних умовах така ситуація є надзвичайно рідкісною. Досить часто обсяги виробництва (потужність) існуючого підприємства недостатні для того, щоб повністю задовольнити потребу своєї номінальної зони (частіше за все це виробник з нижчими витратами), у зв'язку з цим там виникає відносний дефіцит. Не розглядаючи питання про можливості скорочення споживання у відповідній зоні, будемо вважати, що цей дефіцит мають покрити за рахунок інших виробників, що мають резервні потужності у своїй зоні (щодо нових підприємств – цей резерв необмежений). Очевидно, що у цьому випадку задоволення сумарної потреби буде пов'язано з ростом витрат у порівнянні з тією сумою, яка була б за оптимальних обсягів виробництва кожного підприємства. Розв'язання проблеми полягає у тому, щоб це зростання витрат було мінімальним.

Нехай зони виробників A і B обмежені ізостантою I (рис. 3.6) [2].

Припустимо, що виробничі можливості виробника A не спроможні забезпечити задоволення попиту своєї зони, тоді як виробник B має резерв потужності понад ту, яка необхідна для задоволення потреби зони B . Таким чином, ми поставлені перед необхідністю покривати попит деяких споживачів, що знаходяться в зоні A , за рахунок поставок виробника B . До того ж виникає питання, які саме споживачі повинні бути передані на поставки продукції від виробника B з тим, щоб викликаний цим ріст витрат був мінімальним.

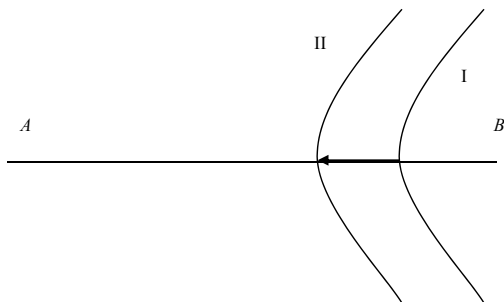

Рис. 3.6. Схема зміни меж ринкових зон

Уявімо, що це питання вирішене: знайдена така група споживачів, передача яких виробнику B задовольняє поставлену умову. Тоді для кожного споживача, що знаходиться в зоні A і передається на постачання виробнику B , виконується умова [2]

$$(C_A + r_A \cdot S) - (C_B + r_B \cdot S) < \varepsilon \quad (3.5)$$

де ε - мінімально можливе зростання витрат (на одиницю продукції) від перерозподілу.

Завжди є споживач, з передачею якого (частково чи повністю) виробнику B виробництво і споживання в зоні A збалансовується, і для якого можна записати

$$(C_B + r_B \cdot S) - (C_A + r_A \cdot S) < \varepsilon \quad (3.6)$$

або
$$(C_B + r_B \cdot S) - ((C_A + \varepsilon) + r_A \cdot S) = 0 \quad (3.7)$$

Порівняємо формулу (3.7) з формулою (3.3), записаною в такому вигляді

$$(C_B + r_B \cdot S) - (C_A + r_A \cdot S) = 0 \quad (3.8)$$

Порівняння показує, що виробник A нібито підвищив витрати виробництва від величини C_A до величини $C_A + \varepsilon$ (фактично це зростання ціни одиниці продукції, а не збільшення витрат), завдяки чому зона його споживання скоротилася до необхідних розмірів, а межею стала ізостанта II.

Таким чином, в умовах побудованої моделі розв'язання задачі полягає у визначенні величини цінової надбавки ε , за якої зона з початковим дефіцитом, скоротившись до необхідних розмірів, буде відповідати виробничим можливостям підприємства, і до того ж встановиться відповідність обсягу споживання до обсягу виробництва, що є в цій зоні. Звідси висновок, що величина цінової надбавки безпосередньо виражає рівень відносного дефіциту в зоні відповідного виробника.

Тут варто звернути увагу на ще одну важливу обставину, яка часто залишається поза увагою спеціалістів. Оптимальне рішення зводить до мінімуму лише майбутні витрати. Щодо минулих витрат, то саме тому, що вони вже здійснені, їх не можна мінімізувати. Для будь-якого економічного розрахунку абсолютно байдуже, скільки саме було витрачено в минулому на ті чи інші основні фонди, — зробленого не повернеш. Тому для діючих підприємств номінальна вартість продукції буде рівною собівартості (розрахованій без врахування амортизації), тоді як для нових підприємств — загальновиробничим витратам. Вартість основних фондів діючих підприємств не відіграє жодної ролі,

оскільки у плановому періоді випуск продукції на цих підприємствах буде потребувати лише поточних витрат. Тому фондова складова (як річна величина амортизації, так і річна величина втраченої вигоди (або річна величина плати за банківський кредит) з формули ($B = C + A_p + E_n \cdot K$), вартості виробництва продукції у разі оптимізаційних розрахунків, а також щодо розташування підприємств, ігнорується.

Правила визначення потужності нових та існуючих підприємств представимо у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Основні правила визначення потужності нових та існуючих підприємств

№	Назва	Правило
1	2	3
1.	Потужність нових підприємств	дорівнює сумі попиту споживачів, які потрапили в кінцеві ринкові зони цих підприємств, тобто номінальних, розширених за рахунок частини ринкових зон дефіцитних існуючих підприємств
2.	Потужність існуючих підприємств	не перевищує їхньої номінальної потужності і відповідає попиту в їхніх кінцевих ринкових зонах, тобто номінальних, які: - розширені за рахунок частини номінальних ринкових зон дефіцитних існуючих підприємств - звужених за рахунок передачі частини попиту новим або (і) надлишковим існуючим підприємствам

Зміна ринкових умов господарювання спричиняє потребу створення запасу потужності новоспруджених підприємств в межах 10-15% від прогнозованого попиту в їхніх ринкових зонах, не перевищуючи максимально допустиму потужність виробництва.

3.4. Обґрунтування оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств методом “ринкових зон”

Алгоритм вибору оптимального місця розташування та доцільної потужності підприємств за умов однорідної транспортної поверхні передбачає такі етапи [2]:

1. Побудова початкових (номінальних) ринкових зон підприємств передбачає збір інформації та розрахунки, що наведено в табл. 3.5 та 3.6.

Таблиця 3.5

Характеристика підприємств

Код підприємства	Вартість виробництва одиниці продукції, грн.	Відстань між підприємствами, км $A_i, i = 1, n$	Транспортний тариф, грн. / т · км
$A_i, i = 1, n$	C_i	L_{ij}	S

Примітка.

C_i – собівартість одиниці продукції для існуючих підприємств чи ціна для нових підприємств.

Таблиця 3.6

Розрахунок формул ізостант

Конкурентні осі	L , км	a_{ii} , км	c_{ii} , км	b_{ii} , км	Формула асимптоти гіперболи, y_a	Формула гіперболи, y_r
$A_i'' - A_i$	$\frac{ C_i^{max} - C_i }{S_i}$	$\Delta L_{ii}/2$	$L_{ii}/2$	$\sqrt{c_{ii}^2 - a_{ii}^2}$	$y_a = b_{ii} / a_{ii} \cdot x$	$y_r = \sqrt{\left(\frac{x^2}{a_{ii}^2} - 1\right)} b_{ii}$

Примітка.

ΔL_{ii} – різниця відстаней від точок, що лежать ізостанті (гіперболи) до конкурентних підприємств (фокусів гіперболи);

a_{ii} – величина зміщення (від середини в сторону підприємства з вищим рівнем C_i) рівноважної точки між конкурентними підприємствами, тобто точки, в якій виконується умова

$$C_i + S \cdot (c_{ii} + a_{ii}) = C_i + S \cdot (c_{ii} - a_{ii}) \quad (3.9)$$

За умови $c_{ii} < a_{ii}$ – решта показників для побудови гіперболи за відповідною конкурентною віссю розраховувати не потрібно – виробник з більшими витратами виробництва поглинеться конкурентним виробником, і в цій ітерації не враховуватиметься. Через це відпаде потреба у розрахунку й побудові гіперболи за всіма конкурентними осями, в яких є присутнім цей виробник.

2. За отриманими в табл. 3.6 формулами гіпербол, що визначають номінальні ринкові зони конкурентних підприємств, здійснюють номінальний поділ (районування) території регіону між ними, що відображається на відповідній карті. Якщо з карти візуально видно, що певні, як правило віддалені один від одного виробники конкурувати між собою безпосередньо не зможуть (через те, що між ними є місця можливої дислокації ще одного чи декількох виробників), то можна відмовитися від розрахунку та побудови відповідної ізостанти. Але при такій візуальній оцінці треба бути дуже обережним, оскільки

помилкова відмова від розрахунку та побудови ізостанти може призвести до спотворення кінцевого результату.

3. У номінальних ринкових зонах підприємств розташовані номінальні споживачі їхньої продукції, попит яких зазначається поряд з пунктом їхньої дислокації на карті. Якщо сумарний номінальний попит перевищує пропозицію відповідного виробника, цей виробник є дефіцитним, в іншому разі він є надлишковим. Дефіцитним може бути лише реально існуючий виробник.

4. Для кожного із дефіцитних виробників за формою табл. 3.7 розраховують запас ефекту за кожним з номінальних споживачів його продукції. При заповненні табл. 3.7 у ролі конкурентів потрібно враховувати лише надвиробників відповідної продукції у своїх номінальних ринкових зонах. Очевидно, що до надвиробників відносяться всі планові (нові) підприємства, а з існуючих – ті, пропозиція яких перевищує номінальний у відповідній ітерації попит.

Таблиця 3.7

Розрахунок запасу ефекту

Код споживачів	Розрахунок ціни франко-споживач	Мінімум C_{ij} для кожного B_j	Запас ефекту виробника з $C_{ij}^{\min}$ за кожним B_j у порівнянні з конкурентами	Мінімальне значення ΔC_{ij} для кожного B_j	Присвоєний номер у ранжирі виробника
	$C_i, i = 1, n$		$A_i, i = 1, n$		$A_i, i = 1, n$
$B_j, j=1, n$	l_{ij} C_{ij} S_i	$C_{ij}^{\min}$	ΔC_{ij}	$\Delta C_{ij}^{\min}$	N_{ij}

Примітка.

У табл. 3.7: l_{ij} – відстань від виробника до i -го споживача, км;

C_{ij} – ціна продукції i -го підприємства франко- j -тий споживач, грн./од. прод., тобто $(C_{ij} = C_i + S_i \cdot l_{ij})$;

ΔC_{ij} – величина запасу ефекту щодо j -го споживача номінального постачальника порівняно з i -тим конкурентом $(\Delta C_{ij} = C_{ij} - C_{ij}^{\min})$.

5. За даними табл. 3.7 заповнюють наступну (табл. 3.8), в якій вписують дані щодо попиту на продукцію дефіцитних виробників у порядку зростання загрози конкурентів, яка характеризується величиною запасу ефекту щодо відповідного споживача. Табл. 3.8 використовують для розрахунку рівня зростання цін на продукцію дефіцитних виробників, що дасть змогу їм скоротити свої ринкові зони, автоматично зменшуючи надлишковий попит.

Таблиця 3.8

Ранжир номінальних споживачів

Код споживачів	Попит споживача		Показники мінімуму запасу ефекту i -го виробника у спадаючому ранжирі
	окремого	кумулятивний	
Код виробника $A_i, i = 1, n$			
B_j	m_j	$\sum m_j$	$\Delta C_y^{\min}$

6. Незалежно від кількості дефіцитних виробників ціна під час кожної операції зростатиме для всіх дефіцитних підприємств одночасно на однакову величину $\Delta C_{ij}^{\min}$, яка відповідає найменшому з мінімальних значень запасу ефекту. Тобто

$$C''_i = C_i + \Delta C_{ij}^{\min} \quad (3.10)$$

Після кожної операції потрібно здійснювати перерахунок табл. 3.7 та 3.8.

7. Аналогічні операції здійснюють стільки разів, скільки буде необхідно для збалансування попиту та пропозиції у регіоні у межах відповідних зон.

8. Кінцева ціна – франко-виробник рівна сумі вартості виробництва і цінових надбавок під час ітерацій, коли відповідний виробник був дефіцитним.

9. За кінцевим результатом (коли потужність виробників відповідає попиту в їхніх зонах) здійснюється фактичне зонування території регіону.

10. Виробники, яких не поглинули конкуренти під час виконання операцій, будуть задовольняти наявний попит: існуючі – у межах номінальної потужності (не більше), нові – у межах попиту (не менше) в їхній зоні.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “підхід” та “метод”, назвіть та охарактеризуйте їх.
2. Які існують найпоширеніші методи аналізу розміщення продуктивних сил? Охарактеризуйте їх.
3. Опишіть доцільність застосування галузевого підходу при обґрунтуванні розташування окремого підприємства.
4. Опишіть доцільність застосування регіонального підходу при обґрунтуванні розташування окремого підприємства. Чим викликана ефективність його застосування?
5. Від чого залежить величина регіону, в межах якого потрібно дотримуватися галузевого підходу при виборі місця розташування підприємств?
6. Охарактеризуйте поняття «однорідна транспортна поверхня», та назвіть її відмінності від реальної транспортної поверхні. Чим викликана доцільність використання абстракції однорідної транспортної поверхні?

7. Що є критерієм доцільності виробництва продукції у певному пункті території?
8. Чим характеризується ізостанта, яка розмежовує ринкові зони підприємств?
9. Яка геометрична лінія може виступати в ролі ізостанти?
10. Від чого залежать положення й форма ізостанти?
9. Охарактеризуйте процес прийняття рішення про доцільну потужність новоспоруджуваних підприємств?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Множину точок, в яких різниця транспортних витрат компенсує різницю у витратах виробництва конкуруючих підприємств можна описати:
 - а) гіперболою;
 - б) колом;
 - в) еліпсом;
 - г) параболою;
 - д) квадратом.
2. Вивчення специфічного для регіону просторового розміщення продуктивних сил є предметом:
 - а) галузевого підходу;
 - б) регіонального підходу;
 - в) галузево-регіонального підходу;
 - г) міжгалузевого підходу;
 - д) проблемного підходу.
3. Для того, щоб певний пункт перестав розглядатися як місце можливої дислокації підприємства, необхідно щоб:
 - а) поблизу цього пункту не було споживачів продукції, яку вироблятиме це підприємство;
 - б) виробити продукцію в іншому пункті і привезти її у цей пункт було дешевше, ніж виробити у цьому пункті;
 - в) він був віддаленим від джерел сировини;
 - г) він був віддаленим від споживачів його продукції;
 - д) виробити продукцію в цьому пункті було дешевше, ніж виробити в іншому пункті.
4. Виявляти закономірності та принципи розміщення продуктивних сил в часі дає можливість:
 - а) галузевий підхід;
 - б) історичний підхід;
 - в) регіональний підхід;
 - г) галузево-регіональний підхід;
 - д) міжгалузевий підхід.
5. Однорідна транспортна поверхня – це територія:

- а) умовною транспортною мережею якої перевезення здійснюються з однаковою швидкістю;
- б) витрати на перевезення продукції якою в усіх напрямках пропорційні вазі та відстані;
- в) існуючою транспортною мережею якої перевезення здійснюються з однаковою швидкістю;
- г) витрати на перевезення продукції якою в усіх напрямках пропорційні відстані перевезення;
- д) витрати на перевезення продукції якою в усіх напрямках пропорційні вазі продукції.

6. Величина території регіону, в межах якого слід дотримуватися галузевого підходу при розв'язанні задачі обґрунтування вибору оптимального місця розташування підприємств, залежить від:

- а) бажання спеціаліста, який виконує обґрунтування;
- б) транспортабельності продукції, яку мають виробляти на новозбудованих підприємствах;
- в) існуючого адміністративного поділу країни;
- г) можливості перевезення продукції нових підприємств на значні відстані;
- д) виду продукції, яку планують виробляти на підприємстві.

7. Критерієм оптимального розміщення підприємства є мінімум:

- а) витрат на виробництво продукції;
- б) сумарних витрат на виробництво продукції і її транспортування до споживачів;
- в) витрат на транспортування продукції до споживачів;
- г) сумарних витрат на виробництво продукції, її транспортування до споживачів з врахуванням фактора часу;
- д) сумарних витрат на виробництво продукції, її транспортування до споживачів з врахуванням екологічного фактора.

8. Доцільність доповнення галузевого підходу до розв'язання задачі обґрунтування вибору оптимального місця розташування підприємств регіональним зумовлена тим, що це дозволяє:

- а) підвищити якість кінцевого результату;
- б) прискорити, спростити та здешевити отримання кінцевого результату без зниження його якості;
- в) отримати якісний кінцевий результат шляхом експертної оцінки без виконання відповідних розрахунків;
- г) врахувати регіональні особливості розміщення продуктивних сил;
- д) прискорити та спростити отримання кінцевого результату без зниження його якості.

9. Врахування наявних та існуючих виробників аналогічної продукції при обґрунтуванні розташування окремого підприємства передбачає підхід:

- а) міжгалузевий;
- б) галузевий;

- в) галузево-регіональний;
- г) регіональний;
- д) балансовий.

10. У галузях, де кількість нових пунктів виробництва обмежена, а кількість джерел сировини та пунктів споживання невелика, доцільна постановка задачі:

- а) для галузі загалом;
- б) для окремих галузей;
- в) для окремих підприємств;
- г) для країни в цілому;
- д) для планети загалом.

Список літератури до розділу 3

1. Музиченко-Козловська О.В. Регіональна економіка: теоретичні основи: навчальний посібник / О.В.Музиченко-Козловська. – Львів: Новий світ, 2010. – 263 с.
2. Стадницький Ю.І. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи, практика): монографія / Ю.І.Стадницький, А.Г.Загородній, Т.Б.Данилович, О.Е.Товкан. – Львів: Центр Європи, 2002. – 252 с.

РОЗДІЛ 4

ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

План

- 4.1. Економічне районування як метод територіальної організації господарства.
- 4.2. Основні положення економічного районування.
- 4.3. Проблеми та перспективи економічного районування.

4.1. Економічне районування як метод територіальної організації господарства

Територіальна організація господарства держави передбачає дослідження територій з метою розміщення в їхніх межах різних об'єктів (населених пунктів, підприємств, інфраструктури, природних парків тощо). Формами територіальної організації господарства можуть бути економічні райони, територіально-виробничі комплекси, кластери тощо).

Науковим *методом аналізу розміщення продуктивних сил* є економічне районування, яке відображає територіальну організацію господарства на основі суспільного поділу праці, що полягає у спеціалізації регіонів на випуску тих видів продукції, які є найвигіднішими в його умовах, та в розмірах, що перевищують його потребу для обміну з іншими регіонами, де виготовляти ці товари не ефективно.

Економічна доцільність економічного районування полягає у зменшенні суспільних витрат та максимальному використанні потенціалу регіону.

Територія України неоднорідна за природними умовами і ресурсами, чисельністю і складом населення, історичними аспектами освоєння, рівнем і структурою розвитку господарства. Все це є *передумовою поділу* її на економічні (чи соціально-економічні) райони. Такі райони – це великі за площею, населенням та господарським потенціалом територіальні комплекси, які формуються у межах кількох суміжних адміністративних областей.

В економічній науці існують декілька підходів до визначення сутності поняття “економічний район”. Для усіх них прослідковуються спільні ознаки: виробнича спеціалізація, комплексність, територіальна цілісність, господарська однорідність територій, керованість, тісні внутрішньорайонні й міжрайонні економічні зв'язки, відносна повнота та замкненість виробничих циклів, особливості географічного положення, наявність соціально-економічного ядра, відмінності між регіонами за рівнем розвитку та профілем господарства, обсягами виробництва товарної продукції в розрахунку на одного жителя.

Економічні райони відзначаються своєю спеціалізацією за національним поділом праці та комплексним розвитком господарства. *Спеціалізація районів* формується під впливом різних чинників:

- природних (природні умови і ресурси);
- суспільних (потреби населення і господарства, кількість і якість робочої сили, економічний і фінансовий потенціали, науково-технічна база);
- особливостей географічного положення;
- історичного розвитку території.

Комплексний розвиток економіки передбачає максимальне задоволення потреб населення району за рахунок місцевих ресурсів. На відміну від одиниць адміністративно-територіального поділу, економічні райони не мають органів управління. Регулювання соціально-економічних процесів у межах їхніх територій відбувається на основі реалізації програм соціально-економічного розвитку.

Економічний район – це територіально цілісна частина господарства країни, якій притаманні єдність виробничих зв'язків і соціально-культурних ознак.

Соціально-економічний район – це великий регіон України, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим в її межах населеним пунктом – демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним і економічним ядром, що визначає його головні зовнішні функції і геопросторову організацію.

Наукове і практичне значення економічного районування полягає у формуванні раціональної структури виробництва, в основу якої покладена система районних виробничих комплексів.

Передумовами економічного районування є: географічне розташування; природні ресурси, кількість населення, виробничий потенціал, рівень господарського освоєння території.

Основні *типи економічних районів* представлено у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Основні типи економічних районів та їх зміст

№	Типи	Зміст
1.	Райони-ядра	Утворюються як концентрація підприємств провідних галузей економіки держави навколо центру
2.	Райони, що ростуть	Периферійні райони, яким сусідство з районами-ядрами дає стимули для їхнього зростання і розвитку
3.	Райони нового освоєння	Формуються там, де розвиваються і заселяються раніше важкодоступні території;
4.	Райони нового освоєння	Утворюються там, де виникає нове виробництво
5.	Депресивні райони	Формуються в межах тих територій, де господарська діяльність економічно недоцільна

Економічне районування – науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично чи під час розвитку продуктивних сил

на основі територіального поділу праці з метою вирішення завдань соціально-економічного розвитку (розробки і реалізації регіональних програм).

Завданнями економічного районування є:

- дослідження закономірностей формування економічних районів;
- визначення ефективності функціонування господарського комплексу економічних районів;
- розробка програм соціально-економічного розвитку територій;
- удосконалення форм і методів управління системою економічних районів країни.

4.2. Основні положення економічного районування

На формування економічних районів впливають *фактори* трьох основних груп: економічні, природні та історичні, основними з яких є:

- територіальний поділ праці;
- географічне розташування району;
- природні умови і ресурси;
- трудові ресурси;
- районоутворюючі центри;
- форми територіальної організації виробництва;
- туристична привабливість її регіонів;
- політичний устрій та адміністративно-територіальний поділ країни.

Розглянемо докладно фактори, які впливають на формування економічних районів у табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Основні фактори формування економічних районів

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Територіальний поділ праці	полягає у спеціалізації економічних районів на випуску тих видів продукції, які є найвигіднішими в його умовах, та в розмірах, що перевищують його потребу для обміну з іншими регіонами, де виготовляти ці товари неефективно
2.	Географічне розташування району	впливає на господарську спеціалізацію району відповідно до природних умов та ресурсів території
3.	Природні умови і ресурси та їхня концентрація чи унікальність	визначають спеціалізацію району та розміри виробництв
4.	Трудові ресурси та їхня кількість чи кваліфікація	впливають на спеціалізацію району та можливості створення нових підприємств (працевістких чи науковістких)

Продовження табл. 4.2

1	2	3
---	---	---

5.	Районоутворюючі центри	великі міста-економічні центри з потужним виробничим та інфраструктурним потенціалом. В Україні такими центрами є Київ, Харків, Донецьк, Дніпро, Одеса, Львів, Вінниця, Сімферополь, Житомир та Чернігів
6.	Форми територіальної організації виробництва	промислові та транспортні вузли, кластери та агропромислові райони; територіально-виробничі комплекси

Політичний устрій та адміністративно-територіальний поділ країни визначені у Конституції України (ст. 2) та у Законі України “Про засади державної регіональної політики”. Україна є унітарною державою, адміністративно-територіальними одиницями якої є 24 області, 1 автономна республіка (АР Крим) і 2 міста зі спеціальним статусом: Київ і Севастополь [4; 5]. Деталізація адміністративно-територіального устрою держави відображена в Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” [6].

З 2014 року згідно із Законом України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України” АР Крим та міста Севастополя внаслідок російської окупації вважаються тимчасово окупованими [7]. У 2015 році своєю Постановою Верховна Рада України визнала тимчасово окупованими територіями окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в яких відповідно до Закону України “Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей” запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування до моменту виведення всіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їхньої військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України [8].

До основних *принципів економічного районування* відносять: економічний, природний та адміністративний.

Розглянемо докладно принципи економічного районування, які впливають на формування економічних районів, у табл. 4.3.

Таблиця 4.3

Основні принципи економічного районування

№	Назва	Зміст
1.	Економічний	економічний район має бути цілісною територією з розвиненими господарськими зв'язками та потенціалом природних та трудових ресурсів для забезпечення його економічно ефективного розвитку
2.	Природний	передбачає врахування географічного положення району та його природного потенціалу
3.	Адміністративний	передбачає врахування адміністративно-територіального устрою без порушення цілісності і меж адміністративних одиниць

Наведені вище фактори та принципи мають бути закладені в основу схеми прийнятного для всіх ієрархічних рівнів суспільно-економічних відносин соціально-економічного районування України. Розробляючи його, слід враховувати також і те, що виділені макрорайони повинні мати значний демографічний, природно-ресурсний та економічний потенціали й досить значну територію, а їхня загальна кількість має бути невеликою.

4.3. Проблеми й перспективи економічного районування

Розв'язання проблеми обґрунтування та впровадження моделі економічного районування України стоїть на порядку денному від моменту відновлення країною незалежності у 1991 році. Після розпаду СРСР, в умовах переходу України до ринкової економіки стара мережа великих економічних районів втратила своє призначення. Вона не могла забезпечити диференційованого підходу до розвитку і розміщення продуктивних сил з урахуванням особливостей і відмінностей природних, історичних, економічних умов регіонів, існуючих в межах території України.

Метою економічного районування України є створення умов для ефективного соціально-економічного розвитку регіонів, щоб забезпечити її цілісність, неподільність і стійкість як територіальної суспільної системи національного рівня.

Натепер на порядку денному опинилося проблеми розробки та впровадження в усі сфери діяльності суспільства загальновизнаного нового соціально-економічного районування України, яке б не тільки забезпечило єдність і незалежність національного господарського комплексу, але й сприяло б ефективному розвитку окремих територіальних суспільних систем різного ієрархічного рівня.

Нові схеми економічного районування розробили Ф.Д. Заставний, О.І. Шаблій, М.І. Долішній та ін. В основі їх побудови лежали різні принципи, до того ж вони відрізнялися одна від одної за кількістю соціально-економічних районів. Розглянемо їх докладніше.

Ф.Д.Заставний виділив дев'ять мезорайонів з ентрами у великих міста-обласних центрах у складі трьох макрорайонів – Східного, Західного та Південного (табл. 4.4) [2].

В основу районування Ф.Д.Заставний поклав соціально-економічний принцип, оскільки вважав за необхідність враховувати господарську однорідність територій, відмінності між регіонами за рівнем розвитку та профілем господарства, обсягами виробництва товарної продукції з розрахунку на одного жителя.

Таблиця 4.4

Схема соціально-економічного районування України за Ф.Д.Заставним [2]

№	Назва району	Центр району	Області, що входять до складу району
1	2	3	4
1.	Центрально-Поліський	Київ	Житомирська, Київська, Чернігівська
2.	Придніпровський	Дніпро	Дніпропетровська, Запорізька
3.	Донецький	Донецьк	Донецька, Луганська
4.	Північно-Східний	Харківщина	Харківська, Сумська, Полтавська
5.	Подільський	Вінниця	Вінницька, Хмельницька, Тернопільська
6.	Центрально-Український	Черкаси	Черкаська, Кіровоградська
7.	Карпатський	Львів	Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька
8.	Західно-Поліський	Луцьк	Волинська, Рівненська
9.	Причорноморський	Одеса	Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим

Група вчених Інституту регіональних досліджень (ІРД) НАН України на чолі з М.І. Долішнім виділили шість макрорайонів у межах держави, керуючись результатами дослідження природи, населення і господарства України. Опрацьовуючи схему районування, вчені враховували нерозривність економічних і соціальних процесів у різних районах. На їхню думку, така схема необхідна для реалізації стратегії соціально-економічного розвитку регіонів, зокрема для розроблення моделі регіональної політики (табл. 4.5) [3].

Підтвердженням обґрунтованості такого соціально-економічного районування є такі аргументи [3]:

1) соціально-економічний район може бути тільки тоді повноцінним, якщо він формується навколо потужного ядра чи системо формуючого центра – великого міста з розвиненими функціями. В Україні таких міст шість. Це п'ять міст-мільйонерів (з населення близько 1 млн. осіб): Київ, Харків, Донецьк, Дніпро, Одеса і місто Львів як єдине велике місто в західній частині країни, яке виконує, так би мовити, столичні функції для цієї частини держави;

2) для того, щоб Україна як господарський і політичний організм була стійкою, навколо столиці має бути сформоване потужне та стійке ядро у вигляді соціально-економічного району.

Таблиця 4.5

Схема соціально-економічного районування України ІРД НАН України [3]

№	Назва району	Центр району	Області, що входять до складу району
1	2	3	4
1.	Центральний	Київ	Вінницька, Житомирська, Київська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська
2.	Донеччина (Східний)	Донецьк	Донецька, Луганська

Продовження табл. 4.5

1	2	3	4
3.	Західний	Львів	Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька
4.	Придніпров'я (Центрально-Східний)	Дніпро	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська
5.	Причорномор'я (Південний)	Одеса	Миколаївська, Одеська, Херсонська, АР Крим
6.	Харківщина (Північно-Східний)	Харків	Полтавська, Сумська, Харківська

О.І. Шаблій розробив таку схему соціально-економічного районування України, де виділив шість районів (табл. 4.6) [1].

Таблиця 4.6

Схема соціально-економічного районування України за концепцією

О.І. Шаблія [1]

№	Назва району	Склад району
1	2	3
1.	Центральний	Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька області
2.	Західний	Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька, Хмельницька, Рівненська, Волинська, Тернопільська області
3.	Північно-Східний	Харківська, Сумська, Полтавська області
4.	Східний	Донецька, Луганська області
5.	Центрально-Східний	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області
6.	Південний	Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим

О.І. Шаблій економічні райони виділяв за такими ознаками [1]:

- наявність економічно ядра та відповідних «регіональних столиць»;
- у кожному районі формується своя регіональна територіальна соціально-економічна система, що поєднує населення, природу, господарство, соціальну, економічну та екологічну сфери діяльності регіону;
- спеціалізація регіону в суспільному поділі праці;
- керованість;
- розвинене місцеве самоврядування.

Розробки з економічного районування, запропоновані вченими колишньої Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України, були внесені в проект Закону України “Про Концепцію державної регіональної економічної політики”.

Вони передбачали поділ території України на вісім економічних районів (табл. 4.7) [9].

Таблиця 4.7

Схема соціально-економічного районування України за проектом закону «Про Концепцію ... [9]

№	Назва району	Склад району
1	2	3
1.	Центральний	Київська, Черкаська області, м. Київ
2.	Донецький	Донецька, Луганська області
3.	Карпатський	Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області
4.	Придніпровський	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області
5.	Причорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська області, АР Крим, м. Севастополь
6.	Східний	Полтавська, Сумська, Харківська області
7.	Поліський	Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області
8.	Подільський	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області

Запропонований проєкт нової мережі економічних районів відповідає науковим критеріям економічного районування, але не позбавлений недоліків. Це стосується виділення Поліського району, Чернігівська область якого завжди мала тісні багатогалузеві зв'язки з Києвом, тому її доцільніше зарахувати до Центрального району. З погляду географічного визначення, невдалою є назва Східного району, точнішою була – Північно-Східний.

А. Колодій запропонувала оптимальний поділ України на 13 економічних районів, що мають подібні усереднені показники, і здатні відображати особливості його складових. Така схема складена у результаті аналізу етнічних, мовних, національних та політичних ознак населення України за результатами опитування у 2000 р., з врахуванням історичного чинника. В основу такої схеми покладено історичні назви регіонів України (табл. 4.8) [10].

Нові мережі економічних районів покликані формувати ефективніше територіальне планування та прогнозування регіонального розвитку, та сприятимуть прийняттю ефективних управлінських рішень щодо просторового соціально-економічного розвитку регіонів України.

Таблиця 4.8

Схема соціально-економічного районування України за А. Колодій [10]

№	Назва району	Склад району
1	2	3
1.	Полісся	Житомирська, Київська, Чернігівська області
2.	Поділля	Вінницька, Хмельницька області
3.	Центр	Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області
4.	Волинь	Волинська, Рівненська області
5.	Слобожанщина	Сумська, Харківська області
6.	Причорномор'я	Одеська, Миколаївська, Херсонська області
7.	Нижнє Подніпров'я	Дніпропетровська, Запорізька області
8.	Донбас	Донецька, Луганська області
9.	Галичина	Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області
10.	Закарпаття	Закарпатська область

1	2	3
11.	Буковина	Чернівецька область
12.	Місто Київ	Місто Київ
13.	Автономна республіка Крим	Автономна республіка Крим

Подальший розвиток теорії і практики економічного районування в Україні дасть змогу вдосконалювати мережу економічних районів України з метою прогнозування, розробки регіональних програм і схем природокористування, розміщення продуктивних сил та розселення населення.

Рациональна структура економічних районів країни, яка враховує сучасні вимоги використання потенціалу територій та врахування права народу на місцеве самоврядування, є передумовою забезпечення сталого соціально-економічного розвитку України.

Для України оптимальною може стати модель регіоналізації, яка передбачає поступове розширення повноважень регіонів при збереженні цілісності держави. В межах економічного району слід здійснювати спільну політику, та виробляти єдині стратегічні напрямки розвитку територій. Основним завданням має бути вдосконалення унітарного устрою держави не шляхом внесення змін в адміністративно-територіальний поділ, а перерозподіл владних повноважень між центральними та місцевими органами влади, та посилення фінансово-економічної автономії регіонів шляхом удосконалення системи бюджетних відносин між центром і регіонами.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає економічна доцільність економічного районування?
2. Під впливом яких чинників формується спеціалізація районів?
3. Дайте визначення понять “економічний район” та “соціально-економічний район”.
4. Які фактори впливають на формування економічних районів?
5. Охарактеризуйте основні принципи економічного районування.
6. Перелічіть завдання економічного районування.
7. Підходи науковців щодо районування території України.
8. Коли і чому постала потреба нового економічного районування території України?
9. Які області входять у Карпатський регіон України?
10. Мета соціально-економічного районування території країни.
11. Існуючі схеми районування території України.
12. Основні розбіжності в підходах різних авторів щодо районування території України.
13. Підходи науковців щодо районування південних територій України.

14. Які області входять у Східний регіон України?
15. Назвіть староукраїнські назви районів держави?

Тестові завдання для самоперевірки

1. До основних груп факторів економічного районування належать:

- а) економічні, природні, історичні;
- б) екологічні, природні, історичні;
- в) економічні, екологічні, історичні;
- г) екологічні, природні, діалектичні;
- д) екологічні, природні, наукові.

2. Економічне районування – це:

- а) поділ країни на екологічні райони;
- б) поділ країни на економічні райони на основі територіального поділу праці;
- в) поділ країни на економічні райони на основі природних ресурсів;
- г) поділ країни на економічні райони на основі трудових ресурсів;
- д) поділ країни на економічні райони на основі договорів.

3. Основними факторами економічного районування є:

- а) природні; економічні та історичні;
- б) територіальний поділ праці; географічний; природний; трудовий; районо утворюючі центри тощо;
- в) природні умови і ресурси; географічне розташування; економічні умови;
- г) природні умови і ресурси; наукове обґрунтування; районо утворюючі центри;
- д) природні умови і ресурси; економічні умови; районо утворюючі центри.

4. Територіальний поділ праці – це один з:

- а) принципів РПС;
- б) методів РПС;
- в) факторів економічного районування;
- г) факторів РПС;
- д) методів регіонального розвитку.

5. Створення умов для ефективного розвитку регіонів – це:

- а) мета РПС;
- б) мета економічного районування;
- в) мета територіального поділу праці;
- г) мета розміщення виробництва;
- д) мета регіональної політики.

6. Розробка програм соціально-економічного розвитку територій – це одне із:

- а) завдань економічного районування;
- б) передумов економічного районування;
- в) факторів економічного районування;
- г) принципів економічного районування;
- д) цілей економічного районування.

7. До основних принципів економічного районування відносять:

- а) екологічний, природний та адміністративний;
- б) економічний, природний та адміністративний;
- в) екологічний, природний та економічний;
- г) економічний, природний та територіальний;
- д) економічний, природний та суспільний.

8. Передумовами створення економічних районів є:

- а) демографічний, природно-ресурсний, економічний потенціали;
- б) демографічний, екологічний, економічний потенціали;
- в) географічне розташування, природні ресурси, населення, виробничий потенціал, рівень освоєння території;
- г) фінансовий, природно-ресурсний, економічний потенціали;
- д) природне розташування, природні ресурси, населення, економічний потенціал, рівень заселення території.

9. Економічне районування відображає:

- а) територіальну диференціацію господарства;
- б) поєднання галузевого, міжгалузевого і регіонального управління;
- в) територіальну диференціацію витрат виробництва;
- г) економічну доцільність розміщення продуктивних сил;
- д) територіальну диференціацію витрат виробництва господарств регіону.

10. Карпатський економічний район складається з:

- а) Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Чернівецької областей;
- б) Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Рівненської областей;
- в) Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Рівненської областей;
- г) Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської та Тернопільської областей;
- д) Львівської, Івано-Франківської, Рівненської та Тернопільської областей.

Список літератури до розділу 4

- 1. Шаблій О.І. Соціально-економічна географія України / О.І.Шаблій. – Львів: Світ, 2004. – 606 с.
- 2. Заставний Ф. Д. Економічні райони України. Реалії та перспективи / Ф.Д.Заставний. – Львів: Апріорі, 2010. – 207 с.
- 3. Долішній М.І. Соціально-економічне районування України / М.І.Долішній, М.М.Паламарчук, О.М.Паламарчук, Л.Т.Шевчук / НАН України. – Інститут регіональних досліджень. – Львів, 1997. – 50 с.
- 4. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 11.10.2023 р.)
- 5. Закон України “Про засади державної регіональної політики”. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://rada.gov.ua) (дата звернення 11.10.2023 р.)
- 6. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”. URL: [www // http://zakon5.rada.gov.ua/rada.gov.ua](http://zakon5.rada.gov.ua/rada.gov.ua). (дата звернення 11.10.2023 р.)

7. Закон України “Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення 11.10.2023 р.)
8. Постанова Верховної Ради України “Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19> (дата звернення 11.10.2023 р.)
9. Закон України (проект) “Про концепцію державної регіональної політики”. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) (дата звернення 11.10.2023 р.)
10. Колодій А. Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні / А.Колодій // Україна в сучасному світі. Соціальні, етнічні і культурні аспекти глобалізації та Україна: матеріали Конференції для українських випускників програм наукового стажування у США. – Ялта (12-15 вересня 2002 р.). – Київ: Стилос, 2002. – С. 36-37.

РОЗДІЛ 5

РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

План

- 5.1. Сутність та передумови територіального поділу праці.
- 5.2. Ефективність спеціалізації регіону.
- 5.3. Роль регіону у просторовій організації продуктивних сил.

5.1. Сутність та передумови територіального поділу праці

На основі вивчення територіального поділу праці (ТПП) розкривається дія закономірностей розміщення продуктивних сил, спеціалізації господарства та комплексно-пропорційного розвитку регіонів. ТПП є результатом просторового прояву загального економічного закону – суспільного поділу праці, і є визначальним у просторовій організації господарства.

Територіальний поділ праці між економічними районами країни має винятково важливе значення у прогнозуванні розвитку господарських комплексів, у здійсненні регіональних наукових досліджень розміщення продуктивних сил і їхнього розвитку.

Територіальний поділ праці – це об'єктивний процес розвитку продуктивних сил, за якого відбувається відокремлення видів трудової діяльності, спеціалізація господарських регіонів і взаємозв'язків між ними через обмін.

Суть територіального розподілу праці полягає у спеціалізації виробника на випуску певного виду продукції в обсягах, що перевищують його власні потреби завдяки сприятливим умовам певної території. В результаті окремі виробництва (галузі) закріплюють за певними територіями. Різні економічні регіони стають усе більш взаємопов'язаними і взаємозалежними в процесі розвитку їхніх продуктивних сил, коли усупільнення виробництва досягає такого високого рівня розвитку, що окремі з них виступають як спеціалізовані частини господарства країни.

Істотно впливає на суспільний поділ праці науково-технічна революція.

Територіальний поділ праці великою мірою залежить від регіональної економічної політики, яка ведеться на державному рівні. Цілеспрямована регіональна політика сприяє підвищенню рівня механізації і автоматизації виробничих процесів за рахунок спеціалізації і кооперації виробництва, а також зростанню продуктивності праці та зниженню собівартості продукції. Рівень зростання продуктивності праці дає змогу реально оцінити місце України у міжнародному поділі праці, визначити рівень розвитку її продуктивних сил та стратегічну перспективу.

Умови спеціалізації території на виробництво тих чи інших видів продукції або послуг:

- кількість продукції, що виробляється, є більшою за необхідну для задоволення власних потреб;
- виробництво продукції в межах певної території є дешевшим, ніж в інших регіонах;

- виробництво продукції в межах певної території повністю і надовго забезпечено ресурсами.

У межах однієї країни виокремлюють:

- *Внутрішньо регіональний поділ праці* (спеціалізацію окремих виробництв усередині економічного регіону);

- *міжрегіональний поділ праці* (спеціалізацію регіонів та обмін товарами між ними).

З розвитком науково-технічного прогресу територіальний поділ праці набуває низки специфічних рис: ускладнюється територіальна спеціалізація господарства, а також галузева, функціональна, поселенська й техногенна структури; прискорюється територіальна концентрація господарської діяльності, розвиваються нові форми територіальної організації виробництва.

Економічна доцільність цього процесу виникає через зниження сумарних витрат усіх виробників на певний обсяг усіх видів продукції в межах певної території у порівнянні з “універсальним” виробництвом (усіх потрібних видів продукції) окремого виробника. Зниження виробничих витрат кожного виробника на одиницю продукції в межах конкретної території зумовлене наявністю сприятливих умов (історичних, економічних чи природних) цієї місцевості для виготовлення певного виду продукції.

Господарська спеціалізація і товарний обмін виконують в територіальному поділі праці різні та протилежні *функції*:

- диференціюють господарство регіонів країни на виробництво певних видів продукції і перетворюють їх у взаємозалежні;

- об’єднують ці регіони як взаємопов’язані частини єдиного цілого.

Поділ праці між економічними районами країни має винятково важливе значення для розвитку теорії розміщення продуктивних сил та економічного районування.

Передумовами територіального поділу праці є природні умови і ресурси. Реалізація їх визначається суспільними умовами виробництва і обміну, оскільки в одних і тих же природних умовах можливий різний територіальний поділ праці та різні напрямки територіальної спеціалізації. В одному районі можна виробляти декілька основних видів продукції, але яким з них треба віддати перевагу – це залежить від економічних факторів. Адже та сама продукція у різних районах виробляється з неоднаковими суспільними затратами. Перевагу надають тим районам, у яких затрати на одиницю продукції є найнижчими. Так, наприклад, у лісостепових районах України спеціалізуються на вирощуванні цукрових буряків і виробництві цукру, оскільки тут затрати на одиницю готової

продукції найнижчі у порівнянні з поліськими і степовими районами. Однак, це не означає, що в інших районах не можна займатись цим виробництвом. Просто там воно буде менш вигідним для суспільства через значно вищі затрати на виробництво продукції.

Ступінь ТПП залежить від рівня суспільного поділу праці у країні й, таким чином, може характеризувати рівень розвитку її продуктивних сил.

В основі ТПП лежать не тільки природні умови і ресурси, різноманітність територій, але й відмінність між народами, що там проживають, з історично сформованими навичками праці. Це і сприяє концентрації виробництва і територіальному поділу праці, внаслідок чого виготовлення аналогічного продукту на одній території потребує менших витрат праці, ніж на іншій. Тому доцільно зосереджувати зусилля на виробництво саме того продукту, витрати на який найнижчі, відмовившись від виробництва деяких інших товарів, виробництво яких ефективніше в межах інших територій.

Розглядаючи господарський комплекс у територіальному аспекті, можна виділити систему виробничо-територіальних утворень різної величини, що склались на основі внутрішньодержавного територіального поділу праці. Враховуючи, що природні умови є об'єктивними передумовами для появи і розвитку ТПП, виділяють такі види територіального поділу праці: міжнародний (генеральний), внутрішньорайонний, внутрішньообласний, локальний, навколо економічного центру, стадійний, фазовий, епізодичний.

Розглянемо докладно види територіального поділу праці у табл. 5.1.

Таблиця 5.1

Основні різновиди територіального поділу праці

№	Назва	Зміст
1.	Міжнародний (генеральний)	розвивається між державами і великими економічними районами
2.	Внутрішньорайонний	між промисловими вузлами й містами. Як правило, в одному з них розташовується головне підприємство, в іншому – його філії, або в порядку кооперації постачають комплектуючі вироби між виробництвами
3.	Внутрішньообласний	розвивається між підприємствами різних областей
4.	Локальний	розвивається всередині підприємства
5.	Навколо економічного центру	відбувається взаємна кооперація ТПП. Крім цього, за рахунок організації приміського сільського господарства, постачання його продукції до економічного центру
6.	Стадійний	за якого етапи виробничого процесу територіально відокремлені
7.	Фазовий	однакова продукція (наприклад, овочі, фрукти) надходять до центрів з різних місць протягом року
8.	Епізодичний	райони або країни здійснюють обмін товарами між собою не постійно

Рушійними силами територіального поділу праці є рівень розвитку науково-технічного прогресу, спеціалізація виробництва в економічних районах та

економічний ефект виробництва. Однак, головним рушієм розвитку територіального поділу праці в сучасних умовах є економічний ефект.

5.2. Ефективність спеціалізації регіону

Показником економічної ефективності територіального поділу праці є різниця вартостей продукції на місці її виробництва та на місці збуту.

У вигляді нерівності цей показник має вигляд [1, с. 48]:

$$C_c > C_v + S, \quad (5.1)$$

де C_c – ціна продукції на місці продажу (споживання), грн.;

C_v – ціна продукції на місці її виробництва, грн.;

S – транспортні витрати, грн./т.

Чим більша різниця між лівою і правою частинами нерівності, тим ефективніший територіальний поділ праці. Тобто, ціна на товар на місці його виробництва та на місці збуту мають знаходитись між собою в такому співвідношенні, щоб різниці між ними вистачило на покриття витрат на перевезення продукції. Отже, економічний ефект залежить від продуктивності праці в різних регіонах та від транспортних витрат на перевезення продукції.

Крім цього, треба враховувати інші *вигоди від територіального поділу праці*:

- компенсацію витрат, пов'язаних з доставкою і реалізацією;
- збільшення капіталовкладень у разі освоєння нових родовищ корисних копалин;
- збільшення фінансування капітального будівництва.

Розвиток територіального поділу праці і рівномірне розміщення продуктивних сил несумісні, вони навіть суперечать одне одному. Кожен економічний район як господарська система продуктивних сил є одночасно підсистемою в національному господарстві країни. Всі економічні райони функціонують на основі тісних економічних взаємозв'язків, що складаються в залежності від того, як формується система територіального поділу праці. В кожному економічному районі ніяк не можна створити всі виробництва і, таким чином, позбутись ввезення продукції з інших районів, у тому числі з віддалених. Прагнення виробляти в районах буквально всі види продукції не виправдовує себе, оскільки це негативно впливає на всю систему територіального поділу праці і веде до зростання витрат виробництва.

Регіональна діагностика передбачає визначення не тільки рівня розвитку регіону, а й спеціалізації, рівня комплексності, ефективності його господарства.

Результатом територіального поділу праці є визначення спеціалізації регіону.

Галузі спеціалізації регіону поділяють на такі види: профільні (головні); непрофільні (доповнюючі).

Показники, за якими оцінюють галузі спеціалізації регіону, наведено у табл. 5.2 [2].

Таблиця 5.2

Основні показники оцінювання галузей спеціалізації регіону

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Коефіцієнт міжрайонної спеціалізації	відношення обсягу продукції галузі, що вивозиться з регіону, до кількості всієї виробленої в галузі продукції у міжрайонному обміні країни
2.	Коефіцієнт товарності	відношення вартості продукції, що вивозиться з регіону, до загальної вартості продукції, яку виробляють в його межах (в окремих випадках можна визначити кількість продукції в натуральних показниках)
3.	Коефіцієнт локалізації галузі в межах території району	відношення її частки в загальному обсязі виробництва всієї продукції в районі до частки тієї самої галузі в країні
4.	Коефіцієнт виробництва продукції в районі на одного жителя	відношення частки продукції галузі району в товарній чистій продукції країни до частки населення регіону відносно її населення
5.	Загальний індекс районної спеціалізації	$C = C_d \times C_e$, де - C_d – індекс або коефіцієнт локалізації; C_e – індекс ефективності, який обчислюють як відношення обсягу виробництва на одиницю витрат у районі до аналогічного показника у країні (він показує, у скільки разів одержаний регіональний ефект на одиницю витрат більший або менший від загального у країні ефекту); при $C > 1$ – це галузь спеціалізації господарства району, при $C < 1$ – вона має обслуговуюче значення. Індекси C_d і C_e ще називають показниками рівня міжрайонних зв'язків
6.	Економічна ефективність спеціалізації регіону	$C_v + T \leq C_{cn}$, де - C_v – собівартість виробництва продукції в місці спеціалізації, тис. грн.; C_{cn} – собівартість виробництва продукції в місці споживання, тис. грн.; T – сумарні витрати на перевезення продукції, грн/т.
7.	Ефективність спеціалізації	$E_e = (C_p + T) / C$, де - C_p – середньогалузева собівартість одиниці продукції в регіоні, тис. грн.; C_k – середньогалузева собівартість одиниці подібної продукції в країні, тис. грн.; T – сумарні транспортні витрати на перевезення одиниці продукції в район споживання, грн./т; E_e має бути < 1
8.	Ефективність будівництва нових підприємств у регіоні	$\Pi = C + E_n \times K$, де - C – собівартість, тис. грн.; K – капіталовкладення, тис. грн.; E_n – нормативний коефіцієнт. З усіх можливих вибирають варіант з найменшими приведеними витратами
9.	Рівень комплексного розвитку регіону	співвідношення пропорцій між галузями спеціалізації та економічно виправданою кількістю обслуговуючих галузей, об'єктів інфраструктури, ефективності використання ресурсів

Продовження табл. 5.2

1	2	3
10.	Загальний рівень комплексності	$K = \text{СП}_c / \text{СП}_в \times 100 \%$, де - $\text{СП}_в$ – сукупний суспільний продукт, який виробляють у регіоні, тис. грн.; СП_c – частка сукупного суспільного продукту, який споживається у регіоні, тис. грн.
11.	Ефективність комплексного розвитку регіону	$E_k = (E - I) / I \times C_p / C_k$, де - E_k – ефективність регіонального комплексу; E – вартість продукції, яка вивозиться з регіону, тис. грн.; I – вартість продукції, що ввозиться в регіон, тис. грн.; C_p , C_k – споживання (особисте й суспільне) продукції на одну особу відповідно в регіоні й країні, тис. грн.

Галузі, за якими коефіцієнти локалізації та виробництва продукції на одного жителя більші за одиницю і продукція яких вивозиться переважно за межі регіону, належать до галузей виробничої спеціалізації регіону.

Оскільки регіон має повністю забезпечувати власне споживання власним виробництвом, що суперечить закону ефективності територіального поділу праці, коефіцієнт загальної комплексності доцільно доповнити коефіцієнтами (індексами) комплексності, які обчислюють за кожним видом продукції, що виробляють у районі.

Важливими є також показники, за якими визначають відношення вартості кінцевої продукції до вартості місцевої сировини, з якої вироблено кінцеву продукцію; частка внутрішньорайонних перевезень продукції від загального обсягу всіх перевезень (чим вищий цей показник, тим більша комплексність господарства).

Серед галузей господарської діяльності, що формують комплекс економічного району, головна роль належить галузям спеціалізації. Ці галузі визначають господарський напрямок району і основні риси територіальних відмінностей між районами.

Аналізувати спеціалізацію економічних районів доцільно за такими критеріями [1, с. 57]:

- роль галузі району у міжрайонному поділі праці;
- товарність продукції і її роль у міжрайонному і внутрішньорайонному споживанні;
- роль галузі у виробництві певної продукції в районі.

Спеціалізацію економічних районів найповніше характеризують показники [1, с. 94]:

- територіального зосередження або локалізації виробництва в їхніх межах;
- обсягу міжрайонного обміну продукцією;

Територіальна спеціалізація вказує на виробничий напрямок господарської діяльності різних економічних районів країни, яка формується залежно від масштабів територіального поділу праці та факторів, що впливають на розміщення окремих галузей.

Внутрішньогалузева спеціалізація пов'язана з деталізацією виробничого процесу (виділення самостійних виробництв всередині галузі, підвищення рівня детальної і технологічної спеціалізації виробництва), що створює певний економічний ефект у розвитку самої галузі.

Ефективній спеціалізації сприяє кооперація, яка органічно пов'язана з розвитком спеціалізації виробництва. Головна умова кооперування – широка мережа детально і технологічно спеціалізованих та організаційно виокремлених виробництв. Залежно від виду спеціалізації *розрізняють способи кооперування*:

- предметне;
- детальне;
- технологічне.

Кооперування, як і спеціалізація, сприяє поліпшенню використання потужностей і виробничого персоналу на одних підприємствах і ліквідації проблем на інших.

Найширше кооперування представлене в легкій, харчовій, деревообробній промисловості, машинобудуванні. *Рівень кооперації* визначають за такими показниками [1, с. 56]:

- часткою комплектуючих і напівфабрикатів, одержаних за кооперативними поставками в загальному обсязі продукції, яку виготовляють в районі;
- кількістю підприємств, що кооперуються з певними підприємствами інших районів;
- загальним обсягом, вартістю і середнім радіусом перевезень деталей вузлів, напівфабрикатів, що отримують в порядку кооперації.

При проведенні регіональних досліджень користуються порівняльними ознаками ефективності виробництва. Таким чином, характеризуючи економічний стан окремих районів України, можна встановити, що собівартість окремих видів продукції в економічних районах є досить різною. Це, зокрема, спостерігається у видобутку палива, виробництві електроенергії, видобутку хімічної сировини, виробництві сільськогосподарської сировини і продукції тощо.

Ефективність спеціалізації буде найвища у тих підприємств, які знаходяться найближче до центрів виробництва продукції. Якщо собівартість продукції спеціалізованого і неспеціалізованого районів є рівною, то ефективність виробничої спеціалізації знижується до нуля. Однак тут потрібно урахувати інші фактори (наявність територіально-технічної бази, трудових ресурсів, якісні показники тощо), які позитивно впливають на виробництво тієї чи іншої продукції. Для визначення ефективності спеціалізації всього виробничого комплексу району необхідно узагальнити результати економії кожної спеціалізованої галузі. На основі отриманих даних можна визначити

напрями спеціалізації кожного економічного району з окремих галузей виробництва продукції.

Важливе значення набуває вартість перевезення продукції до споживача. Якщо продукція об'ємна, вона має свої межі доцільності і вартості перевезення. Наприклад, стінові будівельні матеріали (цегла, блоки) при перевезенні на далекі віддалі. Вартість їх перевезення може бути вищою за собівартість, тому розраховують витрати на перевезення і визначають межу доцільності таких перевезень.

Визначення зон перевезення продукції необхідне для оптимального розвитку спеціалізації районів і міжрайонного обміну товарами. У разі стратегічного планування розвитку виробничих районних комплексів слід враховувати обсяги перспектив виробництва продукції і обсяги можливого вивозу товарів окремих галузей. При цьому треба дотримуватись принципу оптимального розвитку і гармонійного поєднання виробництва всіх наявних галузей в економічному районі. Якщо спеціалізація районів переходить за раціональні її межі, вона може виявитися збитковою як для економічного району, так і для господарства країни.

Спеціалізація районів посилює роль територіального поділу праці, передбачає подальший розвиток міжрайонних економічних зв'язків, оскільки кожний економічний район є органічною частиною всього господарського комплексу країни і виконує певні виробничі функції. Ефективність міжрайонних виробничих зв'язків залежить від правильного напрямку спеціалізації районів і наукового обґрунтування планування обсягів міжрайонного обміну товарами.

5.3. Роль регіону у просторовій організації продуктивних сил

Стабільність розвитку суспільства значною мірою залежить від дотримання балансу загальнодержавних і регіональних інтересів. Збалансованість соціально-економічного розвитку регіонів, врахування їхніх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних та культурних традицій населення досягають шляхом розробки і дотримання державної регіональної політики. Одним із дієвих засобів її реалізації є розробка та виконання державних програм і проєктів щодо підтримки місцевого самоврядування, комплексного соціально-економічного розвитку регіонів. Завдяки цьому можна ефективно використовувати природно-ресурсний та соціально-економічний потенціал територій, швидше досягнути загальнодержавних соціальних стандартів незалежно від економічних можливостей регіонів, ефективно забезпечити вплив регіонів на здійснення загальнонаціональної політики держави, а також досягти оптимального узгодження загальнодержавних інтересів з потребами і особливостями розвитку регіонів.

Простір, на відміну від території не може бути власністю приватних осіб чи суспільства загалом. Простір завжди належить державі. Це проявляється безпосередньо, коли, наприклад, держава споруджує стадіон, відчужуючи для цього приватні території. Тому аксіомою є положення Ф. Ратцеля про те, що простір є не стільки місцем розташування держави, скільки самостійною силою.

Кожне підприємство, споживач чи інший суб'єкт економіки має своє місце положення у просторі, займає його частку. Вибір оптимального місця розташування виробництва визначають численні фактори, тобто внутрішні ресурси певної території.

Чинники розміщення можуть бути жорсткими та м'якими.

До *жорстких чинників* відносять:

- географічне положення; топографічні характеристики і природні ресурси;
- доступ до якісної інфраструктури;
- чисельність, якість і різноманітність трудових ресурсів (ринок праці);
- галузева структура, розміри і види власності господарюючих об'єктів.

До *м'яких чинників* відносять:

- інтенсивність, різноманітність і якість дій з охорони довкілля;
- якість культурного та природного середовища;
- творчий клімат;
- генерація та сприйняття інновацій;
- участь населення у громадській діяльності;
- відчуття громадянської ідентифікації локальних суспільних утворень з регіоном.

У 1990-х роках виникла нова економічна географія, яка враховує просторові аспекти економіки, на відміну від традиційної економічної теорії, яка їх ігнорувала. Нова економічна географія основну увагу приділяє агломераційному ефекту та опору відстані, який постійно знижується в процесі соціально-економічного розвитку суспільства. Зменшення опору відстані є рушійною силою зміни економіки регіонів.

Опір відстані – це труднощі, перешкоди, що виникають при переміщенні товарів і людей. *Основними характеристиками опору відстані* є технічна можливість, вартість, надійність і швидкість переміщення.

Внаслідок територіальної організації продуктивних сил формується відповідна територіальна структура виробництва й інших сфер суспільної діяльності людей. Ця структура характеризується певними якостями і рівнем розвитку, особливостями взаємодії складових елементів, результативністю їх функціонування.

Для забезпечення стійкого функціонування системи продуктивних сил регіону її елементи слід певним чином відбирати і раціонально територіально розміщувати. До того ж, вони мають бути структурно і функціонально упорядкованими у просторі та часі, забезпечуючи самовідтворення.

Конкретним відображенням територіальної організації продуктивних сил є територіальна структура господарського комплексу. Територіальні пропорції соціальних і матеріальних продуктивних сил свідчать про особливості їх локалізації, тобто відношення до території. Наявність зв'язків і відношень між елементами продуктивних сил на певній території, в межах будь-якого регіону сприяє виконанню ним певної господарської функції у складній соціально-економічній системі країни. Таким чином, територіальна організація продуктивних сил за рахунок оптимізації просторових пропорцій і розвитку раціональних зв'язків забезпечує підвищення ефективності функціонування економіки загалом.

Просторовий аналіз економіки полягає у вивченні економічної системи з погляду її розподілу в просторі. Такий аналіз покликаний розв'язувати *проблеми просторового характеру*: аналітичні; планові; політико-аналітичні.

Розглянемо докладно проблеми просторового характеру, які можна розв'язати у межах просторового аналізу економіки представлено у табл. 5.3.

Таблиця 5.3

Основні принципи економічного районування

№	Назва	Зміст
1.	Аналітичні	передбачають пояснення існуючої ситуації і просторової характеристики виробничих процесів
2.	Планові	передбачають розв'язання завдань покращення розміщення виробництва
3.	Політико-аналітичні	зводяться до визначення критеріїв оцінювання досягнення цілей економічної політики держави та регіонів

До галузей (видів економічної діяльності), які потребують значного простору можна віднести сільське і лісове господарство, рибальство, туризм тощо.

Масштаби, на які може вплинути людина, приймаючи рішення про розміщення у просторі виробництво, на сьогодні не обмежені і можуть охоплювати усю планету. Це зумовлено *глобалізацією економіки*, тобто інтенсифікацією суспільно-економічних та інших зв'язків світового масштабу, на основі якої інтенсивно розвивається міжнародний територіальний поділ праці, спеціалізація всередині високотехнологічних виробництв, міжнародне кооперування, що призвело до формування технологічно цілісних міждержавних виробничих комплексів. Але уся ця інфраструктура дуже чутлива до зовнішнього втручання, що може призвести до великих збитків.

Питання для самоконтролю

1. Яке місце територіального поділу праці в розміщенні продуктивних сил?
2. Назвіть передумови та рушійні сили територіального поділу праці.
3. Охарактеризуйте показники визначення економічної ефективності територіального поділу праці.
4. Що передбачає організація продуктивних сил у просторі?
5. Поясні відмінність між поняттям “простір” і “територія”.
6. Які чинники розміщення відносять до жорстких?
7. Які чинники розміщення відносять до м’яких?
8. Основні просторові аспекти економіки нової економічної географії?
9. Дайте визначення поняття “опір відстані”.
10. У чому полягає просторовий аналіз економіки?
11. Які можуть виникнути проблеми просторового характеру?

Тестові завдання для самоперевірки

1. *Розвитку продуктивних сил, за якого відбувається відокремлення видів трудової діяльності, спеціалізація господарських регіонів і взаємозв’язків між ними через обмін – це:*
 - а) територіальний поділ праці;
 - б) глобальний поділ праці;
 - в) світовий поділ праці;
 - г) міжнародний поділ праці;
 - д) міжрайонний поділ праці.
2. *Передумовами для виникнення та розвитку територіального поділу праці є:*
 - а) природні та економічні умови; екологічний потенціал;
 - б) природні умови і ресурси; умови виробництва і обміну;
 - в) природні умови і ресурси; спеціалізація виробництва;
 - г) природні умови і ресурси; НТП; умови виробництва;
 - д) економічні умови; НТП; виробничі умови.
3. *Рушійними силами територіального поділу праці є:*
 - а) природні та економічні умови; екологічний потенціал;
 - б) природні умови і ресурси; економічний ефект виробництва;
 - в) НТП; спеціалізація виробництва; економічний ефект виробництва;
 - г) природні умови і ресурси; НТП; умови виробництва;
 - д) економічні умови; НТП; виробничі умови.
4. *Головним рушієм розвитку територіального поділу праці в сучасних умовах є:*
 - а) економічний ефект;
 - б) науково-технічний прогрес;
 - в) спеціалізація виробництва в економічних регіонах;
 - г) природні умови і ресурси;
 - д) умови виробництва.

4. *Творчий клімат відносять до:*

- а) до жорстких чинників розміщення підприємств;
- б) до м'яких чинників розміщення підприємств;
- в) не відносять до чинників розміщення підприємств;
- г) передумов ТПП;
- д) умови виробництва.

5. *Рушійною силою зміни економіки регіонів є:*

- а) зменшення опору відстані;
- б) збільшення опору відстані;
- в) статичність опору відстані;
- г) різниця між величиною опору відстані та собівартістю;
- д) різниця між витратами виробництва та собівартістю.

6. *Існують такі проблеми просторового характеру:*

- а) аналітичні, планові та політико-аналітичні;
- б) аналітичні, планові, політико-аналітичні, економічні;
- в) аналітичні, планові, політико-аналітичні, економічні та соціальні;
- г) аналітичні, планові, економічні;
- д) не існує жодних проблем.

7. *Види економічної діяльності такі як: сільське і лісове господарство, рибальство, туризм:*

- а) потребують значного простору;
- б) не потребують значного простору;
- в) можуть потребувати і не потребувати значного простору;
- г) потребують обмеженого простору;
- д) не потребують обмеженого простору

8. *Масштаби, на які може вплинути людина, приймаючи рішення про розміщення у просторі виробництва:*

- а) на сьогодні обмежені і не можуть охоплювати усю планету;
- б) на сьогодні не обмежені і можуть охоплювати усю планету;
- в) завжди обмежені і не можуть охоплювати усю планету;
- г) людина може впливати лише на обмежені ділянки простору;
- д) людина не може впливати на простір.

9. *Опір відстані – це:*

- а) труднощі, перешкоди, що виникають при виробництві товарів;
- б) труднощі, перешкоди, що виникають при добуванні ресурсів;
- в) труднощі, перешкоди, що виникають при переміщенні товарів і людей;
- г) ефект, що виникає при переміщенні товарів і людей;
- д) ефект, що виникає при виробництві товарів.

10. *Економічний ефект територіального поділу праці залежить від:*

- а) різниці у витратах виробництва; транспортабельності продукції;
- б) продуктивності праці; транспортних витрат;

- в) екологічних умов; продуктивності праці;
- г) продуктивності праці; виробничих витрат;
- д) продуктивності праці; ціни продукції.

Список літератури до розділу 5

1. Орловська Ю.В., Дугінець, О.О. Квактун, П.А. Фісуненко. Регіональна економіка: навчальний посібник; за заг.ред. д-ра економ. наук. проф Ю.В.Орловської. Дніпропетровськ: ДВНЗ ПДАБА, 2012. 504 с.
2. Зінь Е.І. Регіональна економіка: підручник. К.: ВД Професіонал, 2007. 528 с.

РОЗДІЛ 6

СУТНІСТЬ, ЦІЛІ І ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

План

- 6.1. Сутність державної регіональної політики.
- 6.2. Мета та основні завдання державної регіональної політики.

6.1. Сутність державної регіональної політики

Вплив держави на розміщення продуктивних сил здійснюється за допомогою регіональної політики. *Державна регіональна політика* (ДРП) – система цілей, заходів, засобів та узгоджених дій центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб для забезпечення високого рівня якості життя людей на всій території України з урахуванням природних, історичних, екологічних, економічних, географічних, демографічних та інших особливостей регіонів, їх етнічної і культурної самобутності [5].

Регіональна політика є вагомим інструментом просторового регулювання соціально-економічного розвитку, особливо в тих сферах, де дія ринкових важелів обмежена (соціальній, екологічній, науково-технічній). Тільки через механізми державної регіональної політики, як важливого елемента загальнонаціональної стратегії, можна активізувати внутрішні потенціали регіонів для соціально-економічного зростання територій і держави загалом.

Під регіональною політикою, як правило, розуміють сферу діяльності з управління економічним, соціальним, екологічним і політичним розвитком країни в регіональному аспекті відповідно до заздалегідь розробленої програми. Державна регіональна політика є невід’ємною складовою політики держави, спрямованої на організацію території країни відповідно до державної стратегії розвитку.

Об’єктивними передумовами регіональної політики є структурна неоднорідність простору країни в природно-географічному, ресурсному, економічному, соціальному, етнічному і політичному аспектах. Подібна неоднорідність, інтереси і особливості регіонів слід враховувати під час проведення будь-якого заходу.

Регулювання державної регіональної політики здійснюють на основі Конституції України, проекту Закону України “Про концепцію державної регіональної політики”, Закону України “Про засади державної регіональної політики”, Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій [2; 5; 6].

Законодавство з питань державної регіональної політики складається також із законів України "Про засади внутрішньої і зовнішньої політики", "Про місцеве

самоврядування в Україні", "Про місцеві державні адміністрації", "Про транскордонне співробітництво", "Про регулювання містобудівної діяльності", "Про державні цільові програми", "Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України", "Про Генеральну схему планування території України" тощо.

Політика регіонів не завжди відповідає політиці держави.

Державна регіональна політика має спрямовуватися на розв'язання таких проблем:

- відновлення та відбудова регіонів та територій, що постраждали внаслідок збройної агресії росії проти України;
- дислокація підприємств з окупованих територій України;
- низька інвестиційна привабливість регіонів та інноваційна активність;
- нерозвинута виробнича та соціальна інфраструктура;
- зростання регіональних диспропорцій у сфері соціально-економічного розвитку регіонів;
- слабкі міжрегіональні зв'язки;
- нераціональне використання людського потенціалу.

Внутрішня політика регіонів спрямовується на використання внутрішніх ресурсів регіону для вдосконалення структури матеріального виробництва, розвитку соціальної інфраструктури, екологічної безпеки тощо.

Тактика держави розглядається як дії держави щодо вирівнювання умов діяльності та соціально-економічного стану різних регіонів, створення умов для їхнього ефективного функціонування.

Об'єктами державної регіональної політики є регіони, макрорегіони, мікрорегіони. Об'єктами державної регіональної політики також можуть бути групи регіонів (або їх частин), територіальні громади, визначені за критеріями та в порядку, встановленими Кабінетом Міністрів України.

Суб'єктами державної регіональної політики є президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, органи влади Автономної Республіки Крим, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи.

У розробленні та забезпеченні реалізації державної регіональної політики беруть участь асоціації органів місцевого самоврядування та їх добровільні об'єднання, агенції регіонального розвитку, створені відповідно до цього Закону, громадські об'єднання, юридичні та фізичні особи.

Управління комплексним розвитком регіону повинно ґрунтуватися на залежності економічних можливостей регіону від ефективності функціонування матеріального виробництва, залежності благополуччя кожного господарюючого об'єкту території від результатів його діяльності. З цією метою формування регіональних бюджетів здійснюють на підставі встановлення довготермінових фіксованих нормативів відрахувань до державного бюджету з урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку кожного регіону.

Виходячи із загальнонаціональних і регіональних інтересів та можливостей, у державних органах влади реалізують регіональну політику, *напрями* якої представлено на рис. 6.1 [5].

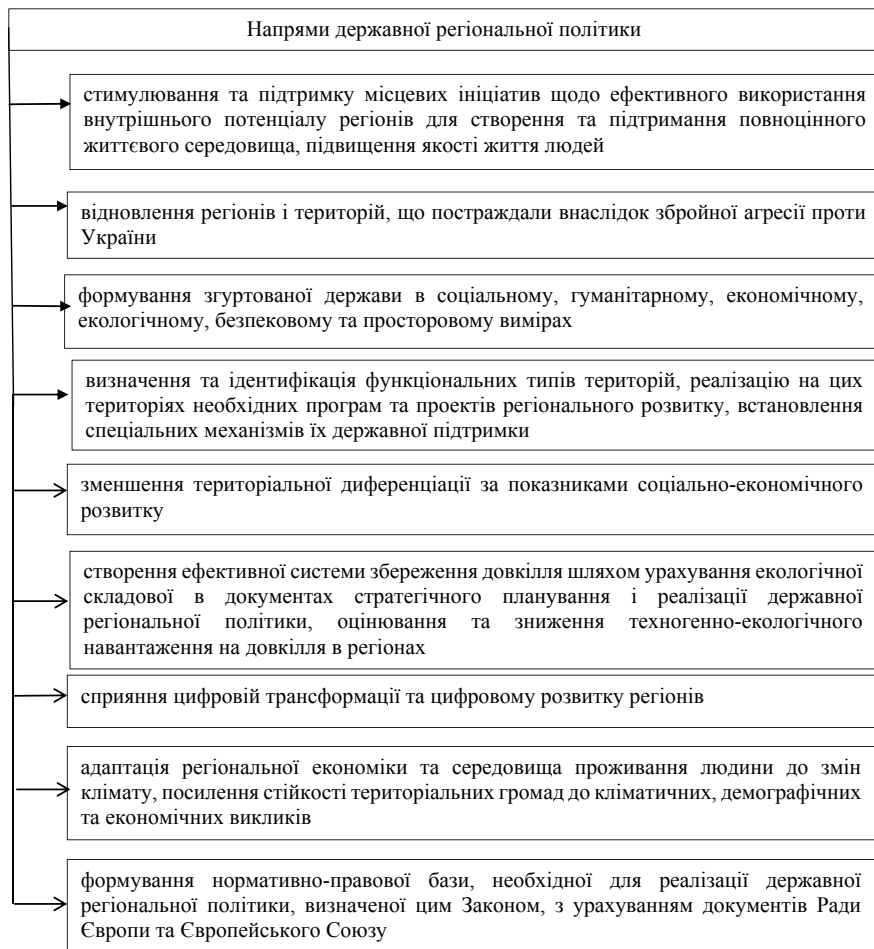

Рис. 6.1. Напрями державної регіональної політики

Державна регіональна економічна політика держави передбачає поступове вирівнювання існуючих відмінностей між економічними й соціальними рівнями розвитку окремих регіонів, зважаючи на їхні історичні, демографічні, природно-ресурсні та економічні особливості, і спрямовується на досягнення

збалансованості соціально-економічного розвитку та суттєве поліпшення екологічного стану регіонів.

Поряд із загальнодержавними, для кожного регіону необхідно розробити зовнішньоекономічну модель розвитку, а також стратегію регіонального розвитку; концепцію державної регіональної політики; програти регіонального розвитку (наприклад, «Програма допомоги депресивним регіонам») [7].

Основні напрямки ДРП затверджує Верховна Рада України. Президент України спрямовує діяльність державної виконавчої влади на розв'язання найважливіших проблем соціально-економічного розвитку регіонів, видає нормативно-правові акти з цих питань, очолює Раду регіонів при президенті України. В Уряді України визначають державні пріоритети й затверджують державні програми соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечують їх виконання, створюють системи економічних регуляторів, нормативної та методологічної бази просторового розміщення продуктивних сил [2].

Державна регіональна політика є інструментом удосконалення територіальної організації суспільства і спрямована на зближення умов функціонування територіальних господарських комплексів. Державне управління розвитком регіону ґрунтується на певних засадних принципах. Найважливішим з них є розподіл влади між центром і регіонами, інші принципи випливають із поточних проблем розвитку держави.

Предметом державної регіональної політики є як розподіл влади між центром і регіонами, так і практична діяльність держави в регіонах.

Державна регіональна політика ґрунтується на таких *принципах*, які наведено у табл. 6.1 [2; 5].

Таблиця 6.1

Основні принципи державної регіональної політики

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Законності	відповідності Конституції та законам України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України
2.	Співпраці	узгодження цілей, пріоритетів, завдань, заходів і дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, забезпечення співробітництва між ними під час формування та реалізації державної регіональної політики
3.	Паритетності	забезпечення рівних можливостей доступу об'єктів державної регіональної політики до ресурсів державної фінансової підтримки регіонального розвитку
4.	Відкритості	забезпечення вільного доступу до інформації, що визначає державну регіональну політику і є у розпорядженні органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування
5.	Субсидіарності	реалізації владних повноважень на найнижчому рівні управління, на якому це найбільш ефективно

Продовження табл. 6.1

1	2	3
6.	Координації	взаємозв'язку та узгодженості довгострокових стратегій, планів і програм розвитку на державному, регіональному та місцевому рівнях
7.	Згуртованості	забезпечення просторової, політичної, економічної, соціальної, гуманітарної єдності України
8.	Історичної спадкоємності	врахування та збереження позитивних надбань попереднього розвитку регіонів
9.	Етнокультурного розвитку	відродження етнічної самосвідомості та збереження духовної і матеріальної культури етносів, сприяння розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності
10.	Сталого розвитку	розвою суспільства для задоволення потреб нинішнього покоління з урахуванням інтересів майбутніх поколінь
11.	Об'єктивності	розроблення всіх документів, що визначають державну регіональну політику, на основі реальних показників, яких реально досягти та які можливо оцінити
12.	Рівних прав та можливостей жінок і чоловіків	відсутності обмежень чи привілеїв за ознакою статі та забезпечення рівних умов для реалізації прав жінок і чоловіків
13.	Інклюзивності	дотримання інтересів осіб з особливими потребами шляхом урахування при формуванні і реалізації державної регіональної політики спеціальних заходів, спрямованих на забезпечення реалізації такими особами їхніх прав і основоположних свобод
14.	Поєднання галузевого та територіального підходів для розвитку територіальної громади та/або регіону	для забезпечення соціально-економічного та культурного розвитку територій

Відповідно до різноманітності процесів, що відбуваються в регіонах, виокремлюють й певні складові *державної регіональної політики*: економічну, соціальну, екологічну, науково-технічну, гуманітарну, національну, управлінську, демографічну та зовнішньоекономічну.

Для кожної з них на державному рівні встановлюють цілі, завдання, пріоритети у регіональному аспекті, тобто визначають права, сфери, ресурси та методи роботи регіонів, здійснюють певні дії щодо них та доручають виконання окремих завдань на регіональному рівні.

Представники місцевих органів державної виконавчої влади забезпечують збалансований економічний і соціальний розвиток відповідних територій, розробляють і організовують виконання програм, бюджетів регіонів, реалізують рішення президента України, Кабінету Міністрів України щодо структурної перебудови економіки, роздержавлення і приватизації майна, земельної реформи, соціального захисту населення тощо.

Розглянемо детальніше основні складові та їх зміст державної регіональної політики у табл. 6.2 [2; 5].

Таблиця 6.2

Основні складові державної регіональної політики

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Економічна політика	сутність її полягає у забезпеченні регіонам можливостей для самостійного розвитку на умовах самофінансування та самозабезпечення. До її складу включають бюджетну та податкову політики; планування, прогнозування та програмування розвитку регіону; використання природних ресурсів і власності регіону; РПС; політику розвитку регіональних комплексів; контрольню-аналітичну діяльність та інформаційне забезпечення
2.	Соціальна політика	функціями її є: забезпечення покращення добробуту населення; соціальний захист; забезпечення громадянам рівних прав і можливостей щодо вибору місця проживання та працевлаштування. Ефективність соціальної політики значно залежить від економічних можливостей держави, тобто від частки національного доходу, яку спрямовують на споживання. Головним завданням соціальної політики є забезпечення соціального захисту різних верств населення регіонів, який здійснюють представники органів регіонального та місцевого управління в межах своїх можливостей. Це може бути фінансова підтримка, працевлаштування, продаж товарів за зниженими цінами, безкоштовне харчування, медичне обслуговування інвалідів тощо. Найважливішою складовою соціальної політики є забезпечення громадянам прожиткового мінімуму
3.	Науково-технічна політика	її спрямовують на визначення пріоритетів щодо вдосконалення та розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в регіоні, і яка базується на попередньому вивченні та аналізі науково-технічного комплексу регіону
4.	Екологічна політика	її метою є раціональне використання природних ресурсів регіону та оздоровлення довкілля
5.	Демографічна політика	спрямовується на гальмування депопуляційних процесів і деструктування населення. Демографічний стан країни та її регіонів є важливим фактором соціально-економічного розвитку
6.	Гуманітарна політика	її мета - духовний розвиток суспільства, його моральний і фізичний стан. До складу гуманітарної політики входить державна підтримка навчальних закладів, лікарень, поліклінік, театрів, кінотеатрів, клубів, тобто розвиток комунальної власності. Особливістю гуманітарної політики є її чітка регіональна спрямованість
7.	Національна політика	спрямовується на забезпечення конституційних, політичних, економічних і соціальних прав громадян незалежно від національності та віросповідання
8.	Зовнішньоекономічна політика	спрямована на створення спеціальних економічних зон для активізації підприємництва, формування ринкової інфраструктури, залучення іноземних інвестицій, нарощування експортного потенціалу окремих регіонів, що потребують прискореного розвитку
9.	Управлінська політика	мета якої - створення єдиної системи регіонального управління, що відповідає завданням регіонального розвитку

В органах місцевого самоврядування розробляють, затверджують і виконують програми та бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Вони розпоряджаються комунальною власністю, запроваджують передбачені законодавством місцеві податки і збори, забезпечують раціональне використання природних і трудових ресурсів.

У представницьких органах затверджують місцевий бюджет і контролюють його виконання, схвалюють програми соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць, здійснюють інші повноваження, установлені законом.

6.2. Основні цілі та завдання державної регіональної політики

У законі України «Про стимулювання розвитку регіонів» визначено основні *цілі державної регіональної політики*, які представлено у табл. 6.3 [5].

Основні цілі державної регіональної політики

№	Назва	Зміст
1.	Однакові можливості	створення необхідних правових і економічних умов для забезпечення кожному регіонові однакових можливостей для комплексного соціально-економічного розвитку, екологічної безпеки, задоволення матеріальних і культурних потреб населення
2.	Збільшення національного багатства України	шляхом ефективного використання природно-ресурсного та виробничо-технічного потенціалу кожного регіону країни
3.	В економічній сфері	ефективний розвиток і раціональне розміщення продуктивних сил, використання переваг територіального поділу праці та економічного кооперування виробництва, розвиток міжрегіональних економічних зв'язків
4.	У соціальній сфері	покращення добробуту і забезпечення необхідних умов життєдіяльності населення, реалізація права всіх громадян незалежно від місця народження і проживання на вільний вибір місця прикладання праці
5.	В екологічній сфері	досягнення природно-господарської збалансованості регіонів, охорона навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів

Відповідно до цілей регіонального розвитку визначають загальнодержавні стратегічні і першочергові завдання державної регіональної політики.

Стратегічний курс держави розраховано на тривалу перспективу і передбачає розв'язання великомасштабних завдань, зокрема:

- відбудова територій та інфраструктури, зруйнованих внаслідок збройної неспровокованої агресії російської федерації проти України;
- структурну перебудову економіки промислових регіонів і центрів, для яких характерна концентрація підприємств важкої індустрії;

- заохочення розвитку експортних та імпортозамінних виробництв у районах, де є для цього сприятливі умови;

- інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва шляхом його раціональної спеціалізації, реформування виробничих та соціальних відносин, структурної перебудови з одночасним формуванням ефективних внутрішньогалузевих, міжгалузевих і територіальних пропорцій у розвитку агропромислового комплексу, зокрема інтеграції переробних галузей з виробництвом сільськогосподарської сировини;

- істотне оздоровлення екологічного середовища промислових регіонів сходу, Придніпров'я, Прикарпаття, а також територій, що зазнали руйнувань та забруднення довкілля в наслідок воєнних дій та радіоактивного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС, створення у цих регіонах сприятливих умов для життєдіяльності населення;

- ширше використання рекреаційних ресурсів півдня України, районів узбережжя Чорного та Азовського морів, Карпат, сприятливих за кліматичними та природними факторами зон Волинської, Вінницької, Полтавської, Черкаської та інших областей, створення розгалуженої мережі транспортних комунікацій, об'єктів соціальної та виробничої інфраструктури;

- формування раціональної системи розселення шляхом збереження існуючих та створення нових населених пунктів, активізації функціонування сільських населених пунктів та малих міських поселень, регулювання розвитку великих міст і сприяння якісним перетворенням у них;

- збереження та відродження культурної самобутності населення регіонів, охорона пам'яток історії і культури, створення нових природних заповідників;

- розвиток регіональної та міжрегіональної інфраструктури (транспорту, зв'язку, інформатизації тощо), спрямований на стимулювання й підвищення ефективності територіального поділу праці.

Першочергові завдання регіональної політики конкретизують стратегічні напрями і спрямовують на поетапне вирішення назрілих проблем. Серед цих завдань, зокрема:

- створення нормативно-правової та методологічної бази управління розвитком регіонів;

- забезпечення раціональної системи природокористування у регіонах;

- розроблення та реалізація державних програм соціально-економічного розвитку окремих регіонів;

- сприяння формуванню регіональних ринків, створенню і функціонуванню спеціальних (вільних) економічних зон у різних регіонах;

- широкий розвиток прикордонної торгівлі та міжнародної співпраці регіонів, насамперед з сусідніми державами;

- створення необхідних умов для прискореного облаштування населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій України).

Основні завдання державної регіональної політики представлено на рис. 6.2 [5].

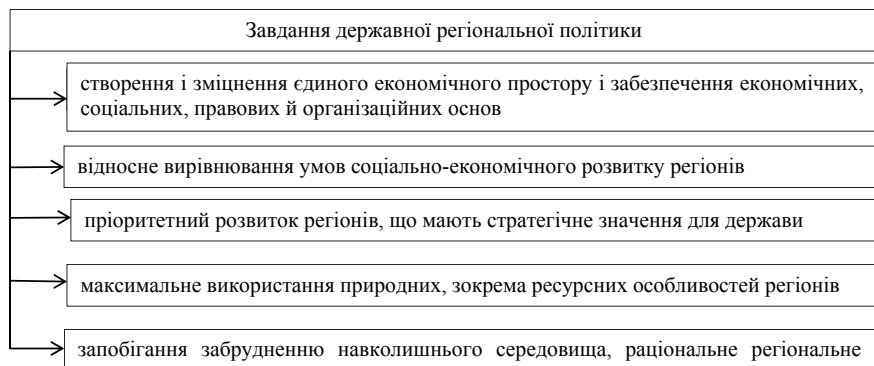

Рис. 6.2. Зміст основних завдань державної регіональної політики

Державне регулювання розвитку регіонів забезпечується встановленням відповідних пріоритетів, тобто наданням переваги на певному етапі розвитку конкретних галузей, видів діяльності, форм господарювання конкретних регіонів. Визначені та забезпечені відповідними ресурсами пріоритети повинні сприяти найефективнішому використанню природного та економічного потенціалів регіонів. В залежності від поставлених цілей та рівнів управління пріоритети можуть встановлювати як на державному, так і на місцевих рівнях управління.

Прикладом регіонального пріоритету державного рівня може слугувати інтеграція територіальної структури виробничих комплексів Донбасу, Кривого рогу, Запоріжжя, Придніпров'я, Прикарпаття та інших регіонів до національного поділу праці, поглиблення їхньої спеціалізації на виробництві продукції, що має першочергове значення для становлення економіки України. За допомогою регіональних державних пріоритетів здійснюють трансформацію функціональної та регіональної структури виробництва до загальноєвропейських економічних структур.

Механізм реалізації регіональної політики може бути ефективним лише за умови об'єктивного оцінювання стану регіону, завдань і перспектив його розвитку у контексті загальнодержавних пріоритетів.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття державної регіональної політики.
2. Визначте сутність і мету державної регіональної політики.
3. Назвіть об'єкти та суб'єкти регіональної політики.
4. Сформулюйте основні завдання регіональної політики.
5. Перелічіть цілі регіональної політики.
6. Назвіть складові регіональної політики, дайте пояснення.
7. Які закони регулюють регіональну політику в Україні?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Об'єктами державної регіональної політики є:

- а) галузі господарства; соціальна інфраструктура; природне середовище тощо;
- б) населення і трудові ресурси; транспортна інфраструктура; господарські умови тощо;
- в) галузі господарства; соціальна інфраструктура; ринкове середовище тощо;
- г) промислове виробництво; соціальна інфраструктура; ринкове середовище тощо;
- д) невиробнича сфера; соціальна інфраструктура; природне середовище тощо.

2. Суб'єктами державної регіональної політики є :

- а) органи державної влади; органи місцевого самоврядування; керівники підприємств;
- б) органи державної влади; органи місцевого самоврядування;
- в) органи місцевої влади; органи місцевого самоврядування; керівники державних установ;
- г) органи державної влади; органи партійного керівництва;
- д) органи державної влади; органи представницької влади; керівники підприємств.

3. Основні напрямки державної регіональної політики затверджує:

- а) Кабінет Міністрів України;
- б) Верховна Рада України;
- в) президент України;
- г) прем'єр-міністр України;
- д) органи місцевого самоврядування.

4. Створення правових та економічних умов для комплексного розвитку регіонів – це:

- а) метод розміщення продуктивних сил;
- б) ціль регіональної політики;
- в) ціль розміщення продуктивних сил;
- г) ціль демографічної політики;
- д) ціль соціальної політики.

5. Примноження національного багатства України – це:

- а) метод розміщення продуктивних сил;
- б) ціль регіональної політики;
- в) ціль розміщення продуктивних сил;
- г) ціль демографічної політики;
- д) ціль соціальної політики.

6. Визначення пріоритетних галузей у регіонах здійснюють у результаті:

- а) економічної політики;
- б) соціальної політики.
- в) національної політики;
- г) демографічної політики;
- д) науково-технічної політики.

7. Стратегічні завдання розвитку регіонів формують відповідно до:

- а) цілей регіонального розвитку;
- б) цілей регіональної політики;
- в) цілей розміщення продуктивних сил;
- г) цілей демографічної політики;
- д) цілей соціальної політики.

8. Найважливішими частинами державної регіональної політики є:

- а) економічна, соціальна та екологічна політики;
- б) економічна, соціальна, екологічна та науково-технічна політики;
- в) економічна, соціальна, екологічна, гуманітарна та науково-технічна політики;
- г) економічна, соціальна, науково-технічна політики;
- д) економічна, соціальна, національна, гуманітарна та науково-технічна політики.

9. Найважливішим принципом державного управління є:

- а) визначення пріоритетів розвитку економіки;
- б) розвиток поточних проблем держави;
- в) акцент на місцеве самоврядування;
- г) розподіл влади між центром і регіонами;
- д) дотримання демократичних засад в управлінні.

10. Спрямовується на забезпечення конституційних, політичних, економічних і соціальних прав громадян незалежно від національності та віросповідання:

- а) гуманітарна політика;
- б) національна політика;
- в) зовнішньоекономічна політика;
- г) соціальна політика;
- д) демографічна політика.

Список літератури до розділу 6

1. Конституція України. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) (дата звернення 13.10.2023 р.).
2. Закон України (проект) “Про концепцію державної регіональної політики”. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) (дата звернення 13.10.2023 р.).
3. Положення про державну систему моніторингу довкілля. – Постанова Кабінету Міністрів України. Редакція від 21.06.2023 р.. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 13.10.2023 р.).
4. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки. – Постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 № 695. URL: <http://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 13.10.2023 р.).
5. Закон України “Про засади державної регіональної політики”. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) (дата звернення 13.10.2023 р.).
6. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо засад державної регіональної політики та політики відновлення регіонів і територій». URL: [www//http: rada.gov.ua](http://www.rada.gov.ua) (дата звернення 13.10.2023 р.).
7. Гринів Л.С., Кічурчак М.В. Національна економіка України. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2020. 467 с. URL: <https://econom.lnu.edu.ua/news/vyyshov-z-druku-navchalnyy-posibnyk-natsionalna-ekonomika-ukrainy>

ТЕМА 7

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

План

- 7.1. Сутність та складові механізму реалізації державної регіональної політики.
- 7.2. Державне прогнозування розвитку регіонів.
- 7.3. Державні цільові програми.

7.1. Сутність та складові механізму реалізації державної регіональної політики

Механізм реалізації регіональної політики становить сукупність форм, методів і засобів державного регулювання територіями і регіональними ринками.

Механізм реалізації державної регіональної політики – це система конкретних економічних важелів та організаційно-економічних засобів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на просторову організацію господарства, забезпечується соціально-економічний розвиток регіонів, вдовольняється структура їхнього господарського комплексу.

Основними складовими механізму державної регіональної політики України є:

- законодавчо-нормативна база;
- бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку;
- прогнозування і програмування;
- реалізація державних цільових програм;
- створення спеціальних економічних зон;
- міжрегіональна та прикордонна співпраця тощо.

Законодавчо-нормативна база визначає взаємовідносини держави і регіонів та відповідні організаційні структури управління соціально-економічними процесами. Держава через законодавчу базу провадить політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій. Водночас вона координує діяльність місцевої влади на основі визначення співвідношень державного і місцевих бюджетів, розвитку інфраструктурних об'єктів місцевого та загальнодержавного призначення, формування централізованих і регіональних фондів різного цільового призначення.

Правові засади реалізації державної регіональної політики закладені у таких нормативних документах:

- Конституція України;
- Закон України «Про засади державної регіональної політики»;
- Концепція державної регіональної політики;
- Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 рр.;
- Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів”;

- Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”;
- Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” тощо.

У законодавчих актах України визначено права і обов’язки регіонів, визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7 Конституції) [1].

Бюджетно-фінансове регулювання – це розподіл та перерозподіл валового регіонального продукту на підставі програми економічного та соціального розвитку регіону.

Основні завдання регіонального планування:

- оптимальний розвиток регіонів;
- удосконалення спеціалізації регіонів;
- ефективне використання природних та трудових ресурсів;
- раціональне розміщення продуктивних сил.

Результатом *бюджетно-фінансового планування* має бути досягнення:

- необхідних фінансових пропорцій згідно з планом соціально-економічного розвитку;
- визначення обсягів доходів регіонального бюджету та резерви їхнього зростання;
- визначення обсягів видатків та резерви їхнього скорочення;
- створення фінансової бази для соціального захисту населення;
- розподілу доходів та видатків між окремими ланками бюджетної системи;
- утворення матеріальних та бюджетних резервів.

Бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку поєднує у собі методи прямого і не прямого впливу на регіональні соціально-економічні процеси. За своїм характером ці методи можуть бути заохочувальні та обмежувальні, активні та пасивні. Їх комплексне поєднання дає змогу забезпечити високу результативність у досягненні намічених цілей.

До методів *прямого економічного регулювання* регіонального розвитку відносять: цільове фінансування; пряма фінансова допомога; надання субсидій та субвенцій, дотацій, трансферів тощо. Розглянемо їх докладно у табл. 7.1 [8; 9; 10].

Таблиця 7.1

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Цільове фінансування	виділення фінансових ресурсів на суворо визначені цілі, наприклад, утримання об’єктів соціальної та культурно-побутової сфери, передачу гуманітарної допомоги, підготовку кадрів, науково-дослідні роботи
2.	Пряма фінансова допомога	виділення фінансових ресурсів на зворотній основі, які мають використати для фінансування інноваційних проєктів

Продовження табл. 7.1

1	2	3
3.	Субсидії	грошова допомога, що надається державою за рахунок коштів бюджету, а також спеціальних фондів юридичним особам, місцевим державним органам, іншим державам. Субсидії надають: національним виробникам, які конкурують з імпортерами; експортерам, що конкурують на зовнішньому ринку; імпортерам, з метою їх підтримки або для вирішення певних питань
4.	Дотації	доплата з державного бюджету задля збалансування бюджетів нижчих рівнів; різновид субсидії. Дотація – це безвідплатна, безповоротна допомога з бюджету вищого рівня бюджету нижчому, яка не має цільового характеру та надається у випадку перевищення видатків над доходами
5.	Трансфери	кошти, що передаються з державного бюджету до місцевих бюджетів або з місцевих бюджетів вищого рівня до бюджетів нижчого рівня у вигляді дотацій, субсидій, субвенцій та в інших формах

Для опосередкованого економічного регулювання регіонального розвитку використовують такі інструменти політики:

- бюджетної;
- податкової;
- кредитно-грошової;
- антимонopolної;
- зовнішньоекономічної.

Державні органи управління можуть впливати на регіональний розвиток через такі заходи стимулювання: надання податкових пільг для розвитку наукомістких виробництв, створення акціонерних товариств для завершення раніше розпочатого будівництва, надання регіонам інвестиційних премій за спорудження об'єктів, що дозволяють покращити структуру економіки регіону, працевлаштувати вивільнених працівників, поліпшити екологічну ситуацію тощо.

Одним з важливих елементів державної регіональної політики є розроблення таких видів прогнозів соціально-економічного розвитку регіонів:

- довгострокових (на 5 років);
- середньострокових (на 1 рік).

Прогнозування – це наукове передбачення стану регіональної економіки, її внутрішнього та зовнішнього середовища, а також можливих термінів і способів досягнення очікуваних результатів.

Велика увага в регіональній економічній політиці приділяється так званим проблемним регіонам, тобто тим територіям, які вирізняються серед інших кризовим загостренням певної проблеми, що має негативні соціально-економічні наслідки для всієї системи господарювання.

Території, які перебувають у кризі, де недостатньо ресурсів для господарського освоєння можуть бути визнані *депресивними* за таких умов (рис. 7.1) [5].

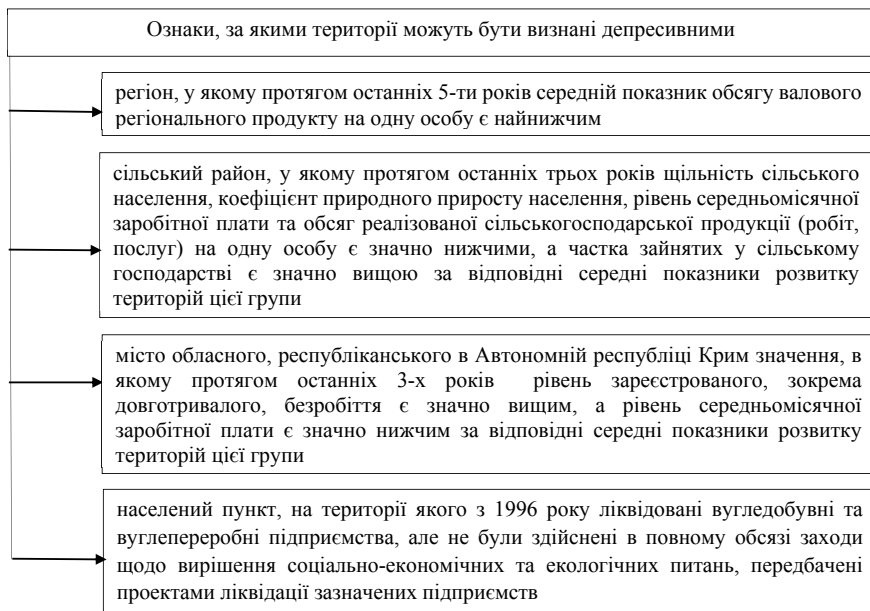

Рис. 7.1. Ознаки депресивності регіону

Першопричиною загострення цих проблем можуть бути як природні та техногенні катастрофи, так і соціально-економічні фактори. З погіршенням загальноекономічної ситуації кількість таких територій постійно зростає, а розв'язання нагромаджених тут проблем потребує все більше фінансових коштів та матеріальних ресурсів.

В умовах воєнного стану, запровадженого в Україні після агресії РФ, з'явилась потреба у відновленні постраждалих чи зруйнованих населених пунктів чи інфраструктури. Для планування відновлення та стимулювання розвитку регіонів та територій, а також з метою запровадження органами виконавчої влади і органами місцевого самоврядування спеціальних механізмів та інструментів у законі України «Про засади державної регіональної політики» визначили такі функціональні типи територій: території відновлення; регіональні полюси зростання; території з особливими умовами для розвитку; території сталого розвитку (табл. 7.2) [2].

Таблиця 7.2

Основні функціональні типи територій

№	Назва	Сутність
1	2	3
1.	Території сталого розвитку	самодостатні мікрорегіони, територіальні громади з наявним соціально-економічним потенціалом територій та спроможні до збалансованого розвитку в економічній, соціальній та екологічній сферах
2.	Території відновлення	мікрорегіони, територіальні громади, на території яких відбувалися бойові дії та/або які були тимчасово окуповані, та/або території яких зазнали руйнувань об'єктів критичної інфраструктури, соціальної інфраструктури, об'єктів житлового фонду внаслідок ведення бойових дій, а також які характеризуються різким погіршенням рівня соціально-економічного розвитку та значним переміщенням населення до інших регіонів та/або інших держав
3.	Регіональні полюси зростання	мікрорегіони, територіальні громади, що характеризуються значно кращими географічними, демографічними, соціально-економічними показниками розвитку порівняно з іншими подібними територіями регіону, та зростання яких позитивно впливає на суміжні території, регіон та/або державу в цілому
4.	Території з особливими умовами для розвитку	макрорегіони, мікрорегіони, територіальні громади, рівень соціально-економічного розвитку яких є низьким або на яких існують природні, демографічні, міжнародні, безпекові чи інші об'єктивні обмеження щодо використання потенціалу території для розвитку

Особливе місце в регіональній економічній політиці належить різним формам міжрегіональної й прикордонної співпраці; зонам активної науково-технічної діяльності, створення яких передбачає організацію наукових, дослідницьких і технологічних парків, інноваційних центрів, технополісів.

Міжрегіональна й прикордонна співпраця здійснюється між двома або більше сусідніми державами з високим потенціалом ресурсних можливостей. У цьому напрямку розвиваються різні зв'язки: торговельні, господарські, наукові, культурні, туристичні тощо. Правовою основою для такої діяльності є Європейська рамкова конвенція про транскордонну співпрацю між територіальними общинами або властями [10].

7.2. Державне прогнозування розвитку регіонів

Державне прогнозування економічного і соціального розвитку – це науково обгрунтоване передбачення напрямів розвитку країни, окремих галузей економіки або окремих адміністративно-територіальних одиниць, можливого стану економіки та соціальної сфери в майбутньому, а також альтернативних шляхів і строків досягнення параметрів економічного і соціального розвитку. Прогноз економічного і соціального розвитку є засобом обгрунтування вибору тієї чи іншої стратегії та прийняття конкретних рішень державними органами, органами місцевого самоврядування щодо регулювання соціально-економічних процесів [11].

У програмі економічного і соціального розвитку АР Крим, області, району, міста на наступний рік повинні бути відображені:

- аналіз соціально-економічного розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці за попередній і поточний роки та характеристика головних проблем розвитку її економіки та соціальної сфери;
- стан використання природного, виробничого, науково-технічного та трудового потенціалу, екологічна ситуація у відповідній адміністративно-територіальній одиниці;
- можливі шляхи розв'язання головних проблем розвитку економіки і соціальної сфери відповідної адміністративно-територіальної одиниці;
- цілі та пріоритети соціально-економічного розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці в наступному році;
- система заходів місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо реалізації соціально-економічної політики з визначенням термінів виконання та виконавців;
- основні показники соціально-економічного розвитку відповідної адміністративно-територіальної одиниці;
- дані про отримання та використання доходів від розпорядження об'єктами права комунальної власності, ефективності використання об'єктів права комунальної власності, показники розвитку підприємств та організацій, що є об'єктами права комунальної власності.

Система прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку складається з документів, які представлено на рис. 7.2 [11].

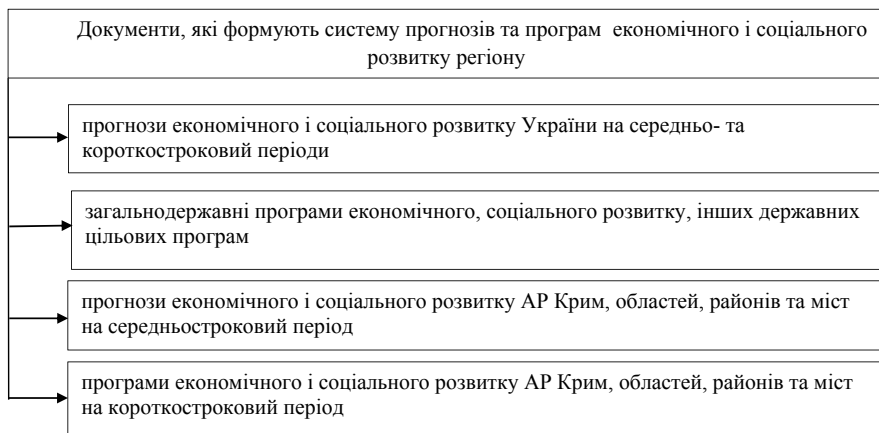

Рис. 7.2. Система прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку регіону

Прогнози розвитку галузей економіки на середньостроковий період розробляються на п'ять років.

У прогнозі розвитку галузі економіки на середньостроковий період повинні бути відображені:

- аналіз розвитку відповідної галузі економіки за попередній період;
- характеристика використання виробничого потенціалу галузі;
- оцінка задоволення потреб у основних видах товарів і послуг, що виробляють на підприємствах галузі, на внутрішньому ринку;
- характеристика головних проблем розвитку галузі;
- прогноз кон'юнктури на внутрішніх і зовнішніх ринках основних видів товарів та послуг галузі;
- можливі шляхи розв'язання головних проблем розвитку галузі;
- цілі та пріоритети розвитку галузі у середньостроковий період та пропозиції щодо напрямів державної політики у цій галузі;
- пропозиції щодо структурної перебудови галузі, технологічного оновлення виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, енергозбереження та підвищення ефективності виробництва;
- основні показники розвитку галузі (обсяги та ефективність виробництва, розвиток конкуренції, конкурентоспроможність продукції, забезпеченість сировиною та матеріалами, фінансове становище підприємств галузі, розвиток міжгалузевих зв'язків, ефективність системи збуту продукції, обсяги інвестицій);
- висновки щодо тенденцій та напрямів розвитку відповідної галузі протягом середньострокового періоду.

Прогнози розвитку галузей економіки на середньостроковий період затверджують в порядку, що визначають у Кабінеті Міністрів України. Верховна Рада України відповідно до Конституції України затверджує загальнодержавні програми економічного та соціального розвитку.

7.3. Державні цільові програми

Державна регіональна політика є складовою частиною національної стратегії соціально-економічного розвитку України [4].

У стратегії визначено цілі державної регіональної політики та основні завдання центральних та місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, спрямовані на досягнення зазначених цілей, а також передбачає узгодженість державної регіональної політики з іншими державними політиками, які спрямовані на територіальний розвиток [5].

За результатами ґрунтовного аналізу основних тенденцій соціально-економічного розвитку регіонів за останні 20 років та проблем, що існують у сфері регіональної політики, визначено цілі державної регіональної політики до 2027 року (табл. 7.3) [4].

Державна регіональна політика вимагає координації її цілей та заходів з пріоритетами галузевих політик. На сьогодні це стосується таких сфер, як: транспорт та інфраструктура; інвестиції; підприємництво; конкурентна політика; ринок праці; освіта і наука; інноваційна діяльність.

Для реалізації цілей державної регіональної політики розробляють державні цільові програми.

Порядок розроблення, затвердження і виконання загальнодержавних програм економічного, соціального розвитку, інших державних цільових програм визначається Законом України “Про державні цільові програми” [12].

Таблиця 7.3

Пріоритети державної регіональної політики [5]

Стратегічні завдання, визначені у Державній стратегії регіонального розвитку на період до 2027 року	Цілі державної регіональної політики, визначені у Стратегії
Підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їхнього ресурсного потенціалу	Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів
Забезпечення розвитку людських ресурсів	Територіальна соціально-економічна інтеграція і просторовий розвиток
Розвиток міжрегіональної співпраці	Ефективне державне управління у сфері регіонального розвитку
Створення інституціональних умов для регіонального розвитку	

Державна цільова програма – це комплекс взаємопов’язаних завдань і заходів, спрямованих на розв’язання найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, які здійснюють з використанням коштів Державного бюджету України та які узгоджені за термінами виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням [12].

Метою розроблення державних цільових програм є сприяння реалізації державної політики на пріоритетних напрямках розвитку держави, окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць; забезпечення концентрації фінансових, матеріально-технічних, інших ресурсів, виробничого та науково-технічного потенціалу, а також координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій для розв’язання найважливіших проблем [12].

Заходи, завдання та показники державних цільових програм, спрямованих на розвиток окремих адміністративно-територіальних одиниць, включаються до програм економічного і соціального розвитку Автономної Республіки Крим, областей, районів, міст на відповідний рік.

Державні цільові програми поділяють на [12]:

- загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля – це

програми, які охоплюють усю територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються представниками центральних та місцевих органів виконавчої влади;

- інші програми, метою яких є розв'язання окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окремих галузей економіки та адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки.

Розглянемо детальніше *види державних цільових програм* у табл. 7.4. [12].

Таблиця 7.4

Основні види державних цільових програм

№	Назва	Зміст
1.	Економічні	спрямовані на розв'язання комплексних галузевих і міжгалузевих проблем виробництва, підвищення його ефективності та якісних характеристик, забезпечення ресурсозбереження, створення нових виробництв, розвиток виробничої кооперації
2.	Наукові	метою яких є забезпечення виконання фундаментальних досліджень у галузі природничих, суспільних і технічних наук
3.	Науково-технічні	розробляють для розв'язання найважливіших науково-технічних проблем, створення принципово нових технологій, засобів виробництва, матеріалів, іншої наукоємної та конкурентоспроможної продукції
4.	Соціальні	передбачають розв'язання проблем підвищення рівня та якості життя, проблем безробіття, посилення соціального захисту населення, поліпшення умов праці, розвиток охорони здоров'я та освіти
5.	Національно-культурні	спрямовані на розв'язання проблем національно-культурного розвитку, збереження національно-культурної спадщини, задоволення інтелектуальних та духовних потреб людини
6.	Екологічні	метою яких є здійснення загальнодержавних природоохоронних заходів, запобігання катастрофам екологічного характеру та ліквідація їх наслідків
7.	Оборонні	розробляють з метою посилення обороноздатності держави
8.	Правоохоронні	спрямовані на забезпечення правоохоронної діяльності, боротьби із злочинністю та державної безпеки

Державні цільові програми можуть бути спрямовані на розв'язання інших проблем, у тому числі регіонального розвитку, що мають державне значення.

Перелік державних цільових програм, які планують виконати у відповідному році з використанням коштів Державного бюджету України, подається на розгляд Верховної Ради України разом із проектом закону про Державний бюджет України на відповідний рік.

Складові проекту державної цільової програми та їхній зміст наведено у табл. 7.5 [12].

Таблиця 7.5

Складові проєкту державної цільової програми

№	Назва	Зміст
1.	Паспорт програми	стислий виклад основних даних (назва, рішення про розроблення, відомості про державного замовника та відповідальних виконавців програми, термін виконання, обсяги та джерела фінансування)
2.	Визначення мети програми	для чого і для якої аудиторії розробляють програму
3.	Обґрунтування шляхів і засобів розв'язання проблеми	обґрунтування, за необхідності, фінансування за рахунок коштів Державного бюджету України
4.	Перелік заходів і завдань	з визначенням виконавців, термінів виконання (загалом і поетапно), обсягів та джерел фінансування (з описом за роками)
5.	Розрахунок очікуваних результатів	економічних, соціальних, екологічних тощо виконання програми та її ефективності
6.	Розрахунок обсягів та визначення джерел фінансування	у тому числі за рахунок коштів Державного бюджету України (з описом за роками)

Проєкт державної цільової програми підлягає обов'язковій державній експертизі, яку здійснюють відповідно до закону.

Підготовлені і затверджені державні цільові програми стають складовими державної програми розвитку країни.

Затверджує загальнодержавні програми цільові Верховна Рада України відповідно до Конституції України за поданням Кабінету Міністрів України [2].

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “механізм реалізації державної регіональної політики”.
2. Назвіть основні складові механізму державної регіональної політики України.
3. У яких законах закладені правові засади реалізації державної регіональної політики?
4. Назвіть методи прямого і непрямого економічного регулювання.
5. Дайте визначення поняття “субсидія”.
6. Дайте визначення поняття “державне прогнозування економічного і соціального розвитку”.
7. Назвіть з чого складається система прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку.
8. Назвіть пріоритети державної регіональної політики.
9. Що таке державна цільова програма?

11. Назвіть види державних цільових програм.

Тестові завдання для самоперевірки

1. *Здійснюють державний вплив на просторову організацію господарства та забезпечують соціально-економічний розвиток регіонів з допомогою:*

- а) механізму реалізації державної регіональної політики;
- б) програми соціально-економічного розвитку регіонів;
- в) програми просторової організації господарства регіону;
- г) прогнозів економічного і соціального розвитку регіону;
- д) державної цільової програми розвитку регіону.

2. *Бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку є складовою:*

- а) механізму реалізації державної регіональної політики;
- б) програми соціально-економічного розвитку регіонів;
- в) програми просторової організації господарства регіону;
- г) прогнозів економічного і соціального розвитку регіону;
- д) державної цільової програми розвитку регіону.

3. *Цільове фінансування – це один з методів:*

- а) непрямого економічного регулювання;
- б) прямого економічного регулювання;
- в) розміщення продуктивних сил;
- г) регіональних досліджень;
- д) прогнозування економічного і соціального розвитку регіону.

4. *Форма грошової допомоги місцевим бюджетам із державного, яка призначена для конкретно визначеної цілі – це:*

- а) трансфер;
- б) дотація;
- в) субвенція;
- г) субсидія;
- д) облігація.

5. *Грошова допомога, що надається державою за рахунок коштів бюджету, а також спеціальних фондів юридичним особам, місцевим державним органам, іншим державам – це:*

- а) трансфер;
- б) дотація;
- в) субвенція;
- г) субсидія;
- д) облігація.

6. *Підвищення рівня конкурентоспроможності регіонів – це одна (один) з:*

- а) методів державної регіональної політики;
- б) способів державної регіональної політики;
- в) форм державної регіональної політики;

- г) цілей державної регіональної політики;
 - д) напрямів державної регіональної політики.
7. *Комплекс завдань і заходів, спрямованих на розв'язання найважливіших проблем розвитку держави передбачає:*
- а) механізм реалізації державної регіональної політики;
 - б) програма соціально-економічного розвитку регіону;
 - в) програма просторової організації господарства регіону;
 - г) прогноз економічного і соціального розвитку регіону;
 - д) державна цільова програма.
8. *Сприяння реалізації державної політики на пріоритетних напрямках розвитку держави – це мета:*
- а) механізму реалізації державної регіональної політики;
 - б) програми соціально-економічного розвитку регіонів;
 - в) програми просторової організації господарства регіону;
 - г) прогнозу економічного і соціального розвитку регіону;
 - д) державної цільової програми.
9. *Надання субсидій та субвенцій, дотацій, трансферів – це один з*
- а) непрямого економічного регулювання;
 - б) прямого економічного регулювання;
 - в) розміщення продуктивних сил;
 - г) регіональних досліджень;
 - д) прогнозування економічного і соціального розвитку регіону.
10. Бюджетна, податкова, кредитно-грошова, антимонопольна, зовнішньоекономічна політики – це складові:
- а) прямого економічного регулювання регіонального розвитку;
 - б) додаткового економічного регулювання регіонального розвитку;
 - в) опосередкованого економічного регулювання регіонального розвитку;
 - г) прогнозування економічного і соціального розвитку регіону;
 - д) механізму реалізації державної регіональної політики.

Список літератури до розділу 7

1. Конституція України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 16.10.2023 р.)
2. Закон України “Про засади державної регіональної політики”. URL: www.rada.gov.ua (дата звернення 16.10.2023 р.)
3. Концепція державної регіональної політики. Указ президента України. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/341/2001> (дата звернення 16.10.2023 р.)
4. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021-2027 рр. – Постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 р. – № 695. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020> (дата звернення 16.10.2023 р.)

5. Закон України “Про стимулювання розвитку регіонів”. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://rada.gov.ua) (дата звернення 14.10.2023 р.).
6. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні”. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://rada.gov.ua) (дата звернення 16.10.2023 р.).
7. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. д.ю.н., проф. Л.К. Воронової. – 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Алерта, 2011. 558 с.
8. Бюджетний кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення 14.10.2023 р.).
9. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
10. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_106 (дата звернення 16.10.2023 р.).
11. Закон України “Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України”.: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-14> (дата звернення 16.10.2023 р.).
12. Закон України “Про державні цільові програми”. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-15> (дата звернення 16.10.2023 р.).

ТЕМА 8.

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ ЯК ЄДНІСТЬ РЕГІОНАЛЬНИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

План

- 8.1. Соціально-економічна система: національний та регіональний аспекти.
- 8.2. Характеристика складових регіональної соціально-економічної системи.
- 8.3. Показники оцінювання соціально-економічного розвитку регіону.

8.1. Соціально-економічна система: національний та регіональний аспекти

Системний підхід і моделювання є одними з найбільш ефективних методів сучасних наукових досліджень. Регіону властиві всі ознаки об'єктів, що прийнято відносити до системи: однаковість моделей підсистем; взаємозв'язок базових чинників; стабільність функціонування локальних блоків; залежність стратегії досягнення цілі від типу структури взаємодії блоків тощо. Тому дослідження регіональних процесів допускає використання методів системного підходу з огляду на те, що цілеспрямована діяльність людини забезпечує і цілісність цієї системи. Комплексний аналіз розвитку регіону є багатоаспектним дослідженням, зміст і послідовність якого визначаються структурною складністю, системним характером самого об'єкта, логікою розвитку явищ і процесів, а також реальним ходом подій. Як відомо, характер зв'язку, що існує між елементами системи, фіксується в понятті структури, що визначає специфіку системи.

Система – це внутрішньо організована на основі певного принципу цілісність, в якій всі елементи настільки тісно пов'язані один з одним, що виступають щодо навколишніх умов та інших систем як щось єдине.

Під елементом розуміють мінімальну одиницю у складі цілого, виконуючу в ньому певну функцію.

Регіон є складною системою, елементи якої такі як, наприклад, населення, економіка, природне середовище, самі виступають як система. Програму розвитку будь-якого поселення, чи це місто з мільйонним населенням або селище на декілька тисяч жителів, слід розробляти на базі системного підходу як сукупність ланок, що визначають його життєдіяльність.

Так як управлінські рішення в державі приймають на різних рівнях – національному, регіональному чи місцевому, - необхідно чітко розуміти єдність та специфіку ієрархічних зв'язків суспільних соціально-економічних систем національного та локального рівнів.

Національний господарський комплекс України є великою і складною соціально-економічною системою, яка складається з окремих структур і

елементів нижчого порядку, що, своєю чергою, теж є соціально-економічними системами. Регіон слід розглядати як підсистему соціально-економічного комплексу держави, та одночасно як відносно самостійну його складову, - як частину території держави, відмінну від інших регіонів, із завершеним циклом відтворення, зі своєю специфікою. Регіон є відкритою системою. Він пов'язаний з іншими регіонами та функціонує в умовах міжрайонної інтеграції та обміну.

Структурними елементами господарського комплексу України є системи, які описано у табл. 8.1.

Таблиця 8.1

Основні структурні елементи господарського комплексу України

№	Назва	Зміст
1.	Регіональна соціально-економічна система	сукупність територіально обумовлених і ринково-орієнтованих взаємозалежних зв'язків та процесів між підприємствами, які функціонують в межах певного регіону, а також між іншими регіонами зі своїми функціями, історією, культурою, умовами життя населення
2.	Регіональна економічна система	сукупність різних елементів продуктивних сил прямо або побічно взаємопов'язаних у сфері суспільного виробництва, географічно розташованих в межах певної території і пов'язаних між собою господарськими, технологічними, інформаційними та іншими зв'язками. Це цілісне утворення, що використовує окремі чинники виробництва, яке також може бути охарактеризоване тісним взаємопов'язаним функціонуванням в межах окремої (досить обмеженої) території (простору)
3.	Соціальна система	складно організована впорядкована цілісність, що включає окремих індивідів та соціальні спільноти, які об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, специфічними за своєю природою
4.	Економічна система	сукупність усіх видів економічної діяльності у процесі їх взаємодії, спрямованої на: виробництво, обмін, розподіл, споживання товарів і послуг та на регулювання економічної діяльності
5.	Еколого-економічна система	цілісне утворення взаємозв'язаних елементів господарства, населення і природи, що функціонує в певних просторово-часових параметрах

В основі розвитку людського суспільства лежить виробництво матеріальних, духовних благ інших цінностей, цілісна сукупність яких забезпечує умови життєдіяльності людини. Соціально-економічна система регіону складається з двох підсистем – соціальної та економічної –, що знаходяться у взаємозв'язку і взаємодії з відповідними відносинами, а також екологічної.

Стійка еколого-економічна система повинна прагнути до збереження природного капіталу (наявність біорізноманіття, охорона озонового шару тощо), відновлення природних ресурсів, які можуть відновлюватися (наприклад, біологічні види), або заміщати їх штучними замінниками, прагнути досягнути

справедливих відносин (зниження розриву між бідними і заможними, наявність рівності за статтю, національністю тощо).

Соціально-економічна система не існує без людей; до складу продуктивних сил входять не тільки люди, а й продукти їхньої інтелектуальної діяльності (наука, технологія), менталітет, що відрізняє один народ від іншого. Центральне місце в економічній системі належить людині. Як головна продуктивна сила, уособлення економічних відносин, суб'єкт і об'єкт господарської діяльності, носій і реалізатор економічних потреб та інтересів, вона поєднує і узгоджує функціонування всіх ланок економічної системи. Місце людини в суспільній ієрархії, можливість і форми її самореалізації зумовлюють характер економічної системи. Поліструктурність і поліфункціональність людини визначають подвійний характер продуктивних сил.

Будь-яке суспільство, особливо сучасне високо розвинуте, є соціально системою.

Фундаментом соціальної системи, важливою підсистемою суспільства є економічна система. Її складовими є продуктивні сили, техніко-економічні та організаційно-економічні відносини, право власності, господарський механізм тощо. Конкретна історична форма власності і сукупність економічних відносин, які відповідають певним продуктивним силам і взаємодіють з ними, розвиваються на основі дії об'єктивних економічних законів. Такі взаємозв'язки визначають сутність економічної системи.

Невід'ємною складовою економічної системи є природне середовище, яке перетворюють люди. Важливою функцією соціально-економічної системи у цьому аспекті є природозберігаюча, адже, кінцева мета відтворювального процесу регіону – матеріальний добробут населення, покращення довкілля, створення нормальних умов для праці і відпочинку, можливостей духовного розвитку тощо.

Існування між цими складовими тісних взаємозв'язків в межах певної території дає підстави стверджувати про регіональний соціально-економічний комплекс (систему), головними ознаками якого є цілісність, автономність та стійкість. Цілісність передбачає наявність єдиної для всіх елементів мети чи функції. Автономність – це прагнення до внутрішньої впорядкованості. Під стійкістю розуміють прагнення до збереження.

Будь-яка економічна система характеризується ієрархічністю, прагне набути стану цілісності та органічності. Україна як національна система є унітарною державою.

Господарська діяльність в економічній системі завжди є організованою, скоординованою тим чи іншим чином, тому соціально-економічна система в межах регіону має складну структуру, яка утворюється в процесі взаємодії окремих елементів, якими є: продуктивні сили; техніко-економічні та організаційно-економічні відносини; виробничі відносини або відносини

економічної власності; господарський механізм. Господарство регіону є відкритою соціально-економічною системою, яка функціонує на основі:

- спеціалізації;
- міжрегіональної інтеграції;
- виробничо-економічних зв'язків (галузових, міжгалузових та міжрегіональних).

Причини нерівномірності регіонального соціально-економічного розвитку представлено у табл. 8.2.

Таблиця 8.2

Причини нерівномірності розвитку регіонів України

№	Назва	Зміст
1.	Об'єктивні	природно-географічні; історико-культурні; демографічно-трудова; виробничо-інфраструктурні
2.	Суб'єктивні	використання потенціалу; ефективність функціонування підприємств; темпи проходження ринкових реформ; міжрегіональна співпраця; транскордонні зв'язки тощо

Регіональна соціально-економічна система має досить складний механізм самовідтворення, який базується на сукупності місцевих переваг. На регіон як відкриту систему впливають як місцеві, так і залучені ззовні ресурси. Результати господарської системи (готовий продукт) можуть споживатися на місці його виробництва або вивозитися за межі регіону. Таким чином, господарство регіону набуває форми складної соціально-економічної системи, на яку впливають економічні, соціальні, екологічні та інші чинники.

Соціально-економічний розвиток регіону базується на просторовій організації усіх складових людської життєдіяльності – населення, виробничої та соціальної інфраструктури. Між цими складовими існує тісний зв'язок.

Водночас кожна система соціально-економічних відносин має й відносну самостійність, яка формується на основі свідомої діяльності людини, що бере участь у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання створюваних цінностей.

8.2. Характеристика складових регіональної соціально-економічної системи

Розвиток регіонів розглядають як відтворення трьох підсистем суспільного розвитку: соціальної, економічної та екологічної. Суспільне відтворення є складною системою, яке здійснюють на різних рівнях: національному, регіональному, галузевому та на рівні підприємства. Відокремлення галузей чи підприємств у самостійну структуру зумовлено технологічною спільністю об'єктів, а відособлення регіону опирається на спільність економічної основи – регіональну (комунальну) власність і спільність території, на якій розміщені об'єкти.

Класифікація регіональних соціально-економічних систем наведена у табл. 8.3.

Таблиця 8.3

Класифікація регіональних соціально-економічних систем

№	Назва	Зміст
1.	Економічні регіони або макрорайони	значні за розміром території, на яких знаходяться декілька соціально-економічних територіальних систем, що спеціалізуються на окремих видах промислового або аграрно-промислового виробництва і відрізняються комплексним характером у розвитку продуктивних сил
2.	Соціально-економічні територіальні	великі за розміром (у територіальному відношенні) та складні соціально-економічні системи з великою кількістю складових елементів, що відрізняються не лише за поліструктурністю та багатofункціональністю, але й за множинністю їх взаємодій, значимістю та закономірностями функціонування
3.	Функціонально-територіальні	системоутворюючі елементи відповідної території, що обумовлюють у визначальній мірі масштаби та межі її розвитку, а також привносять специфічні особливості до взаємовідносин як всередині самої структури, так і за її межами

Будь-яка економічна система може бути охарактеризована за допомогою власних параметрів, під якими виступають відносно постійні показники, що характеризують її (систему) і показують, чим ця система відмінна від інших.

Існує три групи *параметрів соціально-економічної системи*:

- зовнішнього середовища;
- керівних дій;
- внутрішнього стану системи.

Основними *елементами соціально-економічної системи* є: продуктивні сили; економічні відносини; механізм господарювання (табл. 8.4).

Таблиця 8.4

Основні елементи соціально-економічної системи

№	Назва	Зміст
1.	Продуктивні сили	засоби виробництва і предмети та знаряддя праці, а також люди, які приводять їх у дію. Ця система економічних факторів, які у процесі суспільного поділу праці забезпечують перетворення навколишнього середовища, створюють блага для задоволення потреб людини і суспільства, визначають рівень продуктивності суспільної праці
2.	Економічні відносини	сукупність соціально-економічних та організаційно-виробничих зв'язків між господарюючими суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, послуг і доходів
3.	Механізм господарювання	сукупність конкретних форм господарювання, організаційно-інституціональних систем, методів та важелів регулювання економічних процесів. За його допомогою узгоджують функціонування і розвиток ланок економічної системи

Кожна з названих систем відрізняється від іншої за існуючим набором елементів, які за своєї сукупності формують їхню структуру.

Структура – сукупність стійких стосунків, закономірних зв'язків між елементами. З поняттям структури системи пов'язані склад елементів, їх загальна організація, спосіб з'єднання, просторове розташування та інше. Зміна структури системи полягає в зміні частин і взаємозв'язків між частинами системи, яка може супроводжуватися зміною їх кількості. Зміни структури призводять до якісного перетворення системи.

Основними складовими регіональної соціально-економічної системи є: навколишнє природне середовище; виробнича сфера; соціальна сфера.

Розглянемо докладно сутність складових регіональної соціально-економічної системи у табл. 8.5.

Таблиця 8.5

Основні елементи регіональної соціально-економічної системи

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Навколишнє природне середовище	сукупність природних умов існування суспільства. На його формування впливають природні та антропогенні фактори
2.	Соціальне середовище	система життєзабезпечення, що впливає на соціально-економічний процес. Вона включає комплекс галузей, соціальних організацій та інститутів для здійснення виробництва, розподілу і споживання ресурсів та життєвих благ
3.	Виробнича сфера	сукупність засобів виробництва та людей, які володіють виробничим досвідом

Взаємодія цих елементів відбувається через технологію та організацію виробництва. Ефективність цього процесу підвищується з розвитком науково-технічного прогресу та інформаційних технологій.

8.3. Показники оцінювання соціально-економічного розвитку регіону

Розвиток регіону – багатовимірний і багатоаспектний процес, який розглядають з погляду сукупності різних соціальних і економічних цілей.

Рівень розвитку регіону оцінюють за багатьма видами показників, які умовно можна поділити на економічні, соціальні, екологічні, екологічні та політичні.

Сутність економічних показників соціально-економічного розвитку регіону розглянемо у табл. 8.6.

Таблиця 8.6

Економічні показники соціально-економічного розвитку регіону

№	Назва	Зміст
1	2	
1.	Валовий внутрішній продукт (ВВП)	показник розвитку економіки, який висвітлює підсумок виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у галузі матеріального і нематеріального виробництва. Вимірюється вартістю товарів та послуг, виготовлених цими одиницями (людьми) для кінцевого використання. ВВП - сума валової доданої вартості (ВДВ) галузей, плюс чисті податки на продукти (ПДВ) (ЧП) не зараховані до неї: $\text{ВВП} = \sum \text{ВДВ} + \text{ПДВ, ЧП}$
2.	Валовий національний продукт (ВНП)	сукупність усіх вироблених у країні товарів та наданих послуг за рік незалежно від розташування національних підприємств
3.	Валова додана вартість (ВДВ) на одну особу	розраховують як різницю між випуском та проміжним споживанням. Вона містить у собі первинні доходи, що створюють учасники виробництва й розподіляють між собою. Випуск – це вартість товарів і послуг, що є результатом виробничої діяльності одиниць-резидентів у звітному періоді
4.	Національний дохід	сукупність первинних факторних доходів сектору домогосподарств
5.	Первинні доходи	доходи, безпосередньо отримані домогосподарствами на ринках ресурсів до сплати з них податків (до перерозподілу)
6.	Факторні доходи	доходи на відповідні фактори виробництва (економічні ресурси), які знаходяться у приватній власності сектору домогосподарств

Рівень економічного розвитку господарського комплексу характеризують також показники галузевої структури, які докладно розглянемо у табл. 8.7.

Таблиця 8.7

Основні показники галузевої структури господарства регіону

№	Назва	Зміст
1.	Частка промислового виробництва	співвідношення промисловості, сільського господарства, інфраструктури
2.	Фінансово-інвестиційні	загальні й галузеві обсяги інвестицій, у т. ч. на одну особу
3.	Розвиток НТП	частка прогресивних галузей, рівень розвитку науково-освітнього сектору, обсяги впровадження інновацій
4.	Показники “ввезення – вивезення”, у т. ч. експорту-імпорту продукції	характеризують спеціалізацію регіону, ступінь самозабезпечення окремими видами продукції, особливості територіальної організації господарства, міжнародні інтеграційні процеси
5.	Показники темпів зростання виробництва, інституційних зрушень	характеристика змін форм власності, реструктуризації тощо

Якісне оцінювання соціально-економічного розвитку регіону отримують за допомогою показників, які охарактеризовано у табл. 8.8.

Таблиця 8.8

Основні якісні показники соціально-економічного розвитку регіону

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Характеристика виробництва	обсяги виробництва і споживання ВВП, НД, матеріальних благ і послуг на душу населення
2.	Рівень і характер розвитку продуктивних сил у взаємозв'язку з організаційно-економічними відносинами	структура виробництва, характер чинників економічного зростання, ступінь задоволення потреб споживачів). Наприклад, відчутна різниця в рівнях розвитку продуктивних сил окремих регіонів зумовлює різні їхні можливості щодо спеціалізації, особливо в галузях обробної промисловості тощо
3.	Структурні зрушення і міжгалузеve переливання робочої сили	зниження рівня зайнятості в традиційних галузях з високим рівнем трудомісткості виробництва (харчова, текстильна, швейна тощо), а також в капіталомістких галузях (металургія). Рівень зайнятості зростає у сфері обслуговування, наукоємних галузях, які визначають сьогодні науково-технічний прогрес і темпи зростання ефективності виробництва (приладобудування, електротехніка тощо)
4.	Рівень внутрішніх організаційно-економічних відносин	обмін товарами та послугами, виробнича кооперація
5.	Особистісні характеристики споживачів	рівень фізичного та психічного здоров'я; рівень освіти; ступінь щастя населення

Попри деякі відмінності між регіонами в ієрархії цінностей та у цілях розвитку міжнародні організації оцінюють ступінь розвитку країн і регіонів за деякими універсальними інтегральними показниками. Одним з таких показників є індекс розвитку людини, розроблений у рамках Програми розвитку ООН. Цей показник ранжирує країни по висхідній від 0 до 1. До того ж для розрахунку використовують такі *показники економічного розвитку* [1]:

- очікувана тривалість життя при народженні;
- інтелектуальний потенціал;
- величина доходу з урахуванням купівельної спроможності валюти.

Рівень регіонального розвитку визначають шляхом порівняння регіональних показників (індикаторів розвитку) із середніми по країні або з аналогічними показниками інших регіонів (деколи з показниками інших країн).

Соціальні показники, за допомогою яких оцінюють якість та рівень життя населення у регіоні наведено у табл. 8.9.

Таблиця 8.9

Основні соціальні показники якості та рівня життя населення у регіоні

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Сукупний дохід на одну особу	заробітна плата з урахуванням паритету купівельної спроможності – вартості споживчого кошика
2.	Соціальні виплати	динаміка збільшення мінімальної заробітної плати тощо
3.	Рівень добробуту	рівень грошових заощаджень населення
4.	Подолання бідності	рівні бідності, безробіття, інфляції тощо
5.	Якість харчування	харчова модель та рівень споживання основних продуктів харчування
6.	Стан системи охорони здоров'я, рівня освіти та задоволення духовних потреб	кількість ліжок/місць у закладах охорони здоров'я; кількість закладів вищої освіти; кількість осіб з вищою освітою; кількість культурних закладів тощо
7.	Демографічні показники	тривалість життя, рівень природного приросту, дитячої смертності, частка людей похилого віку щодо загальної чисельності населення, міграційний баланс

Екологічні показники, які характеризують рівень екологічної безпеки регіонів наведено у табл. 8.10.

Таблиця 8.10

Основні екологічні показники у регіоні

№	Назва	Зміст
1.	Діяльність підприємства	кількість екологічно небезпечних виробництв і ареалів “екологічного лиха”; обсяги шкідливих викидів в атмосферне повітря; обсяги шкідливих скидів у водойми; кількість утворених відходів
2.	Стан довкілля регіону	обсяги забруднення; рівень зруйнованості природних комплексів; обсяги еколого-економічних збитків тощо
3.	Поводження з відходами	обсяг і клас небезпечності захоронення відходів на території регіонів
4.	Покращення якості навколишнього природного середовища	обсяги інвестицій у покращення стану довкілля регіону

Для обчислення і порівняння рівнів регіонального розвитку найчастіше використовують *метод індексів*. Він ґрунтується на тому, що будь-який абсолютний статистичний показник можна обчислити як відносний щодо аналогічного середнього показника по країні або світу. Середній показник приймають, як правило, за одиницю. Відповідно конкретні регіональні показники будуть або меншими, або більшими за одиницю (деколи їх визначають у відсотках до показника, з яким порівнюють). За допомогою таких

розрахунків можна швидко і просто обчислити відхилення показників, що досліджуються, від показників, які характеризують узагальнені тенденції розвитку країни або світу (для порівняння можна використати також нормативні або базові дані).

Розрізняють прості (або спеціалізовані) і складні (або інтегральні) індекси. Прості індекси характеризують тільки один показник (наприклад, відхилення регіонального ВВП на одну особу від середнього по країні). Складні індекси визначають складанням (підсумовуванням) або перемноженням кількох простих індексів. Такі індекси дають змогу ранжувати (визначити місце розвитку) регіону і країни за сукупністю важливих показників (наприклад, “індекс злиденності” – сума індексів бідності, рівня безробіття та інфляції; “індекс людського розвитку”, або “індекс гуманітарного розвитку”, який використовують у статистиці ООН і враховує середню тривалість життя людей, рівень грамотності дорослого населення, рівень освіти, реальний ВВП на одну особу) [1].

Для визначення якісних процесів, які неможливо охарактеризувати за допомогою кількісних показників (наприклад, рівні економічної свободи, демократичності влади, корумпованості, інвестиційного ризику), використовують бальний метод оцінювання, тобто замість реальних кількісних індексів застосовують умовні бальні індекси за 100-ти, 10-ти та 5-ти бальними шкалами. Цей підхід, хоча і не дає точної інформації, є досить достовірним.

Основні показники економічного і соціального розвитку регіонів складають окремий самостійний розділ Державної програми економічного і соціального розвитку України. Цей розділ є регіональним зрізом Державної програми і дає уявлення на основі ретроспективних даних про наступні зміни у розвитку соціально-економічних процесів у територіальному аспекті. Основні показники соціально-економічного розвитку регіонів відображають найважливіші регіональні відтворювальні цикли і характеризують їх територіальні зміни.

Система основних загальноекономічних показників, які підлягають аналізу, визначають у програмах і планах розвитку господарства регіонів і країни загалом і підлягають статистичному обліку. До складу цих показників включено найвагоміші, які дають уявлення про зміни рівня життя і соціального захисту населення, раціонального використання ресурсів (природних, трудових і фінансових), підвищення ефективності виробництва, темпів структурних перетворень в економіці.

З метою розкриття найважливіших тенденцій і проблем у розвитку господарських комплексів регіонів проводиться структурний аналіз стану соціально-економічної ситуації. Основна увага приділяється аналізу тих процесів, які негативно вплинули на ефективність виробництва у провідних галузях економіки і рівні життя населення. Також вказують і позитивні тенденції, які відбуваються в регіонах у зв'язку з реформуванням економіки, розвитком

підприємництва, виконанням програмних заходів Уряду та місцевих органів влади.

Системні перетворення у соціально-економічному розвитку регіонів мають здійснювати на таких засадах:

- збалансування загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів розвитку, визначення державою з урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування науково обґрунтованих пріоритетних напрямів регіонального розвитку;

- програмно-цільового підходу до розв'язання проблем соціально-економічного розвитку, створення сприятливого інвестиційного середовища в регіонах;

- максимального наближення послуг, що надають державні органи та органи місцевого самоврядування, до споживачів цих послуг;

- концентрації на конкурсній основі коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів, а також інших ресурсів з метою досягнення найбільш ефективного їх використання для цілей регіонального розвитку;

- співпраці та взаємної відповідальності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, наукових і громадських організацій та інших суб'єктів у виконанні завдань регіонального розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Які ознаки об'єктів властиві регіону?
2. Визначте сутність економічної системи.
3. Охарактеризуйте регіональну соціально-економічну систему.
4. Що лежить в основі розвитку суспільства?
5. Кому належить центральне місце в економічній системі?
6. У чому полягає сутність соціальної системи?
7. Проведіть паралелі між соціальною та економічною системами.
8. Назвіть особливості економічної системи.
9. Охарактеризуйте причини нерівномірності регіонального соціально-економічного розвитку.
10. На яких рівнях здійснюють суспільне відтворення?
11. Як класифікують регіональні соціально-економічні системи?
12. Назвіть параметри соціально-економічної системи.
13. Які елементи формують соціально-економічну систему?
14. Охарактеризуйте основні складові регіональної соціально-економічної системи.
15. За якими показниками оцінюють рівень розвитку регіону?
16. За якими показниками характеризують рівень економічного розвитку господарського комплексу?

17. За допомогою яких показників визначають якісну оцінку соціально-економічного розвитку регіону?
18. Охарактеризуйте індекс розвитку людини.
19. Як визначають рівень регіонального розвитку?
20. Який метод використовують для обчислення і порівняння рівнів регіонального розвитку?
21. Що складає окремий самостійний розділ Державної програми економічного і соціального розвитку України?
22. Наведіть головні тези Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Внутрішньо організована на основі певного принципу цілісність, в якій всі елементи настільки тісно пов'язані один з одним, що виступають щодо навколишніх умов та інших систем як щось єдине – це:

- а) регіон;
- б) система;
- в) економічний район;
- г) національний господарський комплекс України;
- д) немає правильної відповіді.

2. Сукупність територіально обумовлених і ринково-орієнтованих взаємозалежних зв'язків та процесів між підприємствами, які функціонують в межах певного регіону, а також між іншими регіонами зі своїми функціями, історією, культурою, умовами життя населення – це:

- а) екологічна підсистема;
- б) регіональна соціально-економічна підсистема;
- в) регіональна соціально-економічна система;
- г) економічна підсистема;
- д) соціальна підсистема.

3. Складно організована впорядкована цілісність, що включає окремих індивідів та соціальні спільноти, які об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, специфічними за своєю природою – це:

- а) екологічна підсистема;
- б) регіональна соціально-економічна підсистема;
- в) регіональна соціально-економічна система;
- г) економічна система;
- д) соціальна система.

4. Економічна система – це:

- а) сукупність усіх видів економічної діяльності у процесі їх взаємодії, спрямованої на: виробництво; обмін, розподіл, споживання товарів і послуг та на регулювання економічної діяльності;

б) складно організована впорядкована цілісність, що включає окремих індивідів та соціальні спільноти, які об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, специфічними за своєю природою;

в) сукупність територіально обумовлених і ринково-орієнтованих взаємозалежних зв'язків та процесів між підприємствами, які функціонують в межах певного регіону, а також між іншими регіонами зі своїми функціями, історією, культурою, умовами життя населення;

г) внутрішньо організована на основі певного принципу цілісність, в якій всі елементи настільки тісно пов'язані один з одним, що виступають щодо навколишніх умов та інших систем як щось єдине;

д) немає правильної відповіді.

5. Сукупність усіх видів економічної діяльності у процесі їх взаємодії, спрямованої на: виробництво; обмін, розподіл, споживання товарів і послуг та на регулювання економічної діяльності:

а) екологічна підсистема;

б) регіональна соціально-економічна підсистема;

в) регіональна соціально-економічна система;

г) економічна система;

д) соціальна система.

6. Господарство регіону є відкритою соціально-економічною системою, яка функціонує на основі:

а) спеціалізації;

б) міжрегіональної інтеграції;

в) виробничо-економічних зв'язків;

г) всі відповіді правильні;

д) всі відповіді неправильні.

7. Значні за розміром території, на яких знаходяться декілька соціально-економічних територіальних систем, що спеціалізуються на окремих видах промислового або аграрно-промислового виробництва і відрізняються комплексним характером розвитку продуктивних сил – це :

а) економічні регіони або макрорайони;

б) соціально-економічні територіальні системи;

в) функціонально-територіальні системи;

г) компонентно-територіальні системи;

д) немає правильної відповіді.

8. Великі за розміром (у територіальному відношенні) та складні соціально-економічні системи з великою кількістю складових елементів, що відрізняються не лише за поліструктурністю та багатofункціональністю, але й за множинністю їх взаємодій, значимістю та закономірностями функціонування – це:

а) економічні регіони або макрорайони;

- б) соціально-економічні територіальні системи;
- в) функціонально-територіальні системи;
- г) компонентно-територіальні системи;
- д) немає правильної відповіді.

9. Системоутворюючі елементи відповідної території, що обумовлюють у визначальній мірі масштаби та межі її розвитку, а також привносять специфічні особливості до взаємовідносин як всередині самої структури, так і за її межами – це:

- а) економічні регіони або макрорайони;
- б) соціально-економічні територіальні системи;
- в) функціонально-територіальні системи;
- г) компонентно-територіальні системи;
- д) немає правильної відповіді.

10. До параметрів соціально-економічної системи не належить:

- а) зовнішнє середовище;
- б) керівні дії;
- в) внутрішній стан системи;
- г) продуктивні сили;
- д) немає правильної відповіді.

Список використаної літератури до розділу 8

1. Програма розвитку ООН в Україні. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine> (дата звернення 19.10.2023 р.).

ТЕМА 9

ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

План

- 9.1. Загальна характеристика економічних районів України.
- 9.2. Коротка характеристика економічних районів України.
 - 9.2.1. Донецький економічний район.
 - 9.2.2. Карпатський економічний район.
 - 9.2.3. Причорноморський економічний район.
 - 9.2.4. Подільський економічний район.
 - 9.2.5. Поліський економічний район.
 - 9.2.6. Східний економічний район.
 - 9.2.7. Центральний економічний район.
 - 9.2.8. Придніпровський економічний район.
- 9.3. Проблеми та перспективи соціально-економічного розвитку регіонів України.

9.1. Загальна характеристика економічних районів України

Важливою передумовою сталого соціально-економічного розвитку України є раціональна адміністративна структура держави, яка сприяла би ефективному використанню природних, трудових та інших ресурсів, культурній самобутності її регіонів, демократизації суспільства загалом.

Адміністративно-територіальний поділ країни – це внутрішнє розмежування держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціонального державного управління регіонами.

У Конституції України (ст. 133) зазначено, що систему адміністративно-територіального устрою України становлять: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони у містах, селища і села [1].

Ці територіальні одиниці розрізняються за трьома підставами:

1) за географічними ознаками вони поділяються на регіони (АР Крим, області, райони, міста-регіони Київ і Севастополь) та населені пункти (міста, селища, села);

2) за своїм статусом - на: адміністративно-територіальні одиниці (області, райони), самоврядні територіальні одиниці - територіальні громади (міські, селищні, сільські). Крім того, АР Крим має особливий статус територіальної автономії, а райони в містах характеризуються ознаками як адміністративно-територіальних, так і самоврядних одиниць;

3) за місцем у системі адміністративно-територіального устрою України - на територіальні одиниці первинного рівня (міські, селищні і

сільські територіальні громади), середнього рівня (райони) і вищого рівня (Автономна Республіка Крим, області, міста Київ і Севастополь).

Кожна адміністративно-територіальна одиниця відповідно до законодавства України наділена певними повноваженнями у сфері державного управління та місцевого самоврядування.

Сучасний адміністративний поділ України не враховує принципів економічної доцільності, що призводить до суттєвої нерівномірності соціально-економічного розвитку її регіонів. Це перешкоджає здійсненню ефективного управління регіонами в інтересах громадян.

Здійснення адміністративно-територіальної реформи в Україні зумовлено необхідністю зменшення ступеня централізації влади з наданням ширших повноважень органам місцевого самоврядування, яке передбачає право і можливість громад регулювати та управляти державними справами на місцях на підставі власної відповідальності (в межах закону) та на благо місцевого населення. Така система успішно працює в розвинених державах світу.

В Україні відсутня єдина загальноприйнята схема соціально-економічного районування, існують різні варіанти, які, в основному, базуються на існуючому адміністративно-територіальному поділі. Оптимальний поділ України на економічні райони має відбуватися за близькими усередненими показниками, а назви залишатися такими, які історично склалися. Передумовою районування має бути вироблення оптимальної, економічно та історично обумовленої концепції територіального устрою. Близькою за таким підходом є схема економічного районування, яка наведена у проєкті Закону України “Про Концепцію державної регіональної економічної політики” [1].

Соціально-економічні райони не мають органів управління, але для них можуть складати прогнози подальшого соціально-економічного розвитку, програми науково-технічного прогресу, тобто, цільові програми розвитку. Фактичне територіальне управління соціально-економічним розвитком в Україні здійснюють в межах найбільших одиниць адміністративно-територіального поділу, яких в Україні за Конституцією є 27: 24 області, анексована Автономна Республіка Крим, міста Київ і анексований Севастополь [2; 3; 4].

Основні чинники, які впливають на соціально-економічний розвиток економічних районів, представлені у табл. 9.1.

Таблиця 9.1

№	Група чинників	Назва чинників
1.	Внутрішні	природно-ресурсний потенціал; рекреаційно-туристичний потенціал; економічний потенціал; науково-технічний потенціал; стан довкілля; населення тощо
2.	Зовнішні	історія розвитку; географічне розташування; вплив зовнішньої ситуації тощо

Загальні відомості про економічні райони України наведено у табл. 9.2 [5; 6].

Таблиця 9.2

Загальна характеристика економічних районів України [5; 6]

№	Райони	Площа території		Населення		ВВП на душу населення	
		тис. км	%	млн. осіб	%	тис. грн.	%
	Україна	603,63	100	42,76*	-	1720,5	100
1	Донецький	53,28	8,8	6,5	15,2	151,4	8,8
2	Карпатський	56,64	9,4	6,1	14,27	149,7	8,7
3	Причорноморський	113,3	18,8	7,4	17,31	133,6*	7,8
4	Подільський	60,97	10,1	4,05	9,47	231,4	13,4
5	Поліський	101,91	16,9	4,5	10,52	110,9	6,5
6	Східний	84,05	13,9	5,3	12,39	196,8	11,4
7	Центральний	49,8	8,2	5,95	13,91	475,4	27,6
8	Придніпровський	83,68	13,9	6,08	14,22	271,3	15,8

Примітка. *Без АР Крим та м. Севастополь.

Економічні райони України відрізняються за розмірами, населенням та рівнем ВВП на душу населення тощо.

Райони з найменшими показниками розташовані на заході (Карпатський, Поліський, Подільський, а найбільші – на сході України (Донецький, Придніпровський).

Регіональні відмінності відбуваються через те, що існують значні диспропорції у розмірах районів. Найбільший за площею Причорноморський економічний район (113,3 тис. км²) переважає найменший – Центральний (49,8 тис. км²), – у 2,28 рази.

Диспропорції у розмірі областей спостерігаються і за кількістю населення, що пов'язано з різним рівнем промислового розвитку. Районами з найбільшою кількістю населення є Причорноморський, Донецький та Карпатський економічні райони, з найменшою – Подільський та Поліський економічні райони.

За рівнем ВВП райони розподілились так: найвищі показники у Центральному, Придніпровському та Подільському економічних районах. Найменший рівень ВВП спостерігається у Поліському, Причорноморському та Карпатському економічних районах.

Рациональною вважається така схема адміністративно-територіального устрою, за якою населені пункти компактні, розташовані рівномірно, близько до регіонального центру. До того ж, слід враховувати економічну доцільність, єдність економічного простору та забезпечення сталого соціально-економічного розвитку кожного регіону.

9.2. Коротка характеристика економічних районів України

Україна характеризується істотними відмінностями між економічними районами, починаючи з загальних показників, і закінчуючи рівнями їхнього економічного розвитку. Крім того, Україні властиві регіональні відмінності в природних умовах, етнічних, релігійних характеристиках та культурній спадщині. Коротко охарактеризуємо економічні райони України [5; 6].

9.2.1. Донецький економічний район

Основні відомості про район наведено у табл. 9.3.

Таблиця 9.3

Характеристика Донецького економічного району*

№	Показник	Характеристика
1.	Склад	Донецька обл., Луганська обл.
2.	Площа	53,28 тис. км ² або 8,8 % усієї території України
3.	Населення	6,5 млн. осіб.
4.	Щільність населення	128 осіб на км ²
5.	Потенціал	природно-ресурсний потенціал: мінерально-сировинні ресурси - 54,5%; кам'яне вугілля, бурі залізняки, мідна, залізна та марганцеві руди; науково-технічний потенціал – 25 ЗВО;

*Відомості за період до окупації 2014 р.

Донецький економічний район розміщений у степовій природно-географічній зоні.

Міста Донецьк та Луганськ від 2014 року перебувають під тимчасовою окупацією російськими військами. До початку російської агресії Донецьк був великим фінансовим та промисловим центром України.

Тимчасово окупована територія України - частина міжнародно визнаної території України, на яку не поширюється фактичний контроль української влади внаслідок її окупації Росією під час російсько-української війни (спочатку в ході вторгнення в Крим, війни на сході, а згодом (24.02.2022р.) - повномасштабного вторгнення).

9.2.2. Карпатський економічний район

Район розташований близько до Європи, займає вигідне географічне положення, має великий рекреаційний та агропромисловий потенціал. Зв'язки із західними сусідами простежуються як на виробничому рівні, так і в сфері культури, в особливостях національного складу району. Територією району проходять найважливіші транспортні шляхи.

Внутрішні фактори розвитку

Природно-ресурсний потенціал. Район забезпечений різноманітними природними ресурсами: водними (курортологія та рекреація, гідроенергетика, комунальне господарство); лісовими (лісистість найвища в Україні);

мінеральними (нафта, газ, кам'яне і буре вугілля, калійні солі, торф, ртуть, самородна сірка, фосфорити, будівельний камінь (мармур, базальт), озокерит тощо); земельними (найнижчі показники рівня сільськогосподарської освоєності, розораності та родючості ґрунтів).

Основні відомості про район наведено у табл. 9.4.

Таблиця 9.4

Характеристика Карпатського економічного району

№	Показник	Характеристика
1.	Склад	Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська й Чернівецька області
2.	Площа	56,64 тис. км. (12,4% території України)
3.	Населення	6,4 млн. осіб (12,3% вд загальної кількості в державі)
4.	Щільність	103,3 особи на км ²
5.	Потенціал	природно-ресурсний: водні, лісові, мінеральні, земельні ресурси; рекреаційно-туристичний: 2000 історичних пам'яток, 93 санаторії і 10 будинків відпочинку, мінеральні води, лікувальні грязі; економічний потенціал: розвинене сільське господарство, гірничо-хімічна, лісохімічна й деревообробна, хімічна, фармацевтична, цукрова, спиртова, виноробна, овоче-консервна, м'ясна, молочна, сироварна, борошномельна, круп'яна галузі; науково-технічний потенціал: 135 ЗВО; 150 НДІ

На території району знаходяться родовища кам'яного вугілля, сірчанних руд, калійних солей, цементної сировини, нафти й газу державного значення. Значні водні ресурси області використовують для водопостачання та одержання гідроенергії. Земельний фонд порівняно невеликий, але з урахуванням фізико-географічних особливостей, є досить освоєним для ведення сільського господарства (63%). Гористий рельєф місцевості сприяє змиву і розмиву ґрунтів, площа природних пасовищ недостатня.

Рекреаційно-туристичний потенціал. У районі функціонує рекреаційний комплекс загальнодержавного значення. Рекреаційні ресурси: м'який клімат, гірські ландшафти, різноманітні джерела мінеральних вод, лікувальні грязі. Туристичні ресурси зосереджені, в основному, у Львівській обл., і налічують близько 2000 історичних, архітектурних і культурних пам'яток.

Економічний потенціал. Економіка району характеризується аграрно-промисловим виробництвом. З минулого десятиріччя спостерігаються зміни в галузевій структурі щодо збільшення частки електроенергетики, паливної промисловості, металургії, деревообробної, харчової промисловості та зменшення ваги хімічної, нафтохімічної промисловості, машинобудування, металообробки. Сільськогосподарське виробництво сприяло формуванню агропромислових комплексів рослинницького (плодоовочевого, виноградарського, зернового) і тваринницького (м'ясо-молочного, птахівницького) напрямків.

Науково-технічний потенціал. Район, особливо м. Львів, найбільше в Україні забезпечений ВНЗ та НДУ. В районі функціонує 102 вищі навчальні заклади 1-2 рівня акредитації, 23 вищі навчальні заклади 3-4 рівня та близько 150 науково-дослідних і проєктно-конструкторських організацій.

Стан навколишнього природного середовища. Карпатський район має найбільш сприятливу екологічну ситуацію в Україні у зв'язку зі зменшенням промислового виробництва. Головні екологічні проблеми: зберігання та переробка сміття, стік забрудненої води в річки, викиди шкідливих речовин в атмосферу, забруднення ґрунтів мінеральними добривами та пестицидами. Погіршується екологічна ситуація в курортних зонах внаслідок неконтрольованої вирубки лісів, що веде до збільшення ерозійних процесів, паводків, буреломів. Забруднення в районі не носить загальнорайонного характеру.

Населення району становить 890,5 тис. осіб. Більшість сільського населення – 91 %. Територія - 56 640 км². Щільність населення – 103,3 особи на км². Район посідає друге місце (після Донецького) за щільністю населення. Показники народжуваності та природного приросту є одними з найвищих серед районів. Урбанізована територія з великою кількістю міст і селищ міського типу. В гірських районах живуть самотні групи української нації: бойки, гуцули, лемки.

Район є трудонадлишковим. За національним складом переважають українці – понад 90%, але район є багатонаціональним.

Зовнішні фактори розвитку

Географічне розташування. В районі розвинутий залізничний, автомобільний транспорт. Через цей економічний район здійснюється найбільше експортних операцій, оскільки саме з його території безпосередньо прокладені на Захід нафтопроводи та газопроводи.

Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону. Економіка району знаходиться під значним впливом сусідніх країн, які є членами ЄС.

Основними проблемами розвитку району є: зниження обсягів промислового виробництва, закриття шахт, високий рівень безробіття, несприятлива екологічна ситуація, яка спричиняє природні та техногенні аварії; переміщення великої кількості населення та підприємств з тимчасово окупованих територій України.

9.2.3. Причорноморський економічний район

Район розташований на півдні України.

Внутрішні фактори розвитку

Природно-ресурсний потенціал. У районі зосереджено 15,6% природно-ресурсного потенціалу від загальноукраїнського.

Рекреаційно-туристичний потенціал. Природно-рекреаційні ресурси становлять 27,4% природно-ресурсного потенціалу регіону. Історико-культурні ресурси найбільше розташовані на території АР Крим.

Економічний потенціал. На район припадає 30% виробництва ковальсько-пресового устаткування, 45,9% консервів, 20% хімічних добрив України. Тут сконцентровано до 90% українського виробництва вин. Значним є вклад регіону у виробництво морських та річкових суден, кукурудозбиральних комбайнів, тракторних плугів, металорізальних верстатів, електродвигунів.

Основні показники розвитку району наведено у табл. 9.5.

Таблиця 9.5

Характеристика Причорноморського економічного району

№	Показник	Характеристика
1	2	3
1.	Склад	Автономна Республіка Крим (анексована), Одеська, Миколаївська, Херсонська області, анексоване м. Севастополь
2.	Площа	113,3 тис.км ² (18,8% території України)
3.	Населення	7,4 млн. осіб (17,31%)
4.	Щільність населення	61,0 осіб / км ²
5.	Потенціал	природно-ресурсний: керченська залізна руда, флюсові вапняки, солі кримських озер, різні види будівельних матеріалів, газ; рекреаційно-туристичний: лікувальні грязі лиманів, мінеральні джерела, йодно-бромні розсоли, теплий клімат, гірський рельєф і море сприяють розвитку курортної та туристичної галузей; 11,5 тисяч пам'яток історії, культури та архітектури, що найбільше в Україні; економічний потенціал: машинобудування, суднобудування, рекреаційний комплекс, багатогалузева харчова та хімічна промисловість, курортне господарство та високотоварне сільське господарство з високою часткою посівів зернових, садів, виноградників, тютюну та ефіроолійних культур; науково-технічний потенціал: 15% НДІ України

Науково-технічний потенціал. На території району зосереджено 15% науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій України.

Стан навколишнього природного середовища. Діяльність об'єктів портово-промислового комплексу, хімічних, металургійних комбінатів негативно впливають на навколишнє середовище. Залпові аварійні викиди спричиняють тотальне забруднення прибережних акваторій, морського дна нафтопродуктами, технічними мастилами, важкими металами. Ґрунти схильні до активної ерозії, лінійного розмиву, площинного змиву. Узбережжя Чорного та Азовського морів зазнають абразії, зсувів. Викиди хімічної, газової промисловості, автотранспорту – основні джерела атмосферного забруднення.

Населення. Район відноситься до найбільших за чисельністю населення районів. Спостерігається досить висока питома частка міського населення - 65,9%. Трудові ресурси становлять 3128,3 тис. осіб. Коефіцієнт природного приросту - 1,9. Більшість людей зайняті на приватних підприємствах, фермерських господарствах.

Зовнішні фактори розвитку

Географічне розташування. Район має досить вигідне географічне положення. Через його територію проходять важливі залізничні, автомобільні, річкові та повітряні шляхи, євро-азійські транспортні коридори, які сполучають економічні райони України з багатьма зарубіжними країнами. Район розташований на перетині державних і міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну.

Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону. Анексія АР Крим призвела до погіршення соціально-економічної ситуації у районі.

Основні проблеми розвитку

Екологічні проблеми та раціональне використання природних умов і ресурсів потребує посиленої уваги. Невирішеними лишаються питання розміщення великих військово-повітряних і морських баз у курортних містах, що негативно впливає на розвиток санаторно-курортної справи у регіоні. Суттєво забруднюють довкілля підприємства хімічної промисловості. Найбільш гостро екологічна проблема постає на території Одеського промислового вузла.

9.2.4. Подільський економічний район

Основні показники розвитку району наведено у табл. 9.6.

Таблиця 9.6

Характеристика Подільського економічного району

№	Показник	Характеристика
1.	Склад	Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області
2.	Площа	60,97 тис.км ² або 10,1% території України
3.	Населення	4,6 млн осіб. (9,5% від усього населення країни)
4.	Щільність населення	72,5 осіб/км ²
5.	Потенціал	природно-ресурсний: сільськогосподарські, лісові, мінеральні, водні, рекреаційні ресурси; частка орних земель - 84% від загальнонаціональних; запаси гранітів, марганцю, мергелів, гіпсу, каоліну; рекреаційно-туристичний: 269 територій та об'єктів природно-заповідного фонду; є санаторії, лікувальні пансіонати, будинки й пансіонати відпочинку; економічний потенціал: агропромислове виробництво; сільське господарство; електроенергетика, металургія, харчова промисловість. науково-технічний потенціал: 6 ЗВО, 55 НДІ

Район розташований в центральній частині правобережної України, в зоні з родючими ґрунтами, достатнім зволоженням, що сприяє розвитку обласних агропромислових комплексів.

Внутрішні фактори розвитку

Природно-ресурсний потенціал. До природних ресурсів належать сільськогосподарські, лісові, мінеральні, водні, рекреаційні ресурси. Вони є основою формування виробничих комплексів. Річки району використовують для одержання електроенергії, зрошення, ріборозведення. Серед мінеральних ресурсів провідне місце належить групі будівельних матеріалів, сировині для виробництва цементу, цегли, черепиці, щебню. Є значні запаси гранітів, марганцю, мергелів, гіпсу, каоліну.

Рекреаційно-туристичний потенціал. До природно-рекреаційних ресурсів належать розташовані в сприятливих кліматичних умовах мальовничі краєвиди, лісові масиви, а також джерела мінеральних вод. Край має 269 територій та об'єктів природно-заповідного фонду. В районі є санаторії, лікувальні пансіонати, будинки й пансіонати відпочинку.

Економічний потенціал. Комплекс проіродно-економічних передумов найбільш сприятливий для розвитку агропромислового виробництва. Сільське господарство району спеціалізується на зерновому, буряківничому, технічно-кормовому та м'ясо-молочному напрямках. Розвинуте садівництво, ягідництво, картоплярство. Розвиток промисловості обмежений недостатньою мінерально-сировинною базою. Основою промисловості є електроенергетика, металургія, харчова промисловість. Частка хімічної, нафтохімічної, промисловості машинобудування, металообробної, деревообробної та легкої промисловості за останні роки зменшилась. Район розташований між промисловими центрами Придніпров'я та Карпатським економічним районом, що сприяє прискореному розвитку його господарського комплексу.

Науково-технічний потенціал. Але поруч з цим необхідно підвищити техніко-технологічний рівень виробництва в господарському комплексі регіону, в першу чергу базових галузей, оновлення основних фондів в харчовій індустрії, легкій промисловості.

Стан навколишнього природного середовища. Зменшення виробничої діяльності підприємств радіотехнічної, електротехнічної промисловості значно знизили обсяги виробництва підприємствами паливно-енергетичного комплексу, хімічної промисловості, що, своєю чергою, сприяло зменшенню техногенного навантаження на екологічний стан регіону. Викликає занепокоєння накопичення токсичних відходів та їх утилізація. Сучасний стан навколишнього природного середовища стабільний. Кількість викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел зменшилась, але спостерігається ріст викидів від автомобільного транспорту. Якість води в поверхневих водоймах району за основними показниками не перевищує норми.

Населення. Район має один з найнижчих в Україні показників урбанізованості – 46 %. В середньому рівень зайнятості перевищує 70 %. Українці складають понад 92 % населення. Трудові ресурси становлять 1682,1 тис. осіб, спостерігається зменшення їхньої чисельності. Рівень зареєстрованого безробіття у Вінницькій області - 0,3-4,3%, Хмельницькій області 0,6-3,7%, Тернопільській області 0,8-6,6%. Коефіцієнт природного приросту дорівнює – 6,6.

Зовнішні фактори розвитку

Географічне розташування. Розвинута транспортна мережа має добрі можливості для економічних і культурних зв'язків з Карпатським, Центральним, Причорноморським економічними районами. Територію району перетинають залізничні магістралі республіканського, міжнародного значення, проходять газопроводи.

Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону. Близькість району до державного кордону України дає можливість розвивати на його території галузі з виробництва, продукція яких може транспортуватись в ці країни. Експорт району становить 3%, імпорт – 9% від загальнодержавного. Сусідні райони і зарубіжні країни мають великий вплив на економіку району, особливо через постачання природних ресурсів.

Основними проблемами розвитку є: відносно низький, у порівнянні з іншими районами, рівень розвитку промислового виробництва. Це спричиняє високий рівень безробіття та низький рівень життя населення, особливо у сільській місцевості.

9.2.5. Поліський економічний район

Основні показники розвитку району наведено у табл. 9.7.

Таблиця 9.7

Характеристика Поліського економічного району

№	Показник	Характеристика
1.	Склад	Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області
2.	Площа	101,91 тис. км ² (16,9% площі України)
3.	Населення	4,5 млн. осіб (10,52% від усього населення країни)
4.	Щільність населення	68 осіб на 1 км ²
5.	Потенціал	природно-ресурсний: земельні, водні та лісові ресурси; рекреаційно-туристичний: унікальні природні ландшафти та водойми, лісовий фонд; мінеральні води, лікувальні грязі; економічний потенціал: промислове й сільськогосподарське виробництва науково-технічний потенціал: 150 НДІ

Район розташований в північно-західній частині країни.

Внутрішні фактори розвитку

Природно-ресурсний потенціал. У районі зосереджено 10% природно-ресурсного потенціалу країни. Район багатий на сировину для будівельної промисловості. Природно-кліматичні умови (помірно-континентальний клімат) зумовили заболоченість території, розвиток сільського господарства тощо.

Економічний потенціал. Поліський економічний район є аграрно-промисловим. В областях спостерігаються відмінності щодо спеціалізації та локалізації промислового й сільськогосподарського виробництва. Спостерігається збільшення частки в галузевій структурі електроенергетики, паливної, металургійної, хімічної, деревообробної, харчової промисловості, скоротилась частка машинобудування, верстатобудування, легкої промисловості, виробництво будівельних матеріалів. У районі спостерігається помітна індустріальна відсталість більшості областей регіону.

Науково-технічний потенціал. У районі функціонує близько 150 науково-дослідних на проєктно-конструкторських організацій, здійснюють понад 2000 наукових розробок тощо.

Стан навколишнього природного середовища. Сучасний стан навколишнього природного середовища стабільний. Забрудненість атмосферного повітря, в порівнянні з іншими районами - невисока. Осушення боліт, неконтрольована вирубка лісів негативно впливає на природне середовище. В цілому екологічна ситуація району стабільна й не має вираженого загального характеру.

Населення. Народжуваність у Подільському економічному районі відповідає середнім значенням в Україні. Її коефіцієнт становить 10,2%. Смертність у районі перевищує середні показники в Україні (відповідно 16,6 і 16,4%). Спостерігається високий відсоток міського населення – 53,6 при переважній частці аграрного виробництва. Трудові ресурси становлять 1929 тис. осіб. Коефіцієнт природного приросту – 6,4. Більша частина населення зайнята в сільському господарстві. Район є трудо надлишковим і характеризується значною еміграцією населення, особливо молоді, яка зумовлена обмеженістю місць прикладання робочої сили на селі. У районі є великі надлишки працездатного населення, особливо це стосується Тернопільської області, де рівень безробіття, за методологією МОП, та рівень зареєстрованого безробіття є найвищими в Україні.

Рекреаційно-туристичний потенціал. Чинниками, які сприяють розвитку рекреації є наявність унікальних мальовничих ландшафтів та місцевостей курортно-оздоровчого типу, багатого лісового фонду, луків, численних озер та річок. Мінеральні води, лікувальні грязі дозволяють розвивати лікувально-оздоровчі заклади.

Зовнішні фактори розвитку

Географічне розташування. Район має зручне транспортне сполучення як із східноєвропейськими, так і центральноєвропейськими державами. Транспортне

положення на шляхах до Польщі вигідне для району. Залізничний, автомобільний та повітряний транспорт зв'язують основні промислові центри району та країни. Через територію району проходить газова магістраль та нафтопровід.

Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону. Незважаючи на деякі позитивні чинники сприятливі для розвитку регіону, в районі спостерігається економічна криза.

Вплив зовнішньої ситуації

Основні проблеми розвитку, пов'язані з ліквідацією наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС. Це – дезактивація земельних і водних ресурсів, передусім прилеглих до АЕС Житомирської та частково Чернігівської областей, утримання в належному стані території 30-кілометрової зони тощо. Проблемою є охорона від забруднення стічними водами, що надходять з Чернігова та інших населених пунктів, Дніпра – водної артерії, що забезпечує питною водою жителів багатьох міст центральної, південної та східної частин України. Близьке розташування до Білорусі, яка підтримує збройну агресію росії, створює проблеми – необхідність спорудження укриттів, захисних споруд на автошляхах тощо.

9.2.6. Східний економічний район

Основні показники розвитку району наведено у табл. 9.8.

Таблиця 9.8

Характеристика Східного економічного району

№	Показник	Характеристика
1.	Склад	Полтавська, Сумська, Харківська області
2.	Площа	84,05 тис.км ² (13,9% території України)
3.	Населення	5,3 млн. осіб (понад 12,39 % населення країни)
4.	Щільність населення	67 осіб /км ² (нижча від показника по Україні – 78 осіб /км ²).
5.	Потенціал	природно-ресурсний: енергетичні ресурси і залізна руда. Є поклади кам'яного, бурого вугілля, нафти та газу; рекреаційно-туристичний: мінеральні, водні та лісові; економічний потенціал: важке машинобудування, металообробна, хімічна, нафтохімічна, легка та харчова промисловості; аграрне виробництво

Цей район – один з найпотужніших індустріально-аграрних господарських комплексів України.

Внутрішні фактори розвитку

Природно-ресурсний потенціал. Важливими передумовами розвитку району є наявні природні ресурси і сприятливі природно-кліматичні умови. Район має великі запаси водних та лісових ресурсів. Мінеральні ресурси досить різноманітні. Передусім це енергетичні ресурси і залізна руда. Є поклади кам'яного, бурого вугілля, нафти та газу.

Економічний потенціал. Близькість району до української металургійної бази сприяли розвитку важкого, металомісткого машинобудування. Розвинуті металообробна, хімічна, нафтохімічна, легка та харчова промисловості. В районі частка видобувних галузей переважає над обробними. В аграрному виробництві найбільш поширені бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, зерно-промисловий, олійно-жировий, льоно-, м'ясо-, молоко-, птахопромисловий спеціалізовані галузеві комплекси.

Науково-технічний потенціал. Район має застарілу структуру промисловості, яка вже не відповідає вимогам НТП. Назріла необхідність модернізувати основні фонди промисловості, завершити індустріалізацію сільського господарства на новій основі.

Стан навколишнього природного середовища. Надмірна технологічна концентрація виробництва, переважання матеріаломістських виробництв створили в районі напружену екологічну ситуацію. Забруднення стічними водами, значні викиди в атмосферу шкідливих речовин, накопичення побутового сміття негативно впливають на природне середовище і потребують негайного вирішення цих проблем.

Населення. Спостерігається висока частка міського населення – 70,7 %. Трудові ресурси становлять 2490,4 тис осіб. Демографічна ситуація складна. Коефіцієнт природного приросту – 10,3 – найнижчий серед районів України.

Рекреаційно-туристичний потенціал. Природні умови та ресурси району сприяють розвитку рекреаційного комплексу. Густота річкової мережі дає можливість для розвитку водних видів спорту. Мальовничі ландшафти, мінеральні джерела, архітектурний комплекс району створюють курортний потенціал. Санаторно-оздоровчі комплекси мають не лише районне, а й державне значення.

Зовнішні фактори розвитку

Географічне розташування. Район на сході країни межує з Донецьким економічним районом, який частково перебуває під окупацією рф. Це вплинуло на його стан. До військових дій район належав до найбільш індустріально розвинених та держбюджетоутворюючих районів країни за рівнем загального економічного розвитку.

Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону. Район характеризується вигідним транспортно-географічним положенням, близькість до паливно-металургійної бази України – Донбасу, вихід до Дніпра впливають позитивно на регіон, але економічна криза більшості галузей господарського комплексу гальмують цей процес. Експорт – 8,2%, імпорт – 7,6%.

Основними проблемами розвитку є водопостачання, розвиток вугільної галузі, складна екологічна ситуація, депопуляція і значний розрив у рівнях соціально-економічного розвитку між великими містами і віддаленими територіями. Там гостро постають проблеми низької народжуваності, високої

смертності, безробіття, неефективного використання сільськогосподарських угідь.

9.2.7. Центральний економічний район

Природно-кліматичні й соціально-економічні передумови району сприяють розвитку багатогалузевого промислового і сільськогосподарського виробництва.

Внутрішні фактори розвитку

Природно-ресурсний потенціал. У районі зосереджено 7% природно-ресурсного потенціалу країни. Мінеральних ресурсів небагато (1,1%), сировинна база не в достатній мірі забезпечує потреби району. Є незначна кількість бурого вугілля, торфу, різні види будівельних матеріалів (лабрадорит, граніт, пісок), державне значення мають запаси бентонітових глин та каолінів. Багатством району є водні (6,6%), земельні (9,9%), лісові (8,6%), фауністичні (10,0%) і природно-рекреаційні (9,6%) ресурси.

Основні показники розвитку Центрального економічного району наведено у табл. 9.9.

Таблиця 9.9

Характеристика Центрального економічного району

№	Показник	Характеристика
1.	Склад	Київська та Черкаська області та місто Київ
2.	Площа	49,8 тис.км ² (8,2% території країни)
3.	Населення	5,95 млн. осіб (13,91% населення країни)
4.	Щільність населення	117 осіб /км ² , (максимум – м. Київ – 3333 осіб /км ²)
5.	Потенціал	природно-ресурсний: буре вугілля, торфу, будівельні матеріали, бентонітові глини та каолін; водні, земельні, лісові ресурси; рекреаційно-туристичний: історико-етнографічні об'єкти (музеї, історико-культурні та природні заповідники, архітектурна унікальність будівель), історична частина м. Київ занесена у світову спадщину ЮНЕСКО; фауністичні і природно-рекреаційні ресурси; економічний потенціал: галузі електроенергетики, хімічної, нафтохімічної промисловості, деревообробної, целюлозно-паперової та харчової промисловості, металургії, машинобудування та легкої промисловості; агропромисловий комплекс; науково-технічний потенціал: 56 ЗВО, НДІ

Економічний потенціал. Господарство району формують галузі електроенергетики, хімічної, нафтохімічної промисловості, деревообробної, целюлозно-паперової та харчової промисловості, металургії, машинобудування та легкої промисловості. Агропромисловий комплекс спеціалізується на буяківничо-зерново-льонарському виробництві та молочно-м'ясному тваринництві і птахівництві.

Науково-технічний потенціал. У районі функціонує потужний потенціал академічної, вузівської і галузевої науки. В академічному секторі зосереджено

понад 7% наукових працівників. Найбільшим сектором науки є вузівський сектор. З метою удосконалення управління наукою створено 6 наукових центрів. Мережа науково-дослідних, конструкторських, проєктних інститутів, а також дослідних підрозділів функціонує з метою виробництва, розповсюдження і впровадження в практику наукових знань. Проблемаю є недостатнє фінансування науки державою.

Стан навколишнього природного середовища характеризується як кризовий. Велика кількість об'єктів з питомою часткою ресурсомістких та енергомістких технологій спричинили виникнення надзвичайної ситуації. Промислові та транспортні викиди в атмосферу та водойми, накопичення шкідливих та токсичних речовин у ґрунті призвели до погіршення якості довкілля. Негативні наслідки Чорнобильської катастрофи відчуються досі.

Населення. Висока питома частка міського населення – 76,8%. Трудові ресурси становлять 2674,4 тис. осіб (13,2% трудових ресурсів країни).

Рекреаційно-туристичний потенціал. Рівнинний рельєф, помірно-континентальний клімат, ліси, водні ресурси сприяють розвитку санаторіїв, оздоровниць, будинків відпочинку. Привертають увагу історико-етнографічні об'єкти (музеї, історико-культурні та природні заповідники, архітектурна унікальність будівель). Історична частина м. Київ занесена у світову спадщину ЮНЕСКО.

Зовнішні фактори розвитку

Географічне розташування дуже вигідне, а розміщення в районі столиці України – культурного, політичного та промислового центру – сприяє розвитку інноваційного виробництва. Центральне положення району формує найрозвинутіший транспортний комплекс, який включає в себе густу мережу залізниць, автошляхів, трубопроводів. Добре функціонує річковий транспорт. Район має авіаційний зв'язок з багатьма країнами світу. Вагоме значення мають чотири міжнародних транспортних коридори.

Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону. На зовнішньоекономічну ситуацію позитивно впливає центральне транспортно-географічне та столичне положення району. Розташування в районі столиці України – міста Києва, концентрації представництв багатьох країн та відділень світових організацій сприяє розвитку культурних, політичних, економічних, фінансових міжнародних зв'язків.

Основними проблемами розвитку є: недостатній рівень розвитку промисловості, обмеженість потужностей електроенергетики; підвищений рівень забруднення радіонуклідами, забруднення води р. Дніпро та малих річок, шкідливі викиди у повітря у великих промислових центрах, зруйнована інфраструктура внаслідок воєнної агресії росії.

9.2.8. Придніпровський економічний район

Основні показники розвитку району наведено у табл. 9.10.

Таблиця 9.10

Характеристика Придніпровського економічного району

№	Показник	Характеристика
1.	Склад	Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області
2.	Площа	83,68 тис. км ² (13,9% території України)
3.	Населення	6,08 млн. осіб (14,22 % населення країни)
4.	Щільність населення	93 особи/км ²
5.	Потенціал	природно-ресурсний: мінеральні, земельні, водні, лісові ресурси; залізні, марганцеві, нікелеві, уранові, титанові руди, фосфатна сировина, доломіти, талько-магнезити, графіт; поклади кам'яного, бурого вугілля, родовища нафти і газу; рекреаційно-туристичний: 100 тис. га курортно-рекреаційних територій; мінеральні бальнеологічні води, лікувальні грязі, морські, річкові пляжі, ліси; акваторія Азовського моря; економічний потенціал: промислово-аграрне та сільське господарство, галузі електроенергетики, паливної, хімічної промисловості, металургії, машинобудування; науково-технічний потенціал: 34 ЗВО, 160 НДІ

Внутрішні фактори розвитку

Природно-ресурсний потенціал району складає 17,9% від загального по Україні. В його складі виділяють мінеральні, земельні, водні, природно-рекреаційні, лісові ресурси. Район належить до регіонів з високим рівнем інтегрального природно-ресурсного потенціалу. Мінеральна база характеризується різноманітними й великими запасами корисних копалин. Промислове значення мають поклади кам'яного, бурого вугілля, родовища нафти і газу.

Економічний потенціал. Цей район є промислово-аграрним, де промисловість на більшості території значно переважає сільське господарство (6:1). У регіоні за останні роки зросла частка видобувних галузей і скоротилась частка обробних, що свідчить про поглиблення екстенсивних процесів у промисловості. Динаміка територіально-галузевої структури господарства характеризується збільшенням частки електроенергетики, паливної промисловості, металургії, зменшенням частки хімічної, нафтохімічної промисловості, деревообробної, целюлозно-паперової, легкої, харчової промисловості, машинобудування, металообробки. В загальнодержавному поділі праці район виділяється виробництвом продукції чорної металургії, хімічної промисловості, машинобудування. Агропромисловий комплекс представлений зерновим, плодоовочевим, м'ясним, молочним, птахо-промисловим напрямками.

Науково-технічний потенціал. В районі створена система наукових організацій, що відповідає його спеціалізації. Наукову діяльність та підготовку

професійних кадрів здійснюють в 34 вищих навчальних закладах 3-4-го і 122 закладах 1-2-го рівнів акредитації. В районі зосереджено більше 160 організацій, що виконують наукові та науково-технічні роботи.

Стан навколишнього природного середовища. Викиди хімічної, гірничорудної промисловості, автомобільного транспорту спричиняють основні забруднення в районі. Основні проблеми: підтоплення міст, селищ, сільськогосподарських земель, зміна гідрохімічного і гідробіологічного режимів річок і водоймищ, замулення, заболочення, пересихання малих річок, ерозія, забруднення ґрунтів і зниження їхньої родючості.

Населення. Коефіцієнт народжуваності у районі – один з найнижчих у державі – 9,8 %, коефіцієнт смертності – 17,5 %, природний приріст – 7,7 %. У віковій структурі переважає населення працездатного віку (57,5 %). За останні роки спостерігається тенденція до зростання кількості осіб, старших від працездатного віку та зменшення частки дітей (відповідно 19,4 % і 22,3 %). Понад три четверти населення району проживає в міських поселеннях. Вони утворюють міські агломерації, які виникли на базі міжобласних та внутрішньо-обласних центрів. У регіоні щорічно збільшується кількість безробітних і темпи їх зростання вищі порівняно із загальнодержавними.

Рекреаційно-туристичний потенціал. У районі знаходиться близько 100 тис. га курортно-рекреаційних територій. Рекреаційний потенціал району складають мінеральні бальнеологічні води, лікувальні грязі, морські, річкові пляжі, ліси рекреаційного призначення. Велику цінність має акваторія Азовського моря, де знаходяться лікувальні водно-морські та грязеві ресурси. Цінні лікувальні грязі є в районі Бердянська.

Зовнішні фактори розвитку

Географічне розташування. Вигідне економіко-географічне положення, вихід до Азовського моря, сусідство з економічно розвинутими районами України сприяли формуванню розвинутої транспортної системи. Через район проходять важливі транзитні, залізничні, шосейні магістралі, що поєднують північні області України з півднем України. Діють міжнародні аеропорти, що здатні приймати найсучасніші літаки і зв'язують область з країнами близького та далекого зарубіжжя. Важливу роль у транспортній системі відіграє ріка Дніпро та Бердянський морський порт.

Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону. Район є одним із лідерів серед українських регіонів за обсягами зовнішньої торгівлі. Вагома частка виробництва спрямована на зовнішні ринки. Партнерами району в зовнішній торгівлі є понад 100 країн світу. В загальній структурі експорту більше половини складають чорні метали, продукція кольорової металургії та машинобудування. Майже чверть усіх імпортних закупівель припадає на мінеральне паливо, нафту, нафтопродукти, механічне устаткування та запасні частини до нього. Імпорту товарів прибуває з 40 країн світу.

Основні проблеми розвитку: недостатній рівень розвитку соціальної сфери та АПК, складна екологічна ситуація, зруйнована інфраструктура внаслідок воєнної агресії росії.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте сутність поняття “адміністративно-територіальний поділ країни”?
2. Які в Україні передбачені адміністративно-територіальні одиниці?
3. Які чинники впливають на соціально-економічний розвиток економічних районів?
4. Коротко охарактеризуйте Донецький економічний район.
5. Опишіть основні ресурси Карпатського економічного району.
6. Які внутрішні фактори розвитку Причорноморського економічного району?
7. Опишіть економічний та науково-технічний потенціал Подільського економічного району.
8. Назвіть зовнішні фактори розвитку Поліського економічного району?
9. З яких областей складається Східний економічний район?
10. Який з економічних районів України є найбільший за площею та чисельністю населення?
11. Який з економічних районів України є найменший за площею та чисельністю населення?
12. Які області охоплює Центральний економічний район?
13. Дайте коротку характеристику внутрішнім факторам розвитку Придніпровського району.
14. Які загрози дестабілізації розвитку регіонів України?

Тестові завдання для самоперевірки

1. *Внутрішнє розмежування держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціонального державного управління регіонами – це:*
 - а) регіон;
 - б) адміністративно-територіальний поділ країни;
 - в) економічний район;
 - г) національний господарський комплекс України;
 - д) немає жодної правильної відповіді.
2. *Передумовою економічного районування має бути:*
 - а) розвинена економічна політика;
 - б) стратегія соціально-економічного розвитку країни;
 - в) розроблення державної економічної політики;
 - г) вироблення концепції територіального устрою;
 - д) немає жодної правильної відповіді.
3. *Схема економічного районування наведена у проєкті Закону України:*
 - а) “Про соціально-економічний розвиток регіонів”;

- б) “Про Концепцію державної регіональної економічної політики”;
- в) “Про стратегію сталого розвитку”;
- г) “Про стимулювання розвитку регіонів”;
- д) немає жодної правильної відповіді.

4. Економічні райони України відрізняються за:

- а) розмірами;
- б) населенням;
- в) рівнем ВВП;
- г) всі відповіді правильні;
- д) немає жодної правильної відповіді.

5. *Раціональною вважається така схема адміністративно-територіального устрою, за якою:*

- а) населені пункти некомпактні, розташовані рівномірно, близько до регіонального центру;
- б) населені пункти компактні, розташовані нерівномірно, близько до регіонального центру;
- в) населені пункти компактні, розташовані рівномірно, далеко до регіонального центру;
- г) населені пункти компактні, розташовані рівномірно, близько до регіонального центру;
- д) населені пункти компактні, розташовані нерівномірно, далеко від регіонального центру.

6. *Об’єднує Донецьку та Луганську області:*

- а) Центральний економічний район;
- б) Луганський економічний район;
- в) Донецький економічний район;
- г) Придніпровський економічний район;
- д) Східний економічний район.

7. *До складу Карпатського економічного регіону не входить область:*

- а) Закарпатська;
- б) Івано-Франківська;
- в) Львівська;
- г) Чернівецька;
- д) Тернопільська.

8. *Одеська область входить до складу:*

- а) Центрального економічного району;
- б) Східного економічного району;
- в) Поліського економічного району;
- г) Придніпровського економічного району;
- д) Причорноморського економічного району.

9. *Полтавська, Сумська, Харківська області є складовими:*

- а) Центрального економічного району;
- б) Східного економічного району;
- в) Поліського економічного району;
- г) Придніпровського економічного району;
- д) Причорноморського економічного району.

10. Місто Київ входить до складу:

- а) Центрального економічного району;
- б) Східного економічного району;
- в) Поліського економічного району;
- г) Столичного економічного району;
- д) Київського економічного району.

Список використаної літератури до розділу 9

1. Конституція України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 19.10.2023 р.).
2. Закон України (проект) “Про Концепцію державної регіональної політики”. URL: [www // http: rada.gov.ua](http://rada.gov.ua) (дата звернення 26.10.2023 р.).
3. Офіційний веб-сайт Державної служби статистики України/ URL: www.ukrstat.gov.ua.

РОЗДІЛ 10

ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ. ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ І ТРАНСФОРМАЦІЯ У РИНКОВІ УМОВИ

План

- 10.1. Сутність та структура господарського комплексу України.
- 10.2. Промисловість України і форми її територіальної організації.
- 10.3. Основні проблеми розвитку та розміщення господарства України і його трансформація у ринкові умови.

10.1. Сутність та структура господарського комплексу України

Економіка певної території є сукупністю певним чином впорядкованих об'єктів, чи господарських одиниць, які виконують певні функції – виробництво товарів чи послуг; обмін товарами тощо.

Первинними господарськими одиницями національної економіки є підприємства, установи, заклади тощо, зокрема: заводи, фабрики, селянські господарства, будівельні організації, транспортні підприємства, магазини, школи, лікарні, банки, науково-дослідні інститути тощо.

Господарство – це сукупність природних, інтелектуально-професійних і створених людиною засобів, які зайняті у виробництві товарів і наданні послуг з метою створення умов і засобів життя населення.

Господарський комплекс формує система виробництва, обміну, розподілу і споживання, що склалися в межах України. Його об'єднують в єдине ціле транспортна система, система розселення, управління і зв'язку. Господарський комплекс України виник на основі соціального та економічного розвитку, міжнародного поділу праці та внутрішньодержавних інтеграційних процесів.

Галузева структура відображає співвідношення, зв'язки і пропорції між групами галузей, що виражають стан територіального поділу праці. Україна має відносно високий рівень освоєння території. Досить розвинені галузі матеріального виробництва та невиробничі. Господарський комплекс України охоплює всі ланки виробництва, розподілу та обміну на своїй території. Економіка України є складною, досить диференційованою і диверсифікованою структурою. Для неї характерні: переважання важкої індустрії, недостатній розвиток галузей виробництва товарів масового споживання, наявність галузей, що забезпечують науково-технічний прогрес і розвиток внутрішньогалузевих та міжгалузевих виробничих зв'язків.

Фактори, що впливають на галузеву структуру економіки України:

- економічні;
- природні;
- рівень розвитку продуктивних сил;

- темпи зростання або занепаду виробництва;
- рівень забезпечення сировинними та паливно-енергетичними ресурсами;
- інтенсивність реалізації досягнень науки і техніки;
- міжнародний поділ праці;
- економічна інтеграція у світовий простір.

Структура господарського комплексу характеризується пропорціями, які представлено у табл. 10.1.

Таблиця 10.1

Основні пропорції структури господарського комплексу

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Відтворювальні	між виробництвом засобів виробництва й предметів споживання
2.	Галузеві	співвідношення між різними галузями економіки
3.	Територіальні	розміщення виробництва в межах окремих економічних районів
4.	Зовнішньоекономічні	ввезення продукції з різних регіонів і вивезення продукції різних галузей і районів у зарубіжні країни

Сукупний показник ВВП характеризує вартість товарів і послуг, які вироблені в Україні всіма галузями економіки і призначені для кінцевого споживання.

Основними *факторами* формування господарського комплексу України є:

- висока господарська освоєність території;
- різноманітний природно-ресурсний потенціал;
- значний трудо-ресурсним потенціал;
- сприятливе геополітичне і транспортне положення;
- давня історія розвитку.

Перехід України до ринкової економіки поставив проблему вдосконалення структури господарського комплексу.

Для розвитку господарського комплексу необхідно здійснити перетворення таких *структур економіки*, які докладно розглянемо у табл. 10.2.

Таблиця 10.2

Основні показники структури господарського комплексу України

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Соціально-економічна	характеризується формами власності на засоби виробництва
2.	Організаційно-економічна	визначається співвідношенням різних форм організації виробництва
3.	Виробничо-технологічна	виражає внутрішню організацію продуктивних сил, тобто співвідношення матеріального виробництва та сфери послуг

У Господарському кодексі України запропоновано таке визначення: – “Галузь господарства – це вид діяльності сукупності виробництв (статистичних одиниць), що беруть участь у переважно однакових або подібних видах економічної діяльності” [1].

Галузева структура господарства вказує на функціональні відмінності між окремими галузями. На її основі аналізують міжгалузеві пропорції і зв'язки, зіставляють показники економічної ефективності виробництва. Галузі господарства відрізняються роллю в задоволенні суспільних потреб у матеріальних і духовних благах під час виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ або виконанні різних послуг.

Роль кожної галузі у створенні суспільного продукту і національного доходу різна. В таких галузях, як промисловість, будівництво, сільське господарство створюють нові споживчі вартості. Вантажний транспорт завершує процес виробництва і на основі цього бере участь у створенні національного доходу.

Невиробнича сфера – сукупність галузей господарства, які здійснюють функції з надання послуг нематеріального характеру населенню.

Залежно від їхньої ролі в господарському комплексі виділяють виробничу і невиробничу сфери, які докладно розглянемо у табл. 10.2.

Таблиця 10.2

Основні види діяльності господарського комплексу

№	Сфера діяльності	Види діяльності
1.	Виробнича	
1.1.	Створюють матеріальні блага	промисловість, сільське господарство, будівництво;
1.2.	Доставляють створені матеріальні блага споживачам	транспорт і зв'язок з обслуговування матеріального виробництва
1.3.	родовження процесу виробництва у сфері обігу	торгівля, матеріально-технічне постачання, заготівлі, громадське харчування
2.	Невиробнича	
2.1.	Галузі послуг	житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування населення, транспорт і зв'язок з обслуговування населення
2.2.	Галузі соціального обслуговування	освіта, охорона здоров'я, культура і мистецтво, наука і наукове обслуговування
2.3.	Галузі органів управління і оборони	Орган із сертифікації продукції, патентне бюро, науково-дослідні інститути, стратегічні підприємства та оборонні
2.4.	Галузі кредитування, фінансування і страхування	Банки, кредитні спілки, інвестиційні компанії, страхові компанії

10.2. Промисловість України і форми її територіальної організації

Промисловість України – найважливіша галузь виробництва, яка включає підприємства, що здійснюють добування корисних копалин, виробництво засобів виробництва і товарів споживання. Від розвитку промисловості значною мірою залежить рівень задоволення потреб населення.

Галузь промисловості – сукупність підприємств, яка характеризується єдністю економічного призначення виробленої продукції, однорідністю перероблюваної сировини, спільністю технологічного процесу і виробничо-технічної бази, професійним складом кадрів і специфічними умовами праці.

Для характеристики галузевої структури промисловості використовують кількісні і структурні показники, а також виробничі зв'язки. Кількісні показники визначають за питомою часткою галузей у загальному обсязі виробленої продукції, за загальною чисельністю робітників і вартістю основних виробничих фондів.

Структурні зміни в промисловості – це зрушення у питомій частці галузей та темпах їхнього розвитку.

Виробничі зв'язки характеризуються часткою продукції галузі, яка надходить на подальше промислове перероблення до інших галузей, і частково – до внутрішньогалузевого споживання продукції.

За характером виробництва і предметів праці промисловість поділяють на види, які докладно розглянемо у табл. 10.3.

Таблиця 10.3

Класифікація промисловості за характером виробництва і предметів праці

№	Сфера діяльності	Види діяльності
1.	Добувна промисловість	об'єднує галузі, зайняті добуванням корисних копалин з надр землі та водойм (добування паливно-енергетичних корисних копалин та інших корисних копалин)
2.	Переробна промисловість	сукупність галузей промисловості, підприємства яких обробляють і переробляють сировину й матеріали
3.	Окремий вид економічної діяльності	виробництво та розподілення електроенергії, газу та води

За даними Державного комітету статистики промисловість України у 2021 році працювала зі зростанням на 1,9 %, а у 2022 році через агресію росії проти України відбулося зменшення виробництва на 36,9 % [2].

У Національному класифікаторі “Класифікація видів економічної діяльності” промисловість поділять на добувну, переробну та виробництво і розподілення електроенергії, газу та води [3]. З колишніх трьохсот крупних галузей на теперішній час у промисловості України функціонують: переробної – машинобудування і металообробка, виробництво транспортних засобів та устаткування, чорна металургія, кольорова металургія, хімічна і нафтохімічна, виробництво коксу, целюлозно-паперова і видавнича, оброблення деревини,

легка, харчова, а також добувної – добування паливно-енергетичних корисних копалин та добування інших корисних копалин.

Важливою особливістю територіальної організації промисловості України є формування її територіальної структури. Основними її елементами виступають: промислові райони, вузли, центри і пункти. Розглянемо їхню характеристику у табл. 10.4.

Таблиця 10.4

Основні елементи територіальної структури промисловості України

№	Види	Зміст
1.	Промисловий район	інтегральний район з переважачим значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації (Донбас, Придніпров'я тощо)
2.	Промисловий вузол	зосередження на обмеженій території виробничо-територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується. Підприємства промислового вузла об'єднані між собою економічними і виробничими зв'язками, єдиною виробничою і соціальною інфраструктурою. Це забезпечує в межах промислового вузла ефективне використання економічних і природних ресурсів. В Україні сформовано понад 70 промислових вузлів. Найбільшими є Київський, Запорізький, Харківський тощо
3.	Промисловий центр	місто або селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств і які є основною спеціалізованою містоутворюючою галуззю
4.	Промисловий пункт	промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому

В Україні сформувалися чотири багатогалузеві промислові райони: Донецький, Придніпровський, Прикарпатський і Прибузький. Найбільший з них – Донецький – спеціалізується на вугільній, електроенергетичній, металургійній, машинобудівній та хімічній промисловості.

На жаль, Донецька та Луганська області з 2014 року перебувають під окупацією російської федерації.

Придніпровський промисловий район відзначається розвитком електроенергетики, хімічної, машинобудівної та металургійної промисловості. Прикарпатський промисловий район виділяється нафтовою і газовою, лісовою, машинобудівною і хімічною промисловістю. Прибузький промисловий район спеціалізується на вугільній, хімічній та електроенергетичній промисловості.

Багато промислових вузлів та агломерацій знаходяться у межах промислових районів. Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакіївська, Луганська промислові агломерації входять, наприклад, до Донецького промислового району; Дніпропетровсько-Дніпродзержинська, Запорізька, Криворізька – до Придніпровського району; Львівська агломерація – до Прикарпатського, а Нововолинська і Червоноградська – до Прибузького промислового району.

Поза межами промислових районів є Київська, Харківська, Одеська промислові агломерації, багато промислових вузлів (Вінницький, Полтавський,

Миколаївський, Херсонський, Сімферопольський тощо). Всі ці елементи територіальної організації промисловості поєднані між собою різноманітними зв'язками і формують промисловий комплекс України.

10.3. Основні проблеми розвитку та розміщення господарства України і його трансформація у ринкові умови

Сучасний етап економічного і соціального розвитку України пов'язаний з радикальними змінами, зумовленими переходом до ринкових відносин. Він передбачає створення соціально зорієнтованої економіки, яка означає поворот усього виробництва до потреб споживача. Соціально зорієнтована ринкова економіка – це господарська система, в якій кожна група і соціальний тип населення одержують можливість для реалізації своїх життєвих здібностей і запитів на основі вільної праці і зростання особистих доходів.

Властиві ринку механізми саморегулювання повинні забезпечити збалансованість економіки країни; найкращу координацію всіх виробників; раціональне використання трудових, матеріальних і фінансових ресурсів; гнучкість виробництва, його сприйняття досягнень науково-технічного прогресу; органічне поєднання вітчизняної економіки із світовим господарством.

Перетворення на шляху до ринкової економіки здійснюються за кількома взаємопов'язаними *напрямами*:

- лібералізація економіки, тобто зняття адміністративних обмежень з цін, господарських зв'язків та зовнішньоекономічної діяльності;
- стабілізація фінансів і грошової системи, які забезпечують зміцнення гривні як загального еквівалента і єдиного платіжного засобу на території країни;
- приватизація, розвиток підприємництва, створення інших інституційних передумов ефективного ринкового господарства і економічного зростання;
- структурна перебудова економіки, її демілітаризація, інтеграція в світове господарство, підвищення конкурентоздатності української продукції на світовому ринку;
- створення конкурентного ринкового середовища;
- активна соціальна політика з метою пристосування працездатного населення, у т. ч. внутрішньо переміщених осіб, до нових умов.

Ринкова трансформація економіки України загалом має визначальний і багато в чому суперечливий вплив на структуру промислового виробництва. Виділяють дві *групи чинників*, що визначають характер структурних змін:

- обмеженість доступу до традиційних ринків збуту, розрив господарських зв'язків і міжрегіонального обміну в країні, на який припадала частина товарного виробництва;
- недосконалість та інерційність міжгалузевої політики держави.

Назріла потреба активного проведення реструктуризації нежиттєздатних підприємств і організацій; впровадження інноваційних технологій, залучення інвестицій тощо.

Структурну переорієнтацію промисловості України доцільно здійснювати за такими основними *напрямами*:

- повоєнна відбудова підприємств та інфраструктури;
- підвищення соціальної спрямованості промисловості та забезпечення високих темпів виробництва предметів споживання;
- удосконалення галузевої, внутрішньогалузевої та територіальної структури, забезпечення збалансованості та пропорційності розвитку промислового комплексу;
- модернізація і перехід на нові прогресивні ресурсоощадні технології всіх базових галузей промисловості;
- прискорений розвиток галузей, від яких залежить науково-технічний прогрес;
- розвиток наукомістких галузей і виробництв;
- комбінування і кооперування виробництва з метою комплексного використання мінеральної сировини, утилізація відходів.

Формування потужного та високоефективного господарського комплексу України можливе лише за умови становлення ринкових умов господарювання та відкритої для зовнішнього світу економічної системи.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення господарського комплексу України.
2. Дайте визначення поняття “галузь господарства”.
3. Охарактеризуйте виробничу сферу та її склад.
4. Які види економічної діяльності входять до невиробничої сфери?
5. Які особливості співвідношення виробничої та невиробничої сфери в Україні?
6. Яке значення промисловості України?
7. Назвіть основні галузі промисловості?
8. Як поділяється промисловість за характером виробництва і предметів праці?
9. Які особливості галузевої структури промисловості України?
10. Які основні напрями подальшого розвитку господарства України?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Господарський комплекс формують сфери:

- а) невиробнича; розподілу і споживання;
- б) виробнича; обміну; розподілу і споживання;
- в) виробнича; розподілу і споживання;
- г) виробнича та невиробнича; обміну; розподілу і споживання;

д) виробнича та невиробнича; обміну і споживання.

2. *Структура господарства характеризується пропорціями:*

а) відтворювальними; галузевими та територіальними;

б) відтворювальними; галузевими; територіальними та зовнішньоекономічними;

в) галузевими; територіальними та зовнішньоекономічними;

г) відтворювальними; територіальними та зовнішньоекономічними;

д) відтворювальними; територіальними та регіональними.

3. *Розміщення виробництва в окремих регіонах характеризується пропорцією:*

а) галузевою;

б) відтворювальною;

в) зовнішньоекономічною;

г) регіональною;

д) територіальною.

4. *Співвідношення між різними галузями економіки характеризується пропорцією:*

а) галузевою;

б) відтворювальною;

в) зовнішньоекономічною;

г) регіональною;

д) територіальною.

5. *Ввезення продукції з різних регіонів і вивезення продукції різних галузей у зарубіжні країни характеризується пропорцією:*

а) галузевою;

б) відтворювальною;

в) зовнішньоекономічною;

г) регіональною;

д) територіальною.

6. *Ефективність функціонування окремих галузей визначають за:*

а) ВВП та видом ринку у регіоні;

б) ВВП та станом ринку праці;

в) ВВП та станом ринку праці;

г) ВВП та станом ринку цінних паперів;

д) ВВП та станом розвитку регіонів.

7. *Факторами формування господарського комплексу є:*

а) господарська освоєність території; трудо- та природний потенціали; сприятливе положення;

б) господарська освоєність території; трудо- та природний потенціали; давня історія розвитку;

в) господарська освоєність території; трудовий потенціал; давня історія розвитку;

г) господарська освоєність території; трудо- та природний потенціали; сприятливе положення;
давня історія розвитку;

д) господарська освоєність території; природний потенціал; давня історія розвитку.

8. Основними елементами територіальної структури промисловості є :

а) пункт; центр; вузол; район; сукупність пунктів;

б) пункт; центр; вузол; район;

в) пункт; центр; район; місто;

г) пункт; вузол; район; селище;

д) пункт; центр; вузол; регіон.

9. Місцевість, де переважає промислове виробництво – це промисловий:

а) район;

б) вузол;

в) центр;

г) пункт;

д) регіон.

10. Зосередження в межах території виробничо-територіального поєднання підприємств – це промисловий:

а) район;

б) вузол;

в) центр;

г) пункт;

д) регіон.

Список літератури до розділу 10

1. Господарський кодекс України // Відомості Верховної Ради, 2003. № 18. № 19-20. № 21-22. С. 144. Редакція від 08.12.2016 р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення 30.10.23 р.).
2. Державний комітет статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
3. Національний класифікатор України “Класифікація видів економічної діяльності” ДК 009:2010. – Наказ Держспоживстандарту України від 11.10.2010. – № 457. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10> (дата звернення 30.10.23 р.).

РОЗДІЛ 11

МІЖГАЛУЗЕВІ КОМПЛЕКСИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

План

- 11.1. Особливості формування та аналізу міжгалузевих комплексів.
- 11.2. Структурна переорієнтація економіки України.
- 11.3. Види та характеристика міжгалузевих комплексів України.

11.1. Особливості формування та аналізу міжгалузевих комплексів

Процес формування міжгалузевих комплексів – це об’єктивна закономірність розвитку продуктивних сил. Прогресивне поглиблення суспільного і територіального поділу праці супроводжується відповідним посиленням інтеграційних тенденцій. Об’єктивно формуються порівняно відособлені групи галузей і виробництв з тісними економічними і виробничими зв’язками, які взаємопов’язані та взаємозалежні у своєму розвитку.

Міжгалузевий комплекс – це система економічних взаємопов’язаних галузей виробничої і (або) невиробничої сфери, яка формується внаслідок кооперації та інтеграції підприємств, організацій, установ та галузей з тісними виробничими, комерційними та іншими зв’язками.

До них належать виробничі зв’язки, що виникають при постачанні сировини, напівфабрикатів, готової продукції, а також при комбінуванні виробництва, кооперуванні галузей і підприємств. На основі виробничих зв’язків у межах кожного макроекономічного району функціонують такі міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, агропромисловий, хімічний, лісопромисловий, транспортний, будівельний, непродовольчих товарів та інші, що характеризуються широкою спеціалізацією, мають великий набір взаємопов’язаних ланок виробництва. Останнім часом цей перелік помітно зростає: рекреаційний, море-господарський, зовнішньоекономічний комплекси природокористування, інформаційний, управлінський тощо.

Всі міжгалузеві комплекси функціонують у межах територіально-виробничих комплексів (ТБК) району як органічно взаємопов’язані елементи складного структурного утворення. Комплекс району розглядається як органічна єдність всіх структурних елементів в межах його території, а міжгалузеві комплекси виступають підсистемами ТБК економічного району і його територіальних структурних частин.

Міжгалузеві комплекси в економічній науці вивчають як підсистеми сфери матеріального виробництва. Основна увага акцентується на вивченні сукупностей взаємодіючих галузей і виробництв промисловості, сільського

господарства, транспорту і зв'язку, що забезпечують виробничі потреби, матеріально-технічне постачання підприємств тощо.

Невиробнича сфера часто забувалася або ж включалася до складу міжгалузевих комплексів на правах обслуговуючої основні виробничі ланки.

В процесі формування міжгалузевих комплексів відбувається *міжгалузеве кооперування*, яке полягає у спільному використанні матеріально-технічних, трудових, інтелектуальних або фінансових ресурсів кількома (як мінімум, двома) галузями з орієнтацією на досягнення певної мети.

Міжгалузевий регіональний комплекс можна визначити як територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей в економічних районах, вузлах, центрах, завдяки яким забезпечується максимальний ефект при найменших витратах.

Досягнення таких результатів потребує раціонального підбору взаємозв'язаних галузей, забезпечення економічно ефективних пропорцій їхнього розвитку, оптимальних розмірів підприємств з урахуванням державних інтересів та, відповідно, до наявних на місцях природних і економіко-географічних умов.

Розвиток багатьох міжгалузевих комплексів базується на локальних природних ресурсах, що зумовлюють регіональний характер початкових стадій їхнього формування.

Міжгалузеві комплекси формують за двома підходами: цільовим і технологічним. Докладно їх розглянемо у табл. 11.1.

Таблиця 11.1

Основні підходи до формування міжгалузевих комплексів

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Цільовий	міжгалузевий комплекс розглядають як групу галузей (підгалузей) суспільного господарства або окремих виробництв, об'єднаних єдиною метою розвитку. Недоліком такого підходу є непостійність та нестійкість галузевого складу господарства
2.	Технологічний	ґрунтується на групуванні галузей, що пов'язані послідовністю переробки і використання вихідного матеріалу й однорідністю призначення продукції. Такий комплекс включає весь виробничо-технологічний цикл від видобутку природних ресурсів до одержання кінцевого продукту

В умовах становлення ринкової економіки в Україні створюють *нові форми об'єднань підприємств* – концерни, кластери, асоціації, консорціуми, акціонерні товариства тощо, діяльність яких має галузевий або міжгалузевий характер.

Вивчення пропорційності дає можливість встановити ступінь освоєння території регіону, відповідність існуючої спеціалізації комплексу з наявними природними ресурсами та умовами, визначити необхідні зміни в перспективі та виявити роль кожного з них у системі територіального поділу праці.

Вивчення міжгалузевих комплексів здійснюється у таких *напрямах*, які зображено на рис. 11.1.

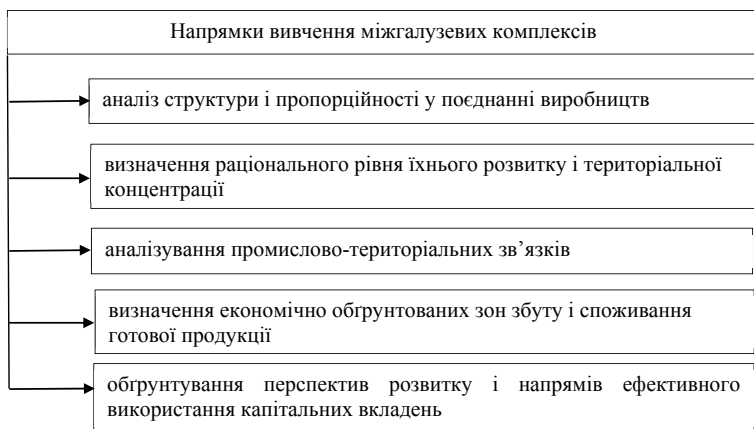

Рис. 11.1. Основні напрямки вивчення міжгалузевих комплексів

11.2. Структурна переорієнтація економіки України

Структура – це сукупність сформованих зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі, тобто збереження основних його властивостей при будь-яких зовнішніх і внутрішніх змінах. *Структура економіки* відображає співвідношення між елементами економічної системи, що виділяють залежно від конкретного напрямку аналізу.

Стратегічною метою структурної перебудови економіки є створення на основі досягнень НТП високоефективної, здатної до саморозвитку соціально орієнтованої економічної системи ринкового типу, яка в змозі забезпечити активну мотивацію до трудової та підприємницької діяльності. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких *стратегічних завдань* (рис. 11.2).

Рис. 11.2. Стратегічні завдання структурної перебудови економіки України

Охарактеризуємо докладніше основні завдання структурної перебудови економіки України.

Повоєнна відбудова економіки - отримання надійних гарантій безпеки з неможливістю відновлення бойових дій в межах нашої території; розроблення у Кабінеті Міністрів України плану дій з відбудови; відбудова знищених або пошкоджених унаслідок війни майна та інфраструктури; швидке відновлення економічної діяльності; повернення в Україну біженців, внутрішньо-переміщених осіб та залучення їх до економічних процесів; формування засад для стійкого економічного зростання.

Посилення соціальної орієнтації економіки, в результаті якої має бути створена економіка, що забезпечує збалансування споживчого ринку товарів і послуг з доходами населення, істотне підвищення рівня і якості життя людей, їх соціальний захист, у тому числі й підвищення рівня зайнятості, зниження безробіття.

Науково-технічне оновлення виробництва в усіх галузях і на всіх рівнях економіки передбачає впровадження нових технологій, активізації інноваційної діяльності і підвищення техніко-економічних показників та конкурентоспроможності продукції.

Зниження ресурсомісткості виробництва можливе за рахунок досягнення рівня розвинутих країн у споживанні первинної сировини та енергоносіїв на одиницю продукції, зменшення залежності України від імпорту енерго-сировинних ресурсів, повного використання власного ресурсного потенціалу.

Забезпечення внутрішньої збалансованості економіки шляхом переорієнтації виробництва засобів виробництва, які не задовольняють потреби України, зокрема, провідних галузей машинобудування, металургійної та хімічної промисловості, на задоволення потреб міжгалузевої кооперації в країні. Потрібно зменшити залежність переробних галузей АПК, легкої, автомобільної, суднобудівної, медичної та інших видів виробництва від зовнішніх поставок засобів виробництва, оптимізувати власні міжгалузеві зв'язки і скоротити недоцільну зовнішню кооперацію, прискорити розвиток виробничої і соціальної інфраструктури. Реалізація цього завдання сформує основи національної економіки України, зміцнить її економічну незалежність.

Розширення експортного потенціалу української економіки, за допомогою переорієнтації з виробництва сировинних товарів на створення замкнених технологічних циклів з виробництва кінцевої продукції, посилення її конкурентоспроможності. Це дозволить розширити зовнішні ринки збуту української продукції і водночас сприятиме формуванню активного торгового балансу країни.

Екологізація виробництва дасть змогу зменшити технологічне навантаження на навколишнє природне середовище і здійснити перехід до збалансованого використання і відтворення природно-ресурсних факторів

життєдіяльності, формування раціональної системи розселення і якісне оздоровлення регіонів.

Видами структури економіки є структура чинників відтворення, галузева, вартісна структури, структура економіки у розрізі великих секторів, структура внутрішніх і зовнішніх зв'язків, регіональна структура економіки, структура виробництва і споживання, структура інвестицій. Кожна структура відображає певні аспекти розвитку економіки країни і впливає із сутності її економічної політики.

Структура суспільного виробництва характеризується абсолютними розмірами і часткою (в загальному обсязі виробництва) використаних ресурсів або поточних витрат, чисельністю зайнятих, обсягом застосовуваних і споживаних засобів виробництва. Вона *характеризується* такими *співвідношеннями*, які докладно розглянемо у табл. 11.2.

Таблиця 11.2

Основні співвідношення структури суспільного виробництва

№	Показник	Сутність
1.	Між виробництвом засобів виробництва та виробництвом предметів споживання	у використанні сукупного суспільного продукту на відшкодування витрачених засобів виробництва, суспільне й особисте споживання та накопичення
2.	Галузеві	у розвитку галузей матеріального виробництва: промисловості, сільського господарства, транспорту, зв'язку, торгівлі, інших галузей сфери обігу
3.	Територіальні	в розміщенні виробництва в окремих економічних регіонах (областях)
4.	Зовнішньоекономічні	ввезенням і вивезенням продукції різних галузей і регіонів, а також експорту і імпорту

Усі структурні співвідношення взаємопов'язані та відображають різне становище галузей у суспільному господарстві.

Сучасна структура економіки України має низький рівень соціальної орієнтації та збалансованості. Структурна недосконалість зумовила витратний характер виробництва, сировинне спрямування експорту, монопольний імпорту енергоносіїв, високий рівень зовнішньої заборгованості, територіальні господарські диспропорції, нераціональне використання ресурсного та виробничого потенціалу, високий рівень інфляції. Структурні диспропорції призвели до різкого погіршення кінцевих результатів діяльності промислового комплексу: скорочення обсягів виробництва, падіння рівня життя населення та екологічної безпеки.

Структурна переорієнтація економіки України передбачає такі першочергові заходи:

- перехід на засади сталого розвитку та циркулярної економіки;
- прискорення темпів науково-технічного прогресу;

- запровадження новітніх форм і методів організації та управління інноваційними процесами;

- розширення можливостей адаптації різних сфер господарства країни до потреб внутрішнього та зовнішнього ринку.

Є два основних погляди щодо проведення структурних реформ:

- механізм саморегулювання ринку дає змогу усунути диспропорції в економіці, збалансувати виробництво і споживання і здійснити структурні зміни.

- державне регулювання структурних перетворень шляхом надання підтримки пріоритетним галузям економіки або окремим виробництвам, стимулювання інноваційних процесів на рівні підприємств.

Зміни в пропорціях окремих галузей мають бути узгодженими, взаємопов'язаними. Структурна переорієнтація економіки потребує цілісного підходу, програмного забезпечення і безпосереднього державного регулювання, про що свідчить практика багатьох зарубіжних країн.

11.3. Види та характеристика міжгалузевих комплексів України

В Україні виділено такі види міжгалузевих комплексів: паливно-енергетичний; гірничо-металургійний; машинобудівний; хімічної індустрії; лісовиробничий; військово-промисловий; будівельний; продовольчий; комплекс галузей виробництва непродовольчих товарів; транспортний комплекс; комплекс соціальної інфраструктури.

Розглянемо докладніше характеристики основних міжгалузевих комплексів у табл. 11.3.

Таблиця 11.3

Характеристика основних міжгалузевих комплексів

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Паливно-енергетичний комплекс	об'єднує групи галузей і підгалузей промислового виробництва, що спеціалізуються на видобутку, збагаченні, переробці та споживанні твердого мінерального, рідкого і газового палива, виробництві, передаванні та використанні електроенергії, тепла
2.	Гірничо-металургійний комплекс	сукупність підприємств, які послідовно здійснюють видобування, збагачення, металургійну переробку чорних, кольорових і рідкісних металів та нерудної сировини для металургії, виробництво чавуну, сталі, кольорових і дорогоцінних металів, сплавів, прокатне виробництво, переробку вторинної сировини
3.	Машинобудівний комплекс	сукупність галузей промисловості, що виробляють машини й устаткування для всіх ланок господарства
4.	Військово-промисловий комплекс	сукупність науково-дослідних, випробувальних організацій і виробничих підприємств, які виконують розробку, виробництво і постановку на озброєння військової та спеціальної техніки, спорядження, боєприпасів для збройних сил України та на експорт
5.	Комплекс хімічної індустрії	складають підприємства, які застосовуючи хімічні методи переробки сировини і матеріалів, виробляють хімічну продукцію

1	2	3
6.	Будівельний комплекс	складається з таких основних блоків: виробництво будівельних матеріалів, власне будівництво, будівельне машинобудування, проектно-конструкторські і дослідні роботи в галузі будівництва
7.	Агропромисловий комплекс (АПК)	відносять галузі, що виробляють засоби виробництва для сільського господарства і АПК; власне сільське господарство (рослинництво, тваринництво); галузі промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину; виробнича та соціальна інфраструктура (заготівля, зберігання, транспортування і реалізація продукції, підготовка кадрів)
8.	Транспортний комплекс	забезпечує виробничі й невиробничі потреби населення в усіх видах перевезень. Велике значення має транспорт для зв'язку між галузями економіки, для доставляння створених матеріальних благ споживачам
9.	Соціальна інфраструктура	охоплює галузі, які забезпечують нормальні умови життєдіяльності людей. До соціальної інфраструктури відносять роздрібну торгівлю, громадське харчування, охорону здоров'я та санаторно-курортну сфери, освітні та культурні заклади тощо

Паливно-енергетичний комплекс. Структура паливно-енергетичного комплексу України формується з урахуванням паливно-енергетичного балансу, що склався, і відображає територіальну специфіку видобутку (виробництва) і споживання паливних та енергетичних ресурсів.

Гірничо-металургійний комплекс. Структура гірничо-металургійного комплексу є повною технологічною системою, що складається з підприємств з видобування і перероблення залізорудної сировини, виробництва коксу і феросплавів, виплавки чавуна і сталі, а також з підприємств з виробництва прокату.

Машинобудівний комплекс. Він об'єднує систему науково-дослідних, конструкторсько-технологічних організацій, підприємств (об'єднань), продукція яких має загальноекономічне значення, виробничу та експлуатаційну спільність.

Військово-промисловий комплекс (ВПК). Основні галузі ВПК:

- державні установи та організації-замовники. Це можуть бути як представники Міністерства оборони, так і інших силових відомств та органів влади. Від цих установ залежить прийняття рішень про загальне переозброєння або створення окремих нових зразків, постановка технічного завдання, проведення конкурсу серед підрядників та затвердження готових проектів.

В умовах воєнного стану господарський комплекс України необхідно перевести на військові рейки для забезпечення ЗСУ власним озброєнням, щоб протистояти ворогу – російській федерації.

У різних країнах, кількість установ, повноважних робити держзамовлення на розробку і виробництво тих чи інших озброєнь різне.

- науково-дослідні та дослідно-конструкторські організації. Це спеціалізовані науково-дослідні інститути і конструкторські бюро, найчастіше закритого типу, які займаються проектуванням і створенням експериментальних моделей.

- оборонне виробництво. Заводи, фабрики, верфі, які займаються виготовленням стрілецької зброї і боєприпасів, складанням одиниць бойової техніки, літальних апаратів, будівництвом і спуском на воду військових судів, виробництвом ядерної зброї тощо.

- структурні підрозділи Збройних сил України, які займаються проведенням військових випробувань (здійснених після випуску обмеженої партії конкретного зразка озброєнь), а також постановкою на озброєння нового і зняття з озброєння застарілого і організацією складського зберігання.

Комплекс хімічної індустрії. Це замітники шкіри, металу, дерева, скла тощо, що є у значній мірі сировиною для інших галузей. До неї входять гірничо-хімічна галузь (видобуток сировини), основна хімія (солі, кислоти мінеральні), хімія органічного синтезу (вуглецева сировина, півфабрикати), хімія полімерів (пластмаси, каучук, волокна), переробка полімерних матеріалів (шини, поліетилен).

Будівельний комплекс. Частка будівельного комплексу в господарстві досить значна – до 8 %. Цей комплекс тісно пов'язаний з усіма галузями господарства. За його участю створюється більшість основних виробничих і невиробничих фондів. Будівельні матеріали є вагомою складовою вантажообігу транспорту.

Агропромисловий комплекс (АПК) – один з найбільших і найважливіших секторів економіки України. Від рівня його розвитку, стабільності функціонування, особливо сільського господарства, залежить стан економіки і продовольча безпека держави, розвиток внутрішнього і зовнішнього ринків, рівень життя населення. АПК України дає 95% продовольчих ресурсів, за рахунок його продукції формується понад 2/3 фонду споживання. Однак після окупації південних регіонів України, сільське господарство зазнало значних втрат.

Транспортний комплекс сприяє територіальному поділу праці, є активним фактором формування економічної спеціалізації господарства окремих районів, неможливої без обміну продукцією.

Загальна класифікація *транспорту передбачає поділ на такі види*: наземний (залізничний, автомобільний, гужовий, в'ючний), водний (морський, річковий, озерний), повітряний та трубопровідний. Усі вони тісно пов'язані і взаємно доповнюють один одного.

За *призначенням* розрізняють такі види *транспорту*, які представлено у табл. 11.4.

Таблиця 11.4

Класифікація видів транспорту за призначенням

№	Види	Призначення
1.	Загального користування	для перевезення готової продукції, сировини та напівфабрикатів з місць виробництва до пунктів споживання або переробки, задоволення потреб населення у просторовому переміщенні з виробничими або приватними цілями
2.	Відомчий	внутрішньовиробничий, внутрішньобудівельний, внутрішньогосподарський, внутрішньозаводський і внутрішньопортовий
3.	Особистого призначення	перевезення вантажів та пасажирів приватних користувачів

Соціальна інфраструктура. Рівень розвитку соціальної інфраструктури залежить від стану економіки. Важливим показником соціальної інфраструктури є забезпеченість населення житлом, дитсадками та іншими дошкільними закладами, закладами культури, вищими навчальними закладами (ЗВО). Від кількості ЗВО залежить інтелектуальний потенціал нації, який визначають за кількістю підготовлених кадрів з вищою освітою, що працюють у господарстві.

Питання для самоконтролю

1. Які основні особливості формування й аналізу міжгалузевих комплексів?
2. Сутність проблеми структурної переорієнтації економіки України.
3. Назвіть основні види господарських комплексів України.
4. Охарактеризуйте основні види господарських комплексів України.
5. Дайте оцінку паливно-енергетичному комплексу України.
6. Охарактеризуйте будівельний комплекс України.
7. Охарактеризуйте агропромисловий комплекс України.
8. Охарактеризуйте хімічний комплекс України.
9. Охарактеризуйте машинобудівний господарський комплекс України.
10. Охарактеризуйте військово-промисловий комплекс України.
11. Охарактеризуйте гірничо-металургійний комплекс України.
12. Охарактеризуйте комплекс соціальної інфраструктури.
13. Охарактеризуйте транспортний комплекс України.
14. Скільки господарських комплексів функціонує в межах території України?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Міжгалузевий регіональний комплекс – це:
 - а) виробниче поєднання взаємопов'язаних галузей;
 - б) територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей;
 - в) виробничо-територіальне поєднання взаємопов'язаних галузей;
 - г) територіальне поєднання взаємозалежних галузей;

д) виробничо-територіальне поєднання взаємонепов'язаних галузей.

2. Система економічно пов'язаних сфер виробничої та невиробничої діяльності – це:

- а) міжрегіональний виробничий комплекс;
- б) міжгалузевий регіональний комплекс;
- в) міжгалузевий виробничий комплекс;
- г) міжрайонний галузевий комплекс;
- д) міжрегіональний невиробничий комплекс.

3. Формування міжгалузевих комплексів відбувається за такими підходами:

- а) цільовим та багатоцільовим;
- б) технологічним та нецільовим;
- в) цільовим та технологічним;
- г) науковим та технологічним;
- д) економічним та технологічним.

4. Група галузей економіки, пов'язаних єдиною метою, об'єднують у міжгалузевий комплекс за:

- а) цільовим підходом;
- б) технологічним підходом;
- в) технічним підходом;
- г) науковим підходом;
- д) економічним підходом.

5. Група галузей економіки, пов'язаних послідовністю переробки і використання матеріалів, об'єднують у міжгалузевий комплекс за:

- а) цільовим підходом;
- б) технологічним підходом;
- в) технічним підходом;
- г) науковим підходом;
- д) економічним підходом.

6. Форми об'єднання підприємств бувають:

- а) кластери, концерни, асоціації, ПАТ тощо;
- б) кластери, концерни, асоціації, ПрАТ тощо;
- в) кластери, концерни, приватні товариства, АТ тощо;
- г) кластери, ТзОВ, приватні товариства, ПАТ тощо;
- д) консорціуми, концерни, асоціації, ПрАТ тощо.

7. Структура економіки відображає:

- а) сукупність сформованих зв'язків об'єкта, що забезпечують його цілісність і тотожність самому собі;
- б) співвідношення між елементами економічної системи, що виділяються залежно від конкретного напрямку аналізу;
- в) співвідношення між економічними системами, що виділяються залежно від конкретного напрямку аналізу;

г) сукупність сформованих зв'язків між елементами системи, що забезпечують збереження основних властивостей за будь-яких зовнішніх і внутрішніх змін;

д) співвідношення між елементами економічної та фінансової системи.

8. Структура суспільного виробництва характеризується ...

а) кількістю використаних продуктів та ресурсів;

б) абсолютними розмірами і часткою (в загальному обсязі виробництва) використаних ресурсів;

в) відносними розмірами і часткою (в загальному обсязі виробництва) використаних ресурсів;

г) відносними розмірами і частиною (в загальному обсязі виробництва) використаних ресурсів;

д) абсолютними розмірами використаних ресурсів та поточних витрат.

9. Структура суспільного виробництва характеризується такими співвідношеннями:

а) галузевими, міжгалузевими, територіальними, зовнішньоекономічними тощо;

б) галузевими, територіальними, регіональними, зовнішньоекономічними тощо;

в) галузевими, територіальними, зовнішньоекономічними тощо;

г) міжгалузевими, міжтериторіальними, економічними тощо;

д) галузевими, міжгалузевими, територіальними, міжвиробничими тощо.

10. Зовнішньоекономічні співвідношення структури економіки передбачають:

а) розміщення виробництва по окремих економічних регіонах та за кордоном;

б) розвиток галузей матеріального виробництва;

в) ввезення і вивезення продукції різних галузей;

г) використання сукупного суспільного продукту на відшкодування витрачених засобів виробництва, суспільне й особисте споживання та накопичення;

д) розвиток галузей сфери послуг.

РОЗДІЛ 12

ЗОВНІШНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ РЕГІОНІВ

План

12.1. Сутність і значення зовнішньоекономічних зв'язків у становленні економіки України.

12.2. Вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних економічних зв'язків.

12.3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність та принципи формування.

12.1. Сутність і значення зовнішньоекономічних зв'язків у становленні економіки України

Розміщення продуктивних сил країн світу, і в тому числі України, нерозривно пов'язано з розвитком міжнародного поділу праці і формуванням міждержавних економічних зв'язків.

Зовнішні зв'язки держави – це взаємообмін з країнами світу продуктами виробництва, послугами, інформацією на основі міжнародного поділу праці, а також співдружність політичних органів, спрямована на ефективне вирішення глобальних проблем людства та розширення особистих контактів громадян.

Зовнішні зв'язки мають розгалужену структуру. Їх *класифікують* за різними ознаками (табл. 12.1).

Таблиця 12.1

Класифікація зовнішніх зв'язків держави

№	Ознаки	Види
1.	За змістом, характером, предметами обміну	на політичні, економічні, наукові, культурні, інформаційні, воєнні, екологічні, релігійні, гуманітарні відносини та особисті стосунки громадян
2.	За тривалістю	тимчасові, стабільні та довгострокові
3.	За територією	з країнами Європи, Азії, Америки тощо
4.	За рівнем розвитку країн	з розвиненими країнами і країнами, що розвиваються

До того ж кожна група зв'язків має свою ієрархічну багаторівневу структуру. Наприклад, *економічні зв'язки* поділяють на: зовнішньоторговельні, науково-технічні, інвестиційні, кредитно-фінансові, інтуристські тощо.

Міжнародні економічні зв'язки – це система господарських зв'язків між національними економіками країн на основі міжнародного поділу праці.

Різноманітними є функції світових зв'язків. Вони сприяють інтегруванню держави у всесвітню структуру з наступними *цільми* світових зв'язків держави є:

- зміцнення миру й безпеки, у т.ч. під час воєнного стану – отримання допомоги для забезпечення потреб фронту та підтримання соціальних виплат;
- ефективний розвиток економіки, науки, освіти і культури;
- поширення ресурсоощадних технологій;
- формування єдиного екологічно чистого простору Землі;
- задоволення особистих потреб громадян.

Рівень участі країни у міжнародних економічних зв'язках оцінюють за такими основними показниками, які представлено у табл. 12.2.

Таблиця 12.2

Основні показники оцінювання рівня участі країн у міжнародних економічних зв'язках

№	Показники	Сутність
1.	Експортна (імпортна) квота	відношення експорту країни до ВВП (характеризує рівень відкритості національної економіки)
2.	Обсяг експорту (імпорту) країни на одну особу	характеризує ступінь відкритості економіки
3.	Експортний потенціал країни	обсяг виробленої продукції, який країна може продати на світовому ринку без жодної шкоди для задоволення своїх внутрішніх потреб
4.	Відношення частки країни у світовому виробництві певного продукту до частки країни у світовій торгівлі ним	характеризує ступінь конкурентоспроможності вітчизняного виробу на світовому ринку
5.	Частка різних товарних груп у загальному обсязі експорту	характеризує структуру експорту
6.	Частка критичного імпорту	відношення імпорту ресурсів, товарів, послуг, яких країна не виробляє до загального обсягу імпорту
7.	Відношення обсягу прямих інвестицій країни за кордоном та обсягу іноземних прямих інвестицій в її економіку	розвиток міжнародної інвестиційної діяльності
8.	Обсяг зовнішнього боргу країни та його співвідношення з ВВП та експортом країни	граничний розмір обслуговування видатків не повинен перевищувати 50 % експорту
9.	Показник умов торгівлі	відношення експортних цін країни до імпортних
10.	Показник розподілу вигід від зовнішньої торгівлі	відношення вигоди країни-експортера до ефекту країни-імпортера

У державі планують зовнішньоекономічну діяльність, виходячи з її економічної доцільності. Вона створює умови для економії витрат у господарстві або в окремих її галузях. Плани зовнішньоекономічної діяльності мають всебічно враховувати переваги, які впливають з міжнародного розподілу праці в інтересах розвитку економіки, технічного прогресу та підвищення рівня життя населення.

Розвиток ефективних зовнішньоекономічних зв'язків дасть змогу Україні швидше подолати економічну кризу, сприятиме стабільному і швидкому розвитку продуктивних сил і зростанню на цій основі життєвого рівня населення. Відомо, що країна, яка не розвиває зовнішню торгівлю, не має господарських зв'язків з іншими країнами світу, змушена збільшити витрати виробництва.

12.2. Вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних економічних зв'язків

В сучасних умовах економічного розвитку України зовнішньоекономічні відносини – це одна з найважливіших сфер її діяльності. Створення і розвиток цих відносин з усіма країнами світу, і особливо з розвинутими, сприятиме збільшенню виробництва, підвищенню рівня його технології та якості продукції. Тільки цим шляхом Україна зможе інтегруватися в Європейський і світовий ринок.

У 2008 році Верховна Рада України прийняла Закон України “Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі” (СОТ). З моменту вступу до СОТ Україна отримала переваги, які зображено на рис. 12.1 [2].

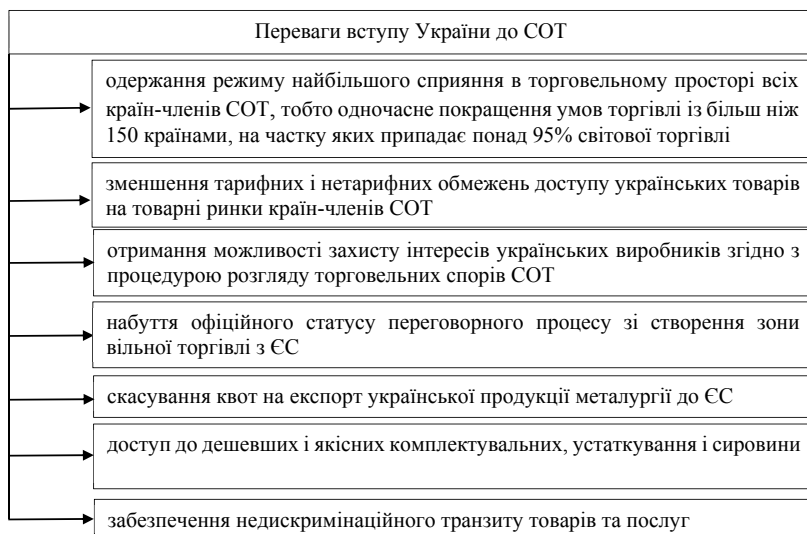

Рис. 12.1. Переваги вступу України до СОТ

Однак, також виникли ризики та недоліки від приєднання України до СОТ:
 - загострення конкуренції на внутрішньому ринку;

- необхідність впровадження нових норм безпеки та якості продукції, що супроводжується значними витратами, які будуть нести вітчизняні виробники;
- обмеженість в обсягах експорту вітчизняної продукції через впровадження квот.

В той же час структура та обсяги експорту не відповідають стану України у світогосподарських зв'язках. Україна, населення якої становить майже 1,5% населення світу, країна, яка має великий промисловий і природно-ресурсний потенціал, має невідповідно низьку частку у світовому експорті – 0, 2%. Так, у Канаді на душу населення експортується продукції на суму 5,6 тис. дол., Німеччині – 5,1%, Франції – 4,1, Італії – 3,3, Японії – 3,2, Великобританії – 3,1, США – 2,0, в Україні – 0,2-0,3 тис. дол. [1].

Усі країни світу певною мірою залучені в міжнародний поділ праці. Тенденції розвитку світового господарства визначають за поглибленням цього процесу.

Міжнародний поділ праці – це вищий ступінь суспільного територіального поділу праці між великими сферами виробництва: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт тощо, яке далі розчленовується на вузькі галузі, і спричиняє створення спеціалізованих виробництв (наприклад, галузь важкої промисловості: металургія чорна, металургія кольорова, комбінати повного, неповного циклу), тобто, процес усередині підприємств.

Щоб виробляти продукцію певної спеціалізації на міжнародному ринку, країна повинна мати певні *переваги перед іншими державами*, які можна забезпечити за допомогою таких умов, які представлено на рис. 12.2.

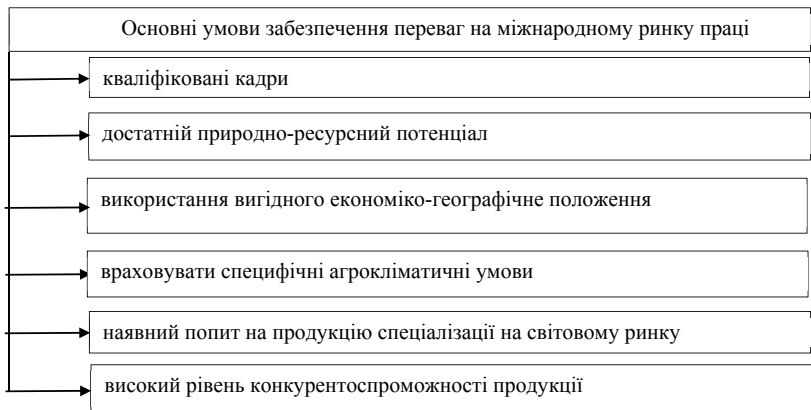

Рис. 12.2. Умови забезпечення переваг на міжнародному ринку праці

Територіальний поділ праці, в тому числі і міжнародний, є проявом суспільного поділу праці і має історичний характер. У первісному суспільстві

поділ праці існував між жіночою і чоловічою працею, між працею дорослих і дітей. Перший суспільний поділ праці відбувся у зв'язку з поділом племен, що займалися тваринництвом і рослинництвом. Другий – у зв'язку з відокремленням ремесла від землеробства і тваринництва. Але і в першому, і в другому випадках виробництво і споживання продукції мали локальний, здебільшого замкнутий характер. Третій суспільний поділ праці пов'язаний з появою нового суспільного прошарку населення – купців, що виконували функції посередників між регіонами виробництва і регіонами споживання продукції. Крім того, розвивався транспорт. Завдяки цьому суспільний поділ праці набув ознак територіального.

Поява машин призвела до підвищення продуктивності праці, до збільшення концентрації виробництва промислової продукції в окремих регіонах країни. Поява і подальший розвиток сучасних видів транспорту, особливо залізничного, морського, авіаційного, трубопровідного обумовили поглиблення міжнародного територіального поділу праці. В інтеграційні, або обмінні процеси включаються все більша кількість країн, територій, віддалених материків.

Все це веде до необхідності поглиблення спеціалізації окремих країн, до розширення кількості галузей міжнародної спеціалізації. Виникають регіональні утворення світу, які мають свою конкретну галузеву і регіональну спеціалізацію: країни Північної Америки (США, Канада, Мексика), Європейський Союз (ЕС), країни ОПЕК – основні постачальники нафти на світовий ринок (до 60% світових поставок).

12.3. Механізм зовнішньоекономічної діяльності України: сутність та принципи формування

Серед комплексу невідкладних завдань щодо забезпечення ефективного включення України у світове господарство і міжнародну співпрацю першочергове значення має формування механізму зовнішньоекономічних зв'язків, його теоретична розробка та практичне втілення в життя.

Механізм зовнішньоекономічних зв'язків – це сукупність конкретних їхніх форм, а також система правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних важелів, що забезпечують ефективну взаємодію національних господарських комплексів зі світовими з метою прискорення розвитку продуктивних сил країни та підвищення соціально-економічних показників життя її громадян.

В ринкових умовах необхідно забезпечувати пріоритет товарно-грошових, тобто економічних важелів у регулюванні зовнішньоекономічної діяльності.

В основу функціонування механізму зовнішньоекономічної діяльності мають бути покладені принципи демократизації, демонополізації зовнішніх економічних зв'язків, які передбачають:

- скорочення адміністративних обмежень на експорт та імпорт;

- підвищення ролі митного та валютного регулювання міжнародних господарських зв'язків;
- надання об'єктам зовнішньоекономічної діяльності широкої самостійності згідно з міжнародною практикою.

Виходячи з принципу міжнародного поділу праці, географічного становища України, характеру розвитку її продуктивних сил, існуючих науково-технічного та ресурсного потенціалів, механізм зовнішньоекономічної діяльності, що формується в країні, необхідно орієнтувати на реалізацію головної стратегічної мети в сфері зовнішньоекономічної політики – *інтеграцію господарського комплексу України у світову економічну систему*, яка передбачає досягнення таких *цілей*, які зображено на рис. 12.3.

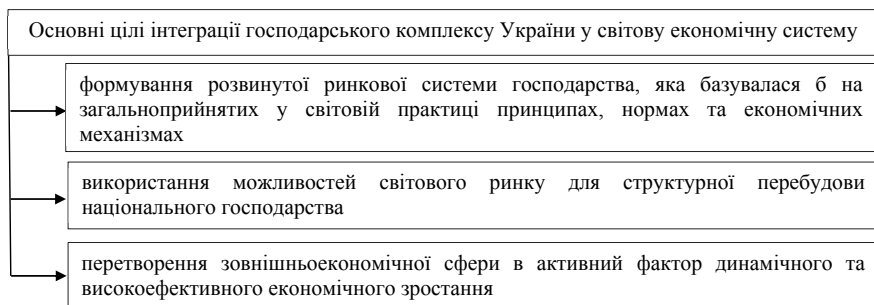

Рис. 12.3. Цілі інтеграції господарського комплексу України у світову економічну систему

Водночас зовнішня економічна політика має відповідати національним інтересам держави, забезпечувати взаємовигідну співпрацю з іноземними партнерами, стимулювати конкуренцію між учасниками зовнішньоекономічної діяльності з метою підвищення якості продукції та послуг на українському ринку.

Передумовами формування механізму зовнішньоекономічних зв'язків є:

- формування необхідної законодавчої бази;
- створення відповідного економічного середовища;
- розвиток інституційних структур, що регулюють зовнішні зв'язки держави.

Основними *елементами механізму зовнішньоекономічної діяльності* є зовнішньоторговельна, зовнішньо-інвестиційна, валютна і митна політики, які докладно розглянемо у табл. 12.3.

Таблиця 12.3

Основні елементи механізму зовнішньоекономічної діяльності

№	Назва	Сутність
1	2	3
1.	Зовнішньоторго-вельна політика	заходи, за допомогою яких встановлюють і регулюють відносини з іноземними державами, що охоплюють міжнародний обмін товарами і послугами
2.	Валютна політика	сукупність економічних, юридичних і організаційних форм і методів у сфері валютних відносин, які здійснюють органами держави і міжнародних валютно-фінансових організацій. За допомогою валютної політики здійснюють вплив держави та центрального банку на платіжний баланс, валютний курс та конкурентноздатність національного виробництва
3.	Зовнішньо-інвестиційна політика	комплекс заходів для залучення і використання іноземних інвестицій на території держави і регулювання вивозу інвестицій за кордон
4.	Митна політика	спрямована на захист внутрішнього ринку, контроль та регулювання товарообміну на митній території

Формами міжнародної співпраці України є:

- науково-технічна;
- взаємовигідна зовнішня торгівля;
- надання кредитів і позик, у тому числі і безвідплатних;
- створення спільних підприємств;
- спеціалізація і кооперування виробництва;
- обмін технологіями;
- спільна участь зацікавлених країн у розробці природних ресурсів;
- іноземні інвестиції як найважливіша форма стимулювання розвитку

економіки країни;

- міжнародний туризм;
- культурні зв'язки між країнами світу.

Форми міжнародної науково-технічної кооперації України:

- запозичення досвіду та запрошення іноземних спеціалістів, а також підготовка і підвищення кваліфікації вітчизняних кадрів за кордоном;

- взаємодія створення, розширення та забезпечення нормальної діяльності навчальних закладів, науково-дослідних та консультативних центрів, у тому числі і спільних;

- співпраця у галузі науки і техніки, будівництві, модернізації та експлуатації підприємств, інших об'єктів виробничого призначення і соціальної інфраструктури;

- обмін технологіями, ліцензіями, конструкторськими і проектними матеріалами, сприяння їх використанню;

- співпраця у збиранні, обробці та використанні науково-технічної і

економічної інформації.

Аналіз нинішнього стану зовнішньої торгівлі України свідчить про те, що економічні зв'язки в цій сфері є нерациональними, характеризуються вузькою географією, її структура і ефективність не відповідають потребам формування національної ринкової економіки. Так, частка експорту в національному доході України майже в 4 рази менша за середньосвітовий показник [1].

Структура експорту та імпорту країни вказує на здатність галузей її господарського комплексу витримати міжнародну конкуренцію.

Експортний потенціал України забезпечують галузі [1]:

- машинобудування (літаки, судна, ракетно-космічна техніка, танки);
- чорна металургія (залізна і марганцева руди, прокат);
- АПК, особливо харчової (цукор, борошно, олія, м'ясо, молоко, овочеві консерви, кондитерські вироби);
- хімічної промисловості.

Причинами, що перешкоджають входженню України у світове господарство, є:

- низька конкурентоспроможність її продукції на світових ринках;
- невідповідність національних товарів міжнародним стандартам;
- висока енергомісткість національних товарів;
- переважання паливно-сировинної групи товарів;
- незначна частка машин, обладнання, об'єктів інтелектуальної власності у експорті;

- невелика частка товарів, які виготовляють згідно з договорами про міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва;
- несприятливий інвестиційний клімат;
- недостатній державний контроль зовнішньоекономічної діяльності.
- нерозвиненість системи управління зовнішньоекономічною діяльністю.

Передумовами інтеграції України у систему світової економіки є:

- забезпечення територіальної цілісності;
- підвищення іміджу України у світі;
- формування системи національної безпеки;
- демократизація усіх сфер суспільного життя держави;
- безумовне виконання міжнародних зобов'язань;
- участь у глобальних та регіональних політичних процесах;
- формування і дотримання відповідного законодавства;
- оцінювання економічного та експортного потенціалу;
- зміцнення національної валюти;
- зменшення зовнішньої заборгованості;
- формування почуття власної національної гідності у громадян.

Сьогодні Україна має усі передумови для поглибленого розвитку міжнародних відносин. Цьому сприяють природні умови, географічне розташування, трудовий та науково-технічний потенціали.

Питання для самоконтролю

1. Сутність зовнішньоекономічних зв'язків, їхні основні форми.
2. У чому полягає вплив міжнародного територіального поділу праці на формування міждержавних економічних зв'язків?
3. Сутність механізму зовнішньоекономічної діяльності, його основні принципи.
4. Основні проблеми і перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.
5. Передумови входження України у світове економічне співтовариство.
6. Які причин зумовили сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України?
7. Дайте характеристику експортного потенціалу України.
8. Назвіть основні форми економічної співпраці України.
9. У яких формах відбувається розвиток міжнародної науково-технічної кооперації України?
10. Охарактеризуйте основні елементи механізму зовнішньоекономічної діяльності.
11. У яких формах відбувається сучасна міжнародна співпраця України?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Зовнішні зв'язки держави – це:

- а) взаємообмін з країнами світу продуктами матеріального виробництва, послугами, інформацією на основі міжнародного поділу праці;
- б) взаємообмін з країнами світу продуктами матеріального виробництва, послугами, інформацією на основі внутрішньодержавного поділу праці;
- в) взаємообмін з країнами світу продуктами матеріального виробництва, послугами, інформацією без міжнародного поділу праці;
- г) всі відповіді правильні;
- д) немає жодної правильної відповіді.

2. За змістом, характером, предметами обміну зовнішні зв'язки держави поділяються на:

- а) економічні, культурні, інформаційні, екологічні, релігійні, гуманітарні відносини та особисті стосунки громадян;
- б) політичні, економічні, наукові, культурні, інформаційні, воєнні, екологічні, релігійні, гуманітарні відносини та особисті стосунки громадян;
- в) політичні, економічні, наукові, культурні, інформаційні, воєнні, екологічні, релігійні, гуманітарні відносини;
- г) всі відповіді правильні;
- д) немає жодної правильної відповіді.

3. За часовою тривалістю зовнішні зв'язки держави поділяють на:

- а) тимчасові та не стабільні, довготривалі;
- б) тимчасові та стабільні, довготривалі;
- в) тимчасові, середньочасові, довготривалі;
- г) постійні та нестабільні;
- д) постійні та середньочасові.

4. Міжнародний поділ праці – це:

- а) вища ступінь суспільного територіального поділу праці між усіма сферами життя;
- б) вища ступінь суспільного територіального поділу праці між всіма сферами виробництва;
- в) вища ступінь суспільного територіального поділу праці між великими сферами виробництва;
- г) вища ступінь суспільного територіального поділу праці між виробничою і невиробничою сферами;
- д) вища ступінь суспільного територіального поділу праці між деякими сферами життя.

5. Механізм зовнішньоекономічних зв'язків – це:

- а) система правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних важелів;
- б) система виключно господарської діяльності;
- в) система правових, організаційно-управлінських важелів;
- г) система організаційно-управлінських та еколого-економічних важелів;
- д) система правових, організаційно-управлінських та еколого-економічних важелів.

6. В основу функціонування механізму зовнішньоекономічної діяльності повинні бути покладені принципи:

- а) демократизації, демонополізації зовнішніх економічних зв'язків;
- б) тоталітаризму, монополізації зовнішніх економічних зв'язків;
- в) зовнішньої вільної конкуренції;
- г) вільної конкуренції та монополізації зовнішніх економічних зв'язків;
- д) демонополізації зовнішніх та внутрішніх економічних зв'язків.

7. Митна політика держави:

- а) захищає внутрішній ринок, виконує функції контролю та регулювання товарообміну на митній території;
- б) захищає зовнішній ринок, виконує функції контролю та регулювання товарообміну на митній території;
- в) захищає зовнішній і внутрішній ринок, виконує функції контролю та регулювання товарообміну на митній території;
- г) всі відповіді правильні;
- д) немає жодної правильної відповіді.

8. *Держава планує зовнішньоекономічну діяльність, згідно з:*

- а) економічною доцільністю;
- б) перевагами міжнародного розподілу праці;
- в) економічною доцільністю та перевагами міжнародного розподілу праці;
- г) економічною доцільністю та національною безпекою;
- д) економічною доцільністю та міжнародною безпекою.

9. *Передумовами виникнення територіального поділу праці є:*

- а) сили природи;
- б) природні умови і ресурси;
- в) продуктивні сили;
- г) природні умови, ресурси і продуктивні сили;
- д) сприятливі економічні та природні умови.

10. *Міжнародні економічні зв'язки відбуваються на основі:*

- а) регіонального територіального поділу праці;
- б) міжнародного територіального поділу праці;
- в) національного територіального поділу праці;
- г) державного територіального поділу праці;
- д) місцевого територіального поділу праці.

Список літератури до розділу 12

- 1. Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
- 2. Закон України “Про ратифікацію Протоколу про вступ України до Світової організації торгівлі”. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250-17> (дата звернення 01.11.2023р.).

РОЗДІЛ 13 ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

План

- 13.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу, його складові та структура.
- 13.2. Стан, використання та охорона природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів.
- 13.3. Ресурсозбереження – головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу.

13.1. Сутність природно-ресурсного потенціалу, його складові та структура

Природно-ресурсний потенціал – це сукупність усіх природних засобів, запасів, джерел, які можуть бути мобілізовані та використані для життєдіяльності людей. Цей потенціал є важливим фактором розміщення продуктивних сил, який включає природні ресурси і природні умови.

Природні ресурси – це тіла й сили природи, які за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть бути використані для задоволення потреб суспільства. Природні ресурси поділяють на ресурси неживої природи і ресурси живої природи. *Природні умови* – це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей.

Такий поділ є досить умовним, оскільки окремі компоненти природи можуть виступати і як ресурси, і як умови.

Класифікують природні ресурси за різними ознаками. Сутність їх розглянемо у табл. 13.1.

Таблиця 13.1

Класифікація природних ресурсів

№	Ознаки	Види
1	2	3
1.	Загальна	первинні та вторинні, невичерпні та вичерпні, відновлювані та невідновлювані, земельні ресурси; надра; води; повітряний простір; атмосферне повітря; клімат; радіочастотний ресурс; фауна; флора; альтернативні джерела енергії
1.	Екологічна (вичерпність)	
1.1.	Невичерпні	сонячна радіація, енергія води, вітру тощо
1.2.	Вичерпні відновлювані	грунтовий покрив, водні ресурси, лікувальні грязі, рослинне паливо тощо
1.3.	Вичерпні невідновлювані	мінеральна сировина, природні будівельні матеріали
2.	Економічна	ресурси виробничого й невиробничого, промислового й сільськогосподарського, галузевого й міжгалузевого, одноцільового та багатocільового призначення

Продовження табл. 13.1

1	2	3
3.	За роллю у навколишньому середовищі	водне середовище; повітряне середовище; ґрунт; флора (рослинний світ) і фауна (тваринний світ); техногенне середовище та соціальне середовище

Розрізняють такі *види структури природо-ресурсного потенціалу*: компонентну, функціональну, територіальну і організаційну (табл. 13.2).

Таблиця 13.2

Основні види структури природо-ресурсного потенціалу

№	Види	Характеристика
1.	Компонентна	
1.1.	Внутрішньо- та міжвидові співвідношення природних ресурсів	земельних, водних, лісових тощо
1.2.	Територіальна	різні форми просторової дислокації природно-ресурсних комплексів
1.3.	Організаційна	можливості відтворення та ефективності експлуатації природних ресурсів
1.4.	Функціональна	відображає вплив природних ресурсів на формування спеціалізації територій та певних господарських комплексів

Основні способи використання природних ресурсів розглянемо у табл. 13.3.

Таблиця 13.3

Способи використання природних ресурсів

№	Види	Спосіб
1.	Вилучення з природи необхідних людині речовин	повний і остаточний розрив зв'язку матеріальної основи природного ресурсу з оточуючим його середовищем, і він переходить у якісно новий стан – стає первинною сировиною
2.	Користування природними ресурсами, їхніми властивостями, без відокремлення від природного середовища як єдиної системи	такі процеси відбуваються при асиміляції у природі відходів виробництва, використанні річок для транспортування вантажів, рекреаційному використанні лісів тощо

13.2. Стан, використання та охорона природно-ресурсного потенціалу України та її регіонів

Природно-ресурсний потенціал є багатокомпонентним. Виділяють такі його *складові*: мінеральні, земельні, водні, лісові, рекреаційні, кліматичні та космічні ресурси.

Природні мінеральні ресурси є основою економічного розвитку кожної держави. Їх розподіл по країнах світу дуже нерівномірний.

Розглянемо докладно характеристику різних видів природних ресурсів у табл. 13.4.

Таблиця 13.4

Основна характеристика видів природних ресурсів

№	Види	Характеристика
1.	Мінеральні ресурси	види: паливно-енергетичні, рудні й нерудні; використовують у промисловості (чорна і кольорова металургія), електроенергетика, машинобудування, хімічна промисловість тощо
2.	Земельні ресурси	виступають територіальною базою розміщення господарських об'єктів, системи розселення населення, а також основним засобом виробництва
3.	Водні ресурси	виступають джерелом промислового і побутового водопостачання. Споживачами води є промисловість (електроенергетика, металургія, хімічне виробництво), сільське господарство, комунальне господарство
3.1.	Використання водних ресурсів	водоспоживання - відведення води від джерела з наступним застосуванням у технологічних процесах (промисловість, сільське господарство зі зрошенням, комунальне господарство тощо); водокористування, яке здійснюють безпосередньо у межах водного джерела без прямих витрат цього ресурсу (гідроенергетика, водний транспорт, рибне господарство, туризм)
4.	Лісові ресурси	відіграють важливу роль у збереженні навколишнього середовища та господарській діяльності людей, слугують важливим сировинним фактором для розвитку різних галузей господарства
5.	Рекреаційні ресурси	забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, тобто слугують для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення. До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти і явища природного походження, які можуть бути використані для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму

Під *мінеральними ресурсами* розуміють сукупність різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. Вони належать до *невідновних* природних ресурсів.

За даними Державного балансу запасів України, у структурі паливних ресурсів України домінує кам'яне і буре вугілля, запаси якого за категоріями А + В + С₁ є цілком достатніми для забезпечення власних потреб. Основні запаси кам'яного вугілля зосереджені в Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах; бурого вугілля – переважно в Придніпровському басейні [10].

Україна має певні запаси руд кольорових металів. Запаси нікелю невеликої потужності зосереджені у Вінницькій, Кіровоградській та Дніпропетровській областях; ртуті у Донбасі і на Закарпатті; титану – в Житомирській, Київській, Черкаській, Дніпропетровській областях, на узбережжі Чорного та Азовського морів; бокситів – у Дніпропетровській області; алунітів – на Закарпатті; нефелінів – у Приазов'ї. Унікальні родовища сировини для отримання ряду рідкісних і рідкісноземельних елементів розташовані у Житомирському Поліссі та в Приазов'ї. Розробку золоторудного родовища розпочато на Закарпатті [10].

Україна багата на неметалічні корисні копалини, серед яких: кухонна сіль, самородна сірка, вогнетривкі глини, високоякісний каолін, облицювальний камінь тощо. Великі запаси калійно-магнієвих солей зосереджені в Івано-Франківській та Львівській областях [10].

Проблеми щодо раціонального використання мінерально-сировинних ресурсів України полягають у важковидобувному характері значної частини ресурсів, виснаженості найбільш якісної частини запасів, обмеженні обсягів фінансування геологорозвідувальних робіт тощо. У перспективі здійснюватиметься розвідка нових для України корисних копалин – золота, міді, хрому, свинцю, цинку, молібдену, рідкісноземельних металів, фосфоритів тощо. Це дасть змогу за існуючими прогностичними оцінками збільшити експортні можливості вітчизняної мінерально-сировинної бази у 1,5-2 рази та скоротити імпорт сировини на 60-70% (без урахування вуглеводнів).

Земельні ресурси. Високий рівень земельно-ресурсного потенціалу України є основою її економічного розвитку. В Україні зосереджено близько 40 % світових запасів чорноземів.

Земельні ділянки кожної категорії, які не надані у власність або користування громадян чи юридичних осіб, можуть перебувати у запасі. Кожна категорія має специфічний правовий режим. Слід зауважити, що одна і та ж сама ділянка може одночасно належати до кількох категорій земель. В такому випадку слід додержуватись правового режиму земель кількох категорій, а у разі виникнення колізій – правовий режим, який сприяє екологічній безпеці. Проте кожен випадок слід вирішувати індивідуально, з урахуванням усіх обставин. Віднесення земель до певної категорії провадиться відповідно до їхнього цільового призначення [1].

Цільове призначення земельної ділянки – це використання земельної ділянки за призначенням, визначеним на підставі документації із землеустрою у встановленому законодавством порядку (ст. 1 Закону України “Про землеустрій”) [2].

Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів України є досить диференційованим у територіальному розрізі. Найвища залученість земель у господарський обіг склалася у Львівській, Донецькій, Тернопільській областях. Земельні ресурси України мають високий потенціал, а в його структурі висока питома частка ґрунтів чорноземного типу, що створює сприятливі умови для продуктивного землеробства. Найнижчу сільськогосподарську освоєність території мають землі Запорізької (88,3%), Миколаївської (86,6%), Кіровоградської (85,7%), Дніпропетровської (82,8%), Одеської (83,2%) та Херсонської (81,4%) областей [4].

Класифікацію земель за їхнім основним цільовим призначенням наведено у Земельному кодексі України. Всього на сьогодні існує дев'ять категорій земель, які зображено на рис. 13.1 [1].

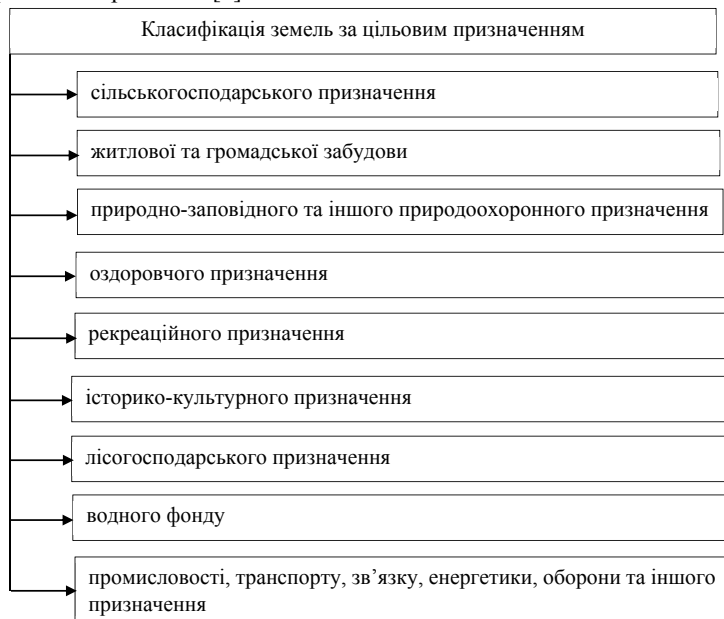

Рис. 13.1. Класифікація земель за їхнім основним цільовим призначенням за Земельним кодексом України [1]

На сучасному етапі економічного розвитку основними проблемами у сфері земельних ресурсів виступають: підвищення ефективності їх використання та охорони на основі зменшення розораності земель, припинення деградації ґрунтів та зростання їхньої родючості.

Водні ресурси виступають джерелом промислового і побутового водопостачання, а тому відіграють вирішальну роль у розвитку економіки та у життєдіяльності населення.

Усі води (водні об'єкти) на території України становлять її водний фонд.

Крім Водного кодексу, водні відносини регулюються згідно із Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” [6] тощо.

Територіальний розподіл водних ресурсів України є нерівномірним, і не відповідає розміщенню водомістких господарських комплексів. Найменша кількість водних ресурсів зосереджено у місцях скупчення споживачів – Донбас, Криворіжжя, на окупованій території Автономної Республіки Крим.

За Водним кодексом України до водного фонду належать об'єкти, які зображено на рис. 13.2 [5].

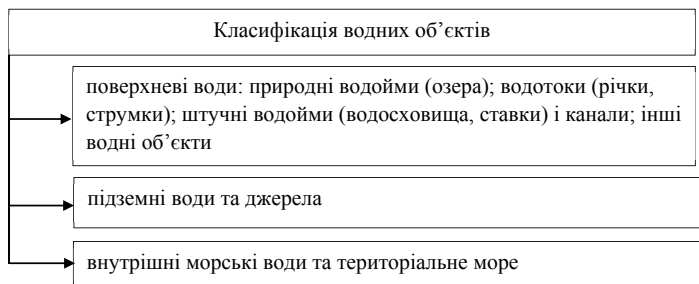

Рис. 13.2. Класифікація об'єктів, які формують водний фонд України [5]

Основні проблеми щодо раціонального формування, використання та збереження водних ресурсів України:

- надмірне забруднення водних об'єктів шкідливими викидами та недостатньо очищеними промисловими і комунально-побутовим та стічними водами;
- інтенсивне старіння основних фондів водозабезпечуючого і водоохоронного призначення, низька продуктивність очисних споруд;
- недостатня самовідновлювана та самоочисна здатність водних систем;
- високі обсяги залучення водних ресурсів у виробничу сферу та висока водомісткість продукції національних підприємств.

Лісові ресурси відіграють важливу роль у збереженні навколишнього середовища та господарській діяльності людей, слугують важливим сировинним фактором для розвитку різних галузей господарства.

Згідно з Лісовим Кодексом України *до лісового фонду України належать* лісові ділянки, у тому числі захисні насадження лінійного типу, площею не менше 0,1 га [7].

До лісового фонду України не належать [7]:

- зелені насадження в межах населених пунктів (парки, сади, сквери, бульвари тощо), які не віднесені в установленому порядку до лісів;
- окремі дерева і групи дерев, чагарники на сільськогосподарських угіддях, присадибних, дачних і садових ділянках.

Україна належить до країн з невисокою забезпеченістю лісом. Лісистість території становить всього 17,9%, до того ж її рівень територіально досить диференційований: від 54,2% - у Закарпатській області до 4,5% у Запорізькій. Наближеним до оптимального вважається показник на рівні 21-22%, який дає

змогу досягти збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами [4].

Ліси за своїм призначенням та розташуванням виконують такі *функції*: екологічні, естетичні, виховні та інші.

За Лісовим Кодексом України *ліси поділяються на групи*: природоохоронні та експлуатаційні [7].

Близько 51% лісів віднесено до захисних, водоохоронних та інших цінних в екологічному відношенні лісів, решту становлять експлуатаційні. За останні роки дещо скоротилися обсяги лісокористування. Загальні обсяги заготівлі деревини зменшилися майже на 30% [4]. Однак це показники офіційної статистичної служби, насправді масово відбуваються рубки лісів, мабуть, самочинні.

Загальний стан лісів України не відповідає еколого-економічним вимогам, а функціонування лісового господарства здійснюється в складних економічних умовах.

Актуальними проблемами щодо формування і раціонального використання лісових ресурсів України є: порушення збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами; значне виснаження лісосировинної бази, погіршення природних комплексів, деградація рослинного покриву; обмеженість інвестицій для лісгосподарського виробництва; скорочення обсягів лісокористування та низький рівень задоволення потреб у деревині за рахунок місцевих ресурсів; неконтрольовані вирубки лісів.

Рекреаційні ресурси забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, тобто слугують для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення. До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти і явища природного походження, які можуть бути використані для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. До їх складу входять бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні, пляжні та пізнавальні ресурси. Вони розміщені практично на всій території України, однак їхнє територіальне розміщення є дуже нерівномірним.

Площа рекреаційних лісів України складає 2221,9 тис. га, що становить 3,7 % земельного фонду. Рекреаційними лісами найбільше забезпечені такі області: Харківська – 8,6%; Київська – 8,4%; Львівська – 6,9%; Закарпатська – 6,2%; Івано-Франківська – 5,1%; Луганська – 6,1 і Житомирська – 5,9 %. Найбільші площі лісів з найціннішими у рекреаційному відношенні з лікувально-оздоровчими властивостями розміщені в окупованій тепер АР Крим – 53 % та на Закарпатті – 19% [4].

Найвища концентрація рекреаційних ресурсів у південних областях України – на території Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та Донецької областей, а також на окупованій території Автономної республіки Крим.

Унікальні рекреаційні ресурси зосереджені в Карпатах. Значні запаси мінеральних вод розміщені у Львівській (Трускавець, Моршин, Східниця, Великий Любень, Немирів), Полтавській (Миргород), Вінницькій (Хмільник) областях. В Україні є великі запаси лікувальних грязей в Івано-Франківській, Одеській областях та на окупованій території Автономної республіки Крим [4] .

Основні проблеми щодо ефективного використання рекреаційних ресурсів України полягають у: максимально повному задоволенні потреб населення у повноцінному оздоровленні та лікуванні; охороні і відновленні рекреаційних ресурсів; формуванні інфраструктури туризму і курортів.

13.3. Ресурсозбереження – головний напрям використання природно-ресурсного потенціалу

Ресурсозбереження – це прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції за такої самої кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів.

Основні стратегічні *напрями ресурсозбереження*, які зображено на рис. 13.3.

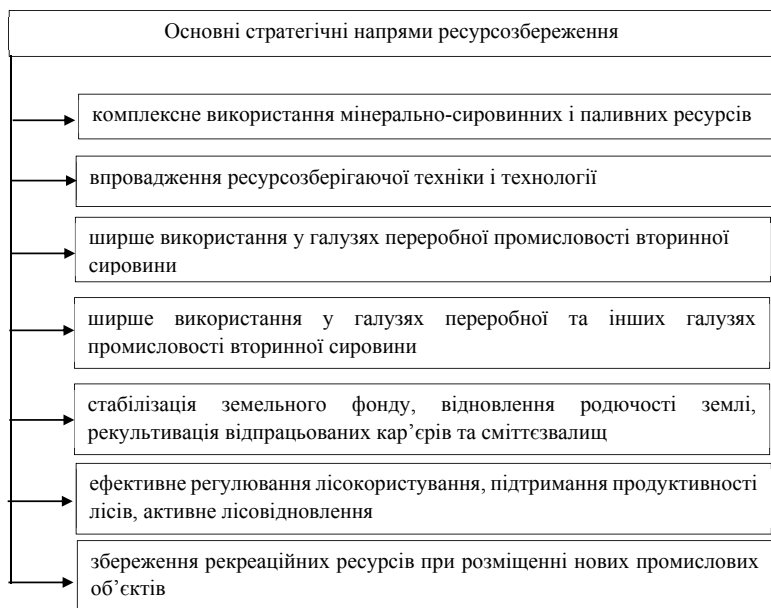

Рис. 13.3. Основні стратегічні напрями ресурсозбереження

Одним з вагомих компонентів ресурсозбереження є вторинний ресурсний потенціал. Навіть за кризових умов господарювання щорічно утворюється

близько 600-700 млн. т відходів з номенклатурою понад 50 найменувань, у структурі яких переважає видобувна, паливно-енергетична, металургійна, хімічна промисловість. У перспективі передбачається формування ефективного механізму вторинного ресурсоспоживання і залучення у цю сферу іноземних інвестицій. Зокрема, значного розвитку набуде вторинна металургія. Особлива увага приділятиметься розширенню напрямів використання макулатури, полімерної вторинної сировини, деревини; створюватимуться потужності з переробки картонної, скляної, металевої та пластикової тари і упаковки; сорювання сміття.

Важливим пріоритетом є підвищення ефективності енергозбереження у зв'язку з тим, що Україна належить до енергодефіцитних країн, і за рахунок власних джерел задовольняє свої потреби у паливно-енергетичних ресурсах менш ніж на 50%.

З метою забезпечення раціонального використання природоресурсного потенціалу в Україні прийнято ряд законів, які визначають правові, економічні та соціальні основи охорони та використання окремих видів ресурсів. До них відносять: Закон України “Про охорону земель”, Закон України “Про питну воду та питне водопостачання”, Земельний Кодекс України, Лісовий Кодекс України, Водний Кодекс України та інші.

Держава впроваджує заходи з економічного стимулювання охорони та раціонального використання природних ресурсів:

- надання податкових та кредитних пільг користувачам та власникам природних ресурсів, які здійснюють за власні кошти заходи щодо їх охорони та раціонального використання;
- підтримка підприємств, які виготовляють екологічно чисту продукцію;
- прискорена амортизація основних фондів природоохоронного призначення тощо.

Загалом комплексний розвиток усіх напрямів ресурсозбереження дасть змогу сформувати нову ідеологію господарювання, що базується на економному використанні наявної ресурсної бази, оптимальному співвідношенні первинних і вторинних ресурсів та маловідходному виробничому циклі.

Питання для самоконтролю

1. Визначте сутність та структуру природно-ресурсного потенціалу.
2. Назвіть існуючі методи оцінювання природно-ресурсного потенціалу.
3. Охарактеризуйте мінеральні ресурси України, їхню структуру, особливості розміщення.
4. Сутність та структура земельного фонду України.
5. Охарактеризуйте водні ресурси України, особливості їх розміщення.
6. Охарактеризуйте лісові ресурси України, їхнє господарське значення і основні шляхи раціонального використання.

7. Охарактеризуйте рекреаційні ресурси України, їхню структуру, особливості розміщення.
8. Визначте сутність та основні напрями ресурсозбереження.
9. В чому полягають особливості формування вторинного ресурсного потенціалу?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Тіла й сили природи, які за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть використовуватись у господарстві – це:

- а) природні ресурси;
- б) природні умови;
- в) природно-ресурсний потенціал;
- г) природні ресурси та природні умови;
- д) антропогенні ресурси.

2. Природні засоби, запаси, джерела, які можуть бути мобілізовані та використані для життєдіяльності людей – це:

- а) природні ресурси;
- б) природні умови;
- в) природно-ресурсний потенціал;
- г) природні ресурси та природні умови;
- д) антропогенні ресурси.

3. Тіла й сили природи, які мають істотне значення для життєдіяльності суспільства, але безпосередньо не використовують у господарстві – це:

- а) природні ресурси;
- б) природні умови;
- в) природно-ресурсний потенціал;
- г) природні ресурси та природні умови;
- д) антропогенні ресурси.

4. Внутрішньо- та міжвидові співвідношення природних ресурсів характеризує структура:

- а) функціональна;
- б) територіальна;
- в) організаційна;
- г) компонентна;
- д) елементна.

5. Форми просторової дислокації природо-ресурсних комплексів характеризує структура:

- а) функціональна;
- б) територіальна;
- в) організаційна;
- г) компонентна;

д) елементна.

6. Можливості відтворення та ефективності експлуатації природних ресурсів характеризує структура:

а) функціональна;

б) територіальна;

в) організаційна;

г) компонентна;

д) елементна.

7. Відображає вплив природних ресурсів на спеціалізацію територій та господарських комплексів характеризує структура:

а) функціональна;

б) територіальна;

в) організаційна;

г) компонентна;

д) елементна.

8. Використання природних ресурсів може відбуватися шляхом:

а) вилучення з природи;

б) користування без відокремлення від природи;

в) вилучення з природи та користування без відокремлення від природи;

г) вилучення з природи та переробки;

д) користування без відокремлення від природи після очищення.

9. Сукупність різних видів корисних копалин – це ресурси:

а) мінеральні;

б) водні;

в) земельні;

г) лісові;

д) рекреаційні.

10. Територіальною базою розміщення об'єктів, системи розселення та основним засобом виробництва є ресурси:

а) мінеральні;

б) водні;

в) земельні;

г) лісові;

д) рекреаційні.

Список використаної літератури до розділу 13

1. Земельний кодекс України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення 01.11.2023р.).
2. Закон України “Про землеустрій”. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-15> (дата звернення 02.11.2023р.).
3. Закон України “Про використання земель оборони”. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1345-15> (дата звернення 02.11.2023р.).
4. Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua.
5. Водний кодекс України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95> (дата звернення 02.11.2023р.).
6. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення 02.11.2023р.).
7. Лісовий кодекс України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3852-12> (дата звернення 02.11.2023р.).
8. Закон України “Про охорону земель”. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/962-15> (дата звернення 02.11.2023р.).
9. Закон України “Про питну воду та питне водопостачання”. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2918-14> (дата звернення 02.11.2023р.).
10. Постанова Кабінету Міністрів України “Порядок державного обліку родовищ, запасів і проявів корисних копалин”. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua> (дата звернення 02.11.2023р.).

РОЗДІЛ 14 ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ

План

- 14.1. Трудоресурсний потенціал та його роль у розвитку продуктивних сил.
- 14.2. Поняття та показники обліку регіонального ринку праці.
- 14.3. Динаміка чисельності та склад населення, особливості його розміщення.
- 14.4. Трудоресурсна ситуація та її регіональні особливості.

14.1. Трудоресурсний потенціал та його роль у розвитку продуктивних сил

Населення – це сукупність людей, що проживають у межах певних територій. Це процес постійного відтворення поколінь людей внаслідок взаємодії народження та смертності. Населення держави формує трудоресурсний потенціал, без якого неможливий розвиток господарства і суспільства загалом. Розвиток економіки можливий лише за певної кількості населення, яке здійснює виробництво товарів та послуг, необхідних для життя суспільства.

Трудоресурсний потенціал – це сукупність здатних до праці людей, яка має необхідний фізичний розвиток, здоров'я, освіту, професійні знання та кваліфікацію для заняття суспільно корисною працею. Трудові ресурси вважаються головною продуктивною силою суспільства.

Трудові ресурси – це частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності.

До зайнятого населення належать такі особи, які представлені на рис. 14.1.

До зайнятого населення не належать іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні і зайнятість яких пов'язана із забезпеченням діяльності іноземних посольств і місій або виконанням своїх професійних чи трудових обов'язків перед роботодавцем – нерезидентом.

Працездатний вік – поняття узагальнене, яке визначено у законодавчих актах. У Законі України “Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” (ст. 26) встановлено єдиний вік – 60 років, як для чоловіків, так і для жінок, після досягнення якого і наявності страхового стажу не менше 15 років можна претендувати на отримання пенсії за віком. Крім того, враховують кількість працездатних людей (працездатного населення) поза межами працездатного віку – кількість осіб чоловічої та жіночої статі пенсійного віку.

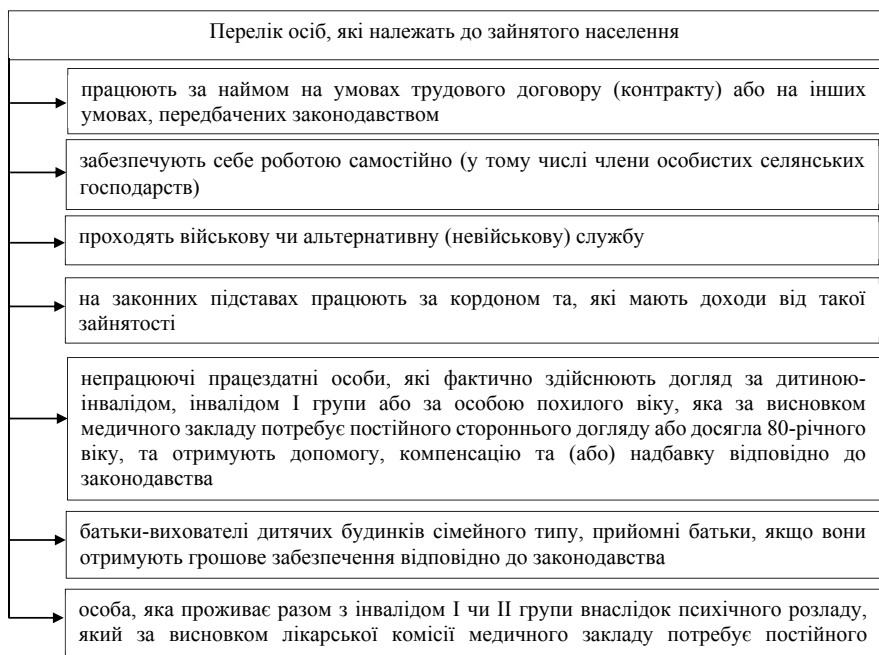

Рис. 14.1. Категорії осіб, які належать до зайнятого населення

До трудових ресурсів належать (рис. 14.2).

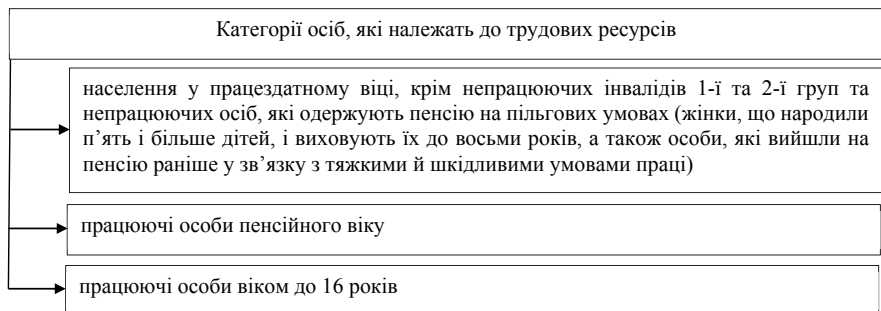

Рис. 14.2. Основні категорії осіб, які належать до трудових ресурсів

Щоб зрозуміти сутність поняття “трудові ресурси”, треба знати, що *все населення залежно від віку поділяють* на осіб, які представлено у табл. 14.1 [4].

Таблиця 14.1

Категорії населення, які належать до трудових ресурсів

№	Категорії	Характеристика
1.	Молодші від осіб працездатного віку	від народження до 16 років включно
2.	Працездатного (робочого) віку	від 16 до 60 років
3.	Старші від осіб працездатного віку, після досягнення якого встановлюють пенсію за віком	з 60 років

Залежно від здатності працювати розрізняють осіб:

- працездатних;
- непрацездатних;
- непрацездатних у працездатному віці (інваліди 1-ї та 2-ї груп);
- працездатних у непрацездатному віці (підлітки і пенсіонери, які працюють за віком).

Згідно з українським законодавством на роботу можна брати у вільний від навчання час на неповний робочий день учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів у разі досягнення ними 15-річного віку за згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, за умови виконання легкої праці.

У розвинених країнах ринкової економіки замість терміну “трудові ресурси” вживають поняття “економічно активне населення” – частина населення, що зайнята в економіці.

Для підтримки зайнятості населення в 1919 році засновано Міжнародну організацію праці (МОП) – спеціалізовану установу Організації об’єднаних націй, першочерговими завданнями якої є боротьба з бідністю і безробіттям та заборона дитячої праці. МОП відповідає за розроблення Міжнародних стандартів у сфері праці і здійснює нагляд за їх дотриманням. Україна є членом МОП з 1954 року.

Населення поділяють на економічно активне та економічно неактивне. Класифікацію населення за їхньою роллю в економіці зображено у табл. 14.2.

Таблиця 14.2

Класифікація населення за їхньою роллю в економіці

№	Категорії	Характеристика
1	2	3
1.	Економічно активне населення	частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і надання різноманітних послуг, яка складається із чисельності зайнятих економічною діяльністю і чисельності безробітних, які на цей момент не мають роботи, але бажають її одержати

Продовження табл. 14.2

1	2	3
2.	Економічно неактивне населення	особи у віці 15-70 років, які не можуть бути класифіковані як зайняті або безробітні, тобто – це та частина населення, яка не входить до складу ресурсів праці. До них належать: учні, студенти, курсанти, які навчаються за денною формою навчання; особи, які одержують пенсію за віком або на пільгових умовах; особи, які одержують пенсію у зв'язку з інвалідністю; особи, зайняті веденням домашнього господарства, доглядом за дітьми, хворими родичами; особи, які не можуть знайти роботу, припинили її пошук, вичерпавши всі можливості, проте вони можуть і готові працювати; інші особи, яким немає необхідності працювати незалежно від джерела доходу
3.	Зайняті економічною діяльністю	особи у віці 15-70 років, які виконують роботи за винагороду за наймом на умовах повного або неповного робочого дня, працюють індивідуально (самостійно) або в окремих громадян-роботодавців, на власному (сімейному підприємстві), безоплатно працюючі члени домашнього господарства, зайняті в особистому сільському господарстві, а також тимчасово відсутні на роботі. Зайнятими за цією методикою вважаються особи, які пропрацювали протягом тижня не менше 4 годин (в особистому підсобному господарстві – не менше 30 годин) незалежно від того, була це тимчасова, сезонна, випадкова чи інша робота
4.	Безробітні за визначенням МОП	особи у віці 15-70 років (як зареєстровані, так і незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам: не мають роботи (прибуткового заняття), шукають роботу або намагаються організувати власну справу, готові приступити до роботи протягом наступних двох тижнів. До цієї категорії відносять також осіб, що навчаються за направленням служби зайнятості, знайшли роботу і чекають відповіді або готуються приступити до праці, але на певний момент ще не працюють

Розрізняють соціальну і економічну *сутність трудових ресурсів*.

Соціальну сутність трудових ресурсів становлять люди, зайняті в конкретних виробничих умовах. *Економічну сутність* визначають за кількістю робочого часу, необхідного для суспільно корисної праці.

Для оцінювання стану *трудоу ресурсів* певного регіону використовують кількісні та якісні показники демографічного, економічного та соціального змісту (табл. 14.3).

Таблиця 14.3

Загальні показники оцінювання стану трудових ресурсів регіону

№	Групи	Зміст
1	2	3
1.	Демографічні показники	характеризують стан трудових ресурсів в залежності від відтворення населення, враховують такі характеристики як стать, вік, розселення, шлюбність, міграція тощо

1	2	3
2.	Економічні показники	відображають залежність стану трудових ресурсів від розвитку виробництва, впровадження досягнень науково-технічного прогресу, стан конкурентоздатної продукції тощо, і відображають загальну кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності, формування, розподіл та використання працездатного населення у різних галузях виробничої діяльності, на підприємствах різних форм власності
3.	Соціальні показники	характеризують трудові ресурси з позицій впливу на їхнє формування соціального стану суспільства, за рівнем освіти, професійної підготовки, плинності, пов'язаної із забезпеченням соціальних потреб; характеризують трудові ресурси з позицій впливу на їхнє формування соціального стану суспільства, за рівнем освіти, професійної підготовки, плинності, пов'язаної із забезпеченням соціальних потреб

Охарактеризовані показники (див. табл. 14.3) використовують для оцінювання стану трудових ресурсів, а також кількості безробітних – нового прошарку населення, який з'явився у суспільстві в результаті впровадження ринкових відносин.

Окремі показники, за якими оцінюють стан та динаміку трудових ресурсів у регіоні, представимо у табл. 14.4.

Таблиця 14.4

Показники оцінювання стану трудових ресурсів регіону

№	Показник	Зміст
1.	Кількість зайнятого населення	кількість осіб у працездатному віці
2.	Коефіцієнт зайнятості	$k_{з.н.} = Ч_{з.н.} / Ч_{п.н.}$, де $Ч_{з.н.}$ - чисельність зайнятих у суспільному виробництві; $Ч_{п.н.}$ - кількості населення працездатного віку
3.	Коефіцієнт безробіття	$k_{безр.} = Ч_{безр.} / Ч_{ек. акт. н.}$, де $Ч_{безр.}$ – кількість безробітних на певну дату, тис. осіб; $Ч_{ек. акт. н.}$ – кількість економічно активного населення, тис. осіб

Зайняте населення поділяють на *категорії* (табл. 14.5).

Таблиця 14.5

Категорії населення регіону

№	Назва	Категорії
1	2	3
1.	Зайняте в галузях економіки	робітників і службовців державних, кооперативних і громадських підприємств, установ і організацій; робітників і службовців у працездатному віці та членів їхніх сімей, зайнятих в особистому підсобному сільському господарстві; осіб, зайнятих у спільних, приватних підприємствах, міжнародних організаціях, господарствах

Продовження табл. 14.5

1	2	3
2.	Зайняті в усіх сферах економічної діяльності	працездатного віку і старших та підлітків, які протягом року були постійно зайняті економічною діяльністю (працювали за наймом на умовах повного (неповного) робочого дня (тижня)); роботодавців, які самостійно забезпечували себе роботою; безкоштовно працюючих членів сімей підприємців; служителів релігійних культів
3.	Не відносять до зайнятого населення	учнів працездатного віку, які навчаються з відривом від виробництва; військових строкової служби; жінок, які перебувають у відпустці з вагітності, пологів та догляду за дитиною до досягнення нею віку згідно з чинним законодавством; іноземних громадян

Рівень безробіття – це основний показник, що дає узагальнене уявлення про стан ринку праці і про зміни, що відбулись на ньому за певний період часу.

Кількість трудових ресурсів не завжди пропорційна чисельності населення, а залежить насамперед від його вікової структури. Чим більша у структурі населення частка осіб віком до 16 або понад 60 років, тим менша чисельність трудових ресурсів. Вона може зростати за рахунок додаткового залучення у виробництво людей пенсійного та підліткового віку. Кількість трудових ресурсів можна регулювати й за рахунок зміщення меж працездатного віку. Важливим резервом збільшення трудових ресурсів є поліпшення умов праці, дотримання техніки безпеки, охорона здоров'я, що сприяють зниженню смертності та інвалідності осіб у працездатному віці, зменшення чисельності Збройних сил або скорочення терміну служби в армії, ліквідація пільг для передчасного виходу на пенсію тощо. Істотно впливає на кількість трудових ресурсів статевий склад населення. Збільшення чисельності чоловіків веде до зростання трудового потенціалу держави, оскільки вік виходу їх на пенсію на 5 років більший, ніж жінок.

В умовах зниження природного приросту трудових ресурсів велике значення має поліпшення їхнього якісного складу. Прогресивною вважається структура трудових ресурсів, у якій більше осіб віком до 40 років. В умовах науково-технічного прогресу – це найважливіший чинник трудозабезпечення майже всіх галузей економіки. Аналіз тенденцій природного приросту населення, зрушень у його статево-віковій структурі є основою для прогнозування на перспективу чисельності й структури трудових ресурсів. Мета застосування різних методів прогнозування – отримання найбільш репрезентативних даних про майбутні кількісні та якісні параметри трудового потенціалу.

Якість трудового потенціалу поняття відносне. Його характеризують показники якості працездатного населення, трудових ресурсів, сукупного робітника або робочої сили. Ці характеристики можуть бути розкриті за

допомогою сукупності ознак: демографічних, медико-біологічних, професійно-кваліфікаційних, соціальних, психофізичних та моральних.

Плануючи розміщення виробництва та окремих галузей господарства, слід враховувати: чисельність наявних трудових ресурсів та джерела їх поповнення.

До якісних показників оцінювання трудових ресурсів відносять:

- рівень освіти;
- професійно-кваліфікаційна підготовка;
- фізичний стан тощо.

Для функціонування різних галузей господарства потрібні трудові ресурси лише певної якості та певної статі. Існує цілий ряд галузей, де доцільним є використання праці чоловіків, а в інших – переважно жінок.

Нерівномірне розміщення трудових ресурсів у країні, зниження абсолютних розмірів їхнього природного приросту в більшості адміністративних районів, низький рівень ефективності використання робочої сили в галузях матеріального виробництва зумовлюють потребу в наукових дослідженнях і практичних заходах щодо раціонального використання ресурсів живої праці не тільки в галузях, але і в окремих районах України. Розв'язання цієї проблеми можливе завдяки підвищенню продуктивності праці на основі максимального використання досягнень науково-технічного прогресу. У пропорційному розвитку економіки важливу роль відіграє економія не тільки затрат живої праці, а й матеріалів, сировини, енергії, а також раціональне використання виробничих фондів, раціоналізація транспортних вантажопотоків на основі науково обгрунтованого розміщення продуктивних сил. Економія затрат живої праці передбачає впровадження трудозберігаючих технологій, що дасть змогу зменшити виконання робіт вручну.

14.2. Поняття та показники обліку регіонального ринку праці

Територіальна організація регіонального ринку праці (РРП) – це просторова форма функціонування інституційно-правових та соціально-економічних відносин трудовідтворення, процес територіального регулювання їхнього розвитку з метою ефективного його використання в економіці.

Критеріями оцінювання рівня розвитку РРП є показники, які наведено у табл. 14.6.

Таблиця 14.6

Критерії оцінювання рівня розвитку регіонального ринку праці

Назва критерію	Зміст
1	2
1. Рівень безробіття	відношення чисельності безробітних до чисельності економічно активного населення)
2. Рівень напруженості	розрахунок кількості безробітних на одне вакантне місце, та порівняння розрахованих показників до усередненого їхніх значень по території

Продовження табл. 14.6

1	2
3. Питома частка осіб серед безробітних, звільнених під час групових скорочень	відношення кількість безробітних, звільнених під час групових скорочень до загальної кількості безробітних
4. Рівень хронічного безробіття	відношення безробітних зі стажем понад рік до загальної кількості безробітних
5. Норма природного рівня безробіття	відображає економічну доцільність використання ресурсів праці, свідчить про структурні (за кваліфікацією, демографічними, географічними та іншими показниками) диспропорції на ринку праці

У практиці роботи Державного центру зайнятості України розраховують показники, які наведено у табл. 14.7.

Таблиця 14.7

Показники, які використовують у Державному центрі зайнятості України

Назва критерію	Зміст
1. Рівень зареєстрованого безробіття	відношення чисельності зареєстрованих безробітних до чисельності працездатного населення працездатного віку; за методологією МОП розраховується як відношення чисельності зареєстрованих безробітних до чисельності економічно активного населення
2. Чисельність незайнятих, безробітних громадян, які перебувають на обліку в службі зайнятості упродовж року	-

В основу схеми розрахунку пропозиції робочої сили і зайнятості населення покладено дані статистичної форми 1-ПВ.

У регіональному аспекті важливим показником обліку регіонального ринку праці є *місткість території для населення* – це максимальна чисельність населення, спроможного забезпечувати засоби до існування, проживаючи на конкретній території і використовуючи її ресурси. Місткість території визначається максимально можливою щільністю населення і залежить від рівня розвитку продуктивних сил, типу господарства (в тому числі ступеня участі у територіальному поділі праці), від природних умов.

У ринкових категоріях пропозиції, попиту, кон'юнктури та ціни використовують поняття *місткість ринку* – це максимально можливі обсяги реалізації потреб зайнятого населення (постійного і тимчасово проживаючого) у місцях прикладання праці з урахуванням пропозиції робочої сили, виходячи з конкретних умов простору і часу. Вона визначається рівнем імовірності працевлаштування незайнятого населення на одиницю території.

Для розрахунку режиму відтворення робочої сили можна скористатись підходом до оцінки стану ринку праці через поняття повної зайнятості і норми природного рівня безробіття. В умовах повної зайнятості рівень безробіття має дорівнювати сумі рівнів фрикційного та структурного їх виду.

Сутність визначень видів безробіття наведено у табл. 14.8.

Таблиця 14.8

Види безробіття	
Назва критерію	Зміст
1. Фрикційне	короткочасне 4-5-тижневе безробіття, пов'язане з тимчасовою незайнятістю при зміні місця роботи або проживання
2. Структурне	невідповідність між попитом та пропозицією робочих місць у певній галузі, певних професій
3. Природне безробіття	резерв робочої сили, що забезпечує можливість швидкого міжрегіонального і міжгалузевого розподілу робочої сили відповідно до коливань попиту, і зумовлених ними коливань попиту виробництва на робочу силу
4. Інституційне	безробіття очікування, пов'язане з системою організації регіональної економіки

Природне безробіття визначають за допомогою таких показників:

- чисельність офіційно зареєстрованих службою зайнятості безробітних;
- питома частка безробітних у складі трудоактивного населення;
- середній період безробіття.

Постіндустріальні тенденції розвитку визначають пріоритетність використання людських ресурсів, інтелектуального капіталу. В Україні за останні роки знижується якість трудових ресурсів, втрачається інтелектуальний потенціал. Рівень безробіття (враховуючи приховане) підвищується. У трудову міграцію подаються щороку більше осіб. Для того щоб наука, інтелект, кваліфікована праця стали затребуваними в Україні, необхідно здійснити перехід до інтелектуально-інформаційної моделі розвитку регіонального ринку праці.

Інноваційна модель регіонального ринку праці має такі особливості:

1. Кожен регіон повинен формувати: регіональну стратегію розвитку господарського комплексу, стратегію зайнятості та стратегію розвитку трудових ресурсів.

2. Застосування системного підходу при побудові цієї моделі формує системне бачення проблем ринку праці, забезпечує дотримання таких системних закономірностей, як цілісність, комунікативність, ієрархічність, необхідна різноманітність, наявність мети, інтеграційність.

3. Взаємозв'язок заходів політики регіонального ринку праці із напрямками державної регіональної політики виокремлено у розрізі активної і пасивної політики, причому наголошується на пріоритетності перших, що відповідає переходу країни до інноваційної моделі розвитку, орієнтації на випереджувальну підготовку нової формації фахівців. У стратегічному плані

мова повинна йти не тільки про працевлаштування тимчасово незайнятих громадян, а й про необхідні та достатні обсяги їхньої професійної підготовки для потреб регіонального ринку праці.

Законодавчі заходи покращення ситуації на ринку праці передбачають:

- пряме стимулювання зайнятості;
- опосередкований вплив на зростання зайнятості через залучення фінансово-кредитних важелів;
- стимулювання самозайнятості;
- сприяння розвитку малого та середнього підприємництва;
- розвиток гнучкого ринку праці тощо.

14.3. Динаміка чисельності та склад населення, особливості його розміщення

Області України різняться густотою населення, його природним приростом, рівнем розвитку продуктивних сил, спеціалізацією господарства, рівнем урбанізації. Відтак, існують об'єктивні умови для територіальної диференціації процесів формування і використання трудових ресурсів. Їхнє раціональне використання вимагає, насамперед, структурних змін в інвестиційній політиці. Це стосується місцевостей з надлишком трудових ресурсів, де потрібно передбачати витрати на створення нових робочих місць, а також відповідні капіталовкладення в соціальну сферу. Здійснення заходів раціонального використання трудових ресурсів – одна з найважливіших умов пропорційного розвитку економіки України. Ефективне використання трудових ресурсів значно залежить від розподілу їх за галузями господарства. Аналіз галузевої структури зайнятості населення свідчить про те, що останніми роками у ній відбуваються справді прогресивні структурні зрушення.

В Україні знижуються чисельність і частка зайнятих у промисловості та будівництві, і зростає – в галузях нематеріального виробництва. Щоправда, ці зрушення дуже повільні. У невиробничій сфері це пояснюється певними об'єктивними причинами. Однак невиробнича сфера залишається основним споживачем робочої сили, що вивільняється та вивільнятиметься з галузей матеріального виробництва.

Не менш важливою є проблема розподілу зайнятого населення за формами власності. Більшість населення зайнята на підприємствах колективної (39,5%) і державної (36,3%) форм власності. За галузями найбільше населення зайнято у формуваннях з державною формою власності, в апараті органів державного та господарського управління, органах управління громадськими організаціями (93,9 %), в установах охорони здоров'я, фізичної культури та соціального забезпечення (92,7%), освіти, культури, мистецтва, науки та наукового обслуговування (92,6%); найменше – у сільському господарстві (7,1%) [1].

Чисельність населення країни загалом та окремих її регіонів є результатом суспільного розвитку, і насамперед соціально-економічних та демографічних зрушень. Знання чисельності населення дозволяє оптимально збалансувати розвиток суспільного господарства і напрями демографічної політики.

За оцінкою Державної служби статистики України станом на 1 січня 2022 становило 41 167 335 осіб наявного населення та 40 997 699 осіб постійного населення [1].

Найповнішу інформацію про чисельність населення, його структуру і розселення, а також процеси руху дають загальнодержавні переписи. За кожний рік між переписами ведеться поточний облік (розрахункова чисельність) населення за основними параметрами з урахуванням природного руху населення та міграції.

Згідно з даними переписів чисельність населення України становила: у 1897 р. – 28,4 млн. осіб; 1926 р. – 29,5; 1939 р. – 40,5; 1959 р. – 41,9; 1970 р. – 47,1; 1979 р. – 49,8; 1989 р. – 51,7 млн. осіб.; 2001 р. – 48,46 млн. осіб; 2006 р. – 46,6 млн. осіб; 2008 р. – близько 46 млн. осіб; 2016 р. – 42,65 млн. осіб (без населення анексованої АР Крим) [1]. У 2023 р. був запланований новий перепис населення, однак через запроваджений воєнний стан у зв'язку з неспровокованою агресією росії проти України.

Через воєнні дії Україна стрімко втрачає трудові ресурси, а рівень безробіття збільшується. Українці виїжджають за кордон: на роботу, на навчання, створювати бізнес, а багато хто – і назавжди. Виїжджають робітники, студенти, бізнесмени, науковці. За даними статистики, які публічно доступні, зрозуміло драматичний обсяг міграції робочої сили з України. Така ситуація призведе до того, що в найближчому майбутньому Україна може гостро відчувати дефіцит робочої сили, що створить додаткове навантаження на економіку країни. На початку 2023 року в Україні кількість пенсіонерів в Україні кількість пенсіонерів становила 10,3 млн. осіб., а кількість працюючих – 29 млн. осіб, і з кожним наступним роком така динаміка лише погіршується [1].

Середньорічний приріст населення дуже нестабільним, а кількісні параметри його щороку змінювалися. Такий характер динаміки приросту населення обумовлює складності вирішення ряду демографічних, економічних і політичних проблем в Україні. Це стосується, зокрема, протидії погіршенню статеві-вікової структури населення (його старіння), і режиму відтворення, забезпечення господарства трудовими ресурсами відповідної якості, планування підготовки кваліфікованих кадрів тощо.

Розміщення населення. Україна належить до держав з високою щільністю населення. Густота населення - 74,3 осіб на 1 км² [1]. Розміщення населення по території повною мірою відповідає особливостям розміщення виробництва та її природно-ресурсному потенціалу. У зв'язку з окупацією частини території України, населення переміщується в інші області та за кордон.

Найменша щільність населення характерна для Українського Полісся та півдня держави, де вона становить менше ніж 60 осіб на 1 км². Рідко заселений і південь України, зокрема Херсонська і Миколаївська області. Найвища густота населення в Україні характерна для східного регіону, де вона перевищує 130 осіб на 1 км², а в Донецькій області досягала до війни 189 осіб/км². Висока щільність населення характерна і для західних областей України, де вона становить: у Львівській області – 126 осіб/км², в Чернівецькій – 116 осіб/км² [1].

Зазначені особливості розміщення населення в Україні є результатом регіональних особливостей динаміки його чисельності, що склалася через відмінності природного руху та міграційних процесів.

14.4. Трудоресурсна ситуація та її регіональні особливості

За умов розвитку ринкових відносин робоча сила набуває якостей товару з характерною для нього вартістю та споживчою вартістю. Споживча вартість пов'язана із спроможністю працівника створювати додаткову вартість. Таку властивість мають, в основному, особи працездатного віку, які досягли певного фізичного та інтелектуального розвитку.

В Україні питома частка осіб працездатного віку становить понад 55% усього її населення. Але для цього показника характерні значні територіальні відмінності.

Найнижча частка населення працездатного віку у регіонах, де переважає аграрна сфера зайнятості. До них належать: Вінницька, Волинська, Житомирська, Тернопільська, Хмельницька та Чернігівська області, у яких ця вікова група досягає понад 52% від загальної чисельності населення; у Чернігівській області цей показник становить лише 51% [1].

Найвища частка осіб працездатного віку характерна для високо урбанізованих та індустріально розвинутих областей: Дніпропетровської, Донецької, Харківської, Одеської. В цих областях частка працездатного населення перевищує 57% [1].

Для раціонального розміщення виробництва, пропорційного розвитку продуктивних сил економічних районів та областей велике значення має аналіз балансу їхніх трудових ресурсів. Цей документ характеризує наявність і склад трудових ресурсів, їх розподіл за видами зайнятості, сферами і галузями господарства та суспільними групами.

Баланси трудових ресурсів поділяють на звітні й прогностні. У *звітних балансах* відображують фактичний стан трудових ресурсів на певну календарну дату, в *прогностичних* – їх використання відповідно до завдань економічного та соціального розвитку (основні джерела й форми забезпечення господарства кадрами, зрушення в пропорціях затрат праці між сферами і галузями господарства). Баланс складається з двох частин: ресурсної (трудові ресурси) і витратної (розподіл трудових ресурсів). Обидві частини балансу мають

кореспондувати. На регіональному рівні інколи виникає невідповідність між структурними частинами балансу. У разі, якщо переважає ресурсна частина звітного балансу, в прогнозованому балансі треба передбачити заходи щодо створення додаткових робочих місць з метою забезпечення повної зайнятості. Для аналізу регіональних балансів трудових ресурсів з урахуванням тенденцій до їхнього природного приросту відповідні органи розробляють заходи щодо оптимального використання трудових ресурсів у районах, де спостерігається їх надлишок, зниження трудомісткості виробництва та підвищення ефективності використання наявних трудових ресурсів у районах з дефіцитом робочої сили.

Аналіз даних балансів трудових ресурсів за останнє десятиліття показує, що чисельність зайнятого населення в економіці України щорічно зменшується. Це обумовлено не тільки загальним скороченням населення, а й збільшенням чисельності безробітних та іншими соціально-економічними факторами.

Нинішній етап соціально-економічного розвитку України не забезпечує повного і ефективного використання трудових ресурсів. Це підтверджується зростанням чисельності безробітних та працюючих неповний робочий тиждень або день, високою зайнятістю у низько ефективних, з загальнодержавної точки зору, галузях господарства, у тому числі в особистому підсобному сільському господарстві. Нераціональне використання трудових ресурсів веде до формування потенційних резервів, які за певних умов можуть бути залучені в економіку країни.

Нині надлишок трудових ресурсів є практично в усіх регіонах держави. Аналіз ресурсної частини балансу показує, що в районах з надлишковою робочою силою переважають особи старших вікових груп. До того ж враховують також тенденції до природного приросту населення. При зниженні на перспективу природного приросту населення працездатного віку та “старінні” трудових ресурсів навіть у районах з їх надлишком доцільно розширювати сферу прикладання праці на місці, та досить обережно підходити до питань їх територіального перерозподілу. Такий підхід виправданий у прогнозуванні раціонального використання трудових ресурсів сільської місцевості.

Основними галузями зайнятості населення у матеріальному виробництві є промисловість, сільське господарство, транспорт та будівництво. Найнижча частка зайнятих у промисловості Вінницької, Волинської, Одеської, Тернопільської та Чернігівської областей. У цих областях переважають зайняті в сільському господарстві. Найвища зайнятість населення в невиробничій сфері в регіонах зі сприятливими рекреаційними умовами: анексованій Автономній Республіці Крим, Закарпатській, Львівській, Одеській та Чернівецькій областях, де цей показник перевищує 30% [1].

Для ефективного *вирішення проблем зайнятості та безробіття* на ринку праці необхідно:

- відбудова підприємств та інфраструктури після бомбардувань РФ;

- створювати нові робочі місця, зокрема за рахунок спорудження об'єктів інфраструктури та соціальної сфери;
- сприяти залученню інвестицій для створення нових робочих місць;
- стимулювати роботодавців для створення нових робочих місць;
- спростити процедуру створення малих підприємств;
- підвищувати кваліфікацію працівників;
- створити систему контролю за використанням робочої сили на підприємствах тощо.

Отже, наведені дані свідчать про гостроту проблеми підвищення ефективності використання трудових ресурсів в окремих регіонах України.

Питання для самоконтролю

1. Визначте роль населення у розвитку та розміщенні продуктивних сил.
2. Дайте визначення поняття “трудоресурсний потенціал”.
3. Охарактеризуйте особливості розміщення населення України.
4. Обґрунтуйте динаміку чисельності та складу населення регіонів України.
5. Назвіть склад трудових ресурсів, особливості їх формування в Україні.
6. Обґрунтуйте регіональні особливості трудозабезпечення в Україні.
7. Назвіть основні форми зайнятості населення.
8. Які заходи необхідно здійснити в державі для ефективного вирішення проблем зайнятості та безробіття на ринку праці?
9. Охарактеризуйте баланси трудових ресурсів.
10. Назвіть основні галузі зайнятості населення у матеріальному виробництві.
11. За якими показниками оцінюють якість трудового потенціалу?
12. Яка категорія осіб відноситься до населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності?
13. Які категорії населення не враховують у кількості зайнятого населення?
14. Як розраховують показники “кількість зайнятого населення” та “рівень безробіття”?
15. Як характеризують трудові ресурси економічні показники?
16. Що є критеріями оцінки рівня розвитку регіонального ринку праці?
17. За якими показниками здійснюють оцінювання регіонального ринку праці?
18. Охарактеризуйте поняття повної зайнятості і природного рівня безробіття.
19. Як виглядає інноваційна модель розвитку регіонального ринку праці?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Економічна сутність трудових ресурсів визначається:

- а) людьми, зайнятими в конкретних виробничих умовах;
- б) обладнанням, необхідним для виробництва продукції;
- в) робочим часом, необхідним для суспільно корисної праці;

- г) всі відповіді правильні;
- д) всі відповіді неправильні.

2. Соціальна сутність трудових ресурсів становлять:

- а) люди, зайняті в конкретних виробничих умовах;
- б) обладнання, необхідне для виробництва продукції;
- в) робочий час, необхідний для суспільно корисної праці;
- г) всі відповіді правильні;
- д) всі відповіді неправильні.

3. Демографічні показники оцінки стану трудових ресурсів характеризують:

- а) залежність стану трудових ресурсів від розвитку виробництва;
- б) трудові ресурси з позицій впливу на їхнє формування соціального стану суспільства;
- в) стан трудових ресурсів в залежності від відтворення населення;
- г) стан конкурентоздатної продукції;
- д) впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

4. Економічні показники оцінки стану трудових ресурсів відображають:

- а) залежність стану трудових ресурсів від розвитку виробництва;
- б) загальну кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності;
- в) стан трудових ресурсів в залежності від відтворення населення;
- г) стан конкурентоздатної продукції, впровадження досягнень науково-технічного прогресу;
- д) всі відповіді правильні.

5. Соціальні показники оцінки стану трудових ресурсів характеризують:

- а) залежність стану трудових ресурсів від розвитку виробництва;
- б) трудові ресурси з позицій впливу на їхнє формування соціального стану суспільства, за рівнем освіти;
- в) стан трудових ресурсів в залежності від відтворення населення;
- г) стан конкурентоздатної продукції;
- д) впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

6. Показники, які враховують такі характеристики, як стать, вік, розселення, шлюбність, міграція, – це:

- а) економічні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- б) демографічні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- в) соціальні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- г) гуманітарні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- д) всі відповіді неправильні.

7. Показники, які враховують стан конкурентоздатної продукції, впровадження досягнень науково-технічного прогресу і загальну кількість населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності – це:

- а) екологічні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- б) демографічні показники оцінки стану трудових ресурсів;

- в) соціальні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- г) економічні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- д) всі відповіді неправильні.

8. *Показники, які характеризують трудові ресурси з позицій впливу на їхнє формування соціального стану суспільства, за рівнем освіти, професійної підготовки – це:*

- а) екологічні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- б) демографічні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- в) соціальні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- г) економічні показники оцінки стану трудових ресурсів;
- д) всі відповіді неправильні.

9. *Коефіцієнт зайнятості визначається як:*

- а) відношення чисельності безробітних до усієї кількості населення працездатного віку;
- б) відношення чисельності зайнятих у суспільному виробництві до усієї кількості населення працездатного віку;
- в) різниця між чисельністю зайнятих у суспільному виробництві та усією кількістю населення працездатного віку;
- г) добуток чисельності зайнятих у суспільному виробництві та усієї кількості населення працездатного віку;
- д) сума чисельності зайнятих у суспільному виробництві та усієї кількості населення працездатного віку.

10. *До населення, зайнятого в усіх сферах економічної діяльності належать:*

- а) військові строкової служби;
- б) жінки, які перебувають у відпустці з вагітності, пологів та догляду за дитиною до досягнення нею віку згідно з чинним законодавством;
- в) іноземні громадяни;
- г) всі відповіді правильні;
- д) всі відповіді неправильні.

Список літератури до розділу 14

1. Державна служба статистики України. URL: www.ukrstat.gov.ua (дата звернення 07.11.2023 р.).

РОЗДІЛ 15

ОСНОВИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

План

- 15.1. Сутність, цілі та критерії оцінювання сталого розвитку.
- 15.2. Принципи та чинники сталого розвитку регіонів.
- 15.3. Індикатори сталого розвитку регіонів.

15.1. Сутність, цілі та критерії сталого розвитку

До певного часу розвиток людства визначався ступенем розвою матеріального виробництва. Використання природних ресурсів відбувалося в межах асиміляційних можливостей природи (здатності нейтралізувати антропогенний вплив). Тому не було потреби враховувати екологічну складову розвитку суспільства. Усі зусилля спрямовувались на економічне зростання держав. Тільки з ХХ ст., коли чисельність населення різко зросла, а негативний антропогенний вплив на довкілля почав відчуватися на глобальному рівні, - постала проблема співвідношення економічного та екологічного аспектів розвитку виробництва. Однак сталий розвиток не слід сприймати лише через економічний чи екологічний імперативи у виробництві та споживанні.

За словником української мови: – “сталий – це безперервний, незмінний” [1]. Точнішим визначенням цього терміну буде збалансований, самопідтримуючий.

У доповіді Міжнародної Комісії з навколишнього середовища і розвитку зазначено, що *сталий розвиток* – це розвій, який передбачає задоволення потреб теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти їхні власні потреби [2].

Парадигма сталого розвитку передбачає: захист довкілля, соціальну справедливість та відсутність расової й національної дискримінації.

Стосовно економіки *сталий розвиток* – це керований розвій на основі системного підходу та сучасних інформаційних технологій, які дають змогу дуже швидко моделювати різні варіанти напрямків змін, з високою точністю прогнозувати їхні результати та вибрати оптимальний.

Тому в умовах глобалізації соціально-економічний розвиток будь-якої країни, насамперед, залежить від сприятливого інвестиційного клімату всередині країни, оскільки саме капіталовкладення є запорукою успішного економічного зростання. Чим більше залучено іноземних інвестицій в економіку країни, тим більше зростає продуктивність праці, а це, своєю чергою, веде до збільшення обсягів виробництва та конкурентоспроможності підприємств у світовій економіці. Досягнення інвестиційної привабливості країни у світі формує сприятливий інвестиційний клімат, який є досить важливим у сучасних умовах для України.

Щоб краще зрозуміти зміст поняття “сталий розвиток”, з’ясуємо спочатку, що означають терміни “економічне зростання” й “економічний розвиток”.

Економічне зростання – це збільшення валового національного продукту країни. *Економічний розвиток* означає зростання реального доходу на душу населення. На відміну від економічного зростання, економічний розвиток означає покращення якості життя.

Економічне зростання економіки може призвести до значних втрат природних ресурсів і погіршення природного середовища, що загрожує суспільству. Адже невпинне зростання може спричинити екологічні, енергетичні й інші як глобальні, так і регіональні проблеми. Перехід до сталого розвитку передбачає екологізацію усіх аспектів життя суспільства.

Сталий розвиток продуктивних сил – це розвій, який забезпечує відтворення усіх факторів виробництва й економічної системи загалом [1].

Який же економічний розвиток є сталим? Вважається, що базою розвитку є запас капіталу (багатства) планети, який складається з таких компонентів [3].

$$\begin{aligned} \text{Загальне багатство} &= \text{людський капітал} + \text{природний капітал} \\ &+ \text{створений людиною капітал} \end{aligned} \quad (15.1)$$

Ці складові є взаємозамінними. Так, збільшуючи кількість створеного людиною капіталу, зменшується запас природного капіталу.

Розвиток вважається сталим, якщо загальна величина капіталу не зменшується. Так, лісгосподарське виробництво вважається сталим, якщо запас лісових ресурсів не зменшується, і до того ж одержують максимальну економічну ренту від їх використання.

Сталий розвиток означає, що майбутні покоління матимуть не менше потужностей для свого розвитку, ніж теперішні. Цими потужностями є запас капіталу й технологій. Екологічні засоби (ресурси довкілля) є так само капіталом, як і машини, заводи, дороги тощо. Підтримка запасу природного капіталу є складовою частиною сталого розвитку.

Розрізняють поняття сильної й слабкої сталості.

Критерій слабкої сталості допускає можливість заміщення природного капіталу техногенним при не зменшенні загальної величини капіталу за часом.

Критерій сильної сталості не допускає зменшення запасу природного капіталу, від якого залежать системи підтримки життя на планеті. Багато сучасних дискусій точиться саме навколо питання, якою мірою капітальні засоби є взаємозамінними. Більшість екологів вважають, що існують певні межі взаємозамінності.

Сталий розвиток передбачає максимізацію доходів економічного розвитку за підтримки функцій і якості ресурсів довкілля в часі.

Американський еколог П. Ерліх запропонував формулу, яка, на його думку, визначає *вагомість екологічної відповідальності* окремих країн

$$I = P \cdot A \cdot T, \quad (15.2)$$

де I – *impact* – загальний вплив на довкілля;
 P – *population* – чисельність населення;
 A – *affluence* – достаток (рівень споживання);
 T – *technology* – технологія.

Згідно з формулою (15.2) для зменшення свого внеску у загальний негативний екологічний вплив бідні країни, які дають 90% приросту населення планети, повинні здійснювати заходи щодо зменшення населення P . Багаті країни мають обмежувати рівень свого споживання A . Країнам з відсталими, забруднювальними технологіями, якими є держави з перехідною економікою, слід зосередити зусилля на зменшенні негативного впливу виробництва (технологій) T .

Основні *пріоритети* сталого розвитку демократичного суспільства передбачають врахування загальнолюдських цінностей, і необхідність формування ноосферної цивілізації яку розробив В.Вернадський. На шляху до сталого розвитку слід досягати таких *цілей*:

- *гуманітарна* - культурний та духовний розвиток суспільства;
- *соціальна* - підвищення рівня матеріального добробуту і зайнятості населення;
- *економічна* - забезпечення зростання виробництва продукції суспільного споживання, обміну і розподілу;
- *екологічна* - відновлення якісного стану середовища існування людини і підтримки животворної самовідтворювальної здатності біосфери.

Глобальні цілі сталого розвитку ухвалили лідери 193 країн на період 2015-2030 років: світ без бідності; світ без голоду; хороше здоров'я; якісна освіта; гендерна рівність; чиста вода і санітарія; відновлювана і недорога енергія; хороша робота і економіка; інновації і якісна інфраструктура; зменшити нерівність; екологічно чисті міста і спільноти; відповідальне використання ресурсів; протидія зміні клімату; безпечне використання океанів; безпечне використання землі; мир і верховенство закону; співпраця заради сталого розвитку [4].

Концепція сталого розвитку ґрунтується на таких *принципах*:

1. Довготривалість сталого розвитку, для того щоб він відповідав потребам людей, що живуть зараз, не втрачаючи при цьому можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

2. Обмеження, які існують при експлуатації природних ресурсів, відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери до самовідновлення.

3. Необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на благополучніше життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливий. Одна з головних причин виникнення екологічних та інших катастроф – злидні, які стали у світі звичайним явищем.

4. Необхідно налагодити стан життя тих, хто користується надмірними засобами (грошовими і матеріальними), з екологічними можливостями планети, зокрема відносно використання енергії.

5. Розміри і темпи росту населення повинні бути погоджені з виробничим потенціалом глобальної екосистеми Землі, що змінюється.

За останнє десятиліття в Україні здійснено важливі реформи, що істотно змінюють суспільні відносини у сфері природокористування, сформовано новий економіко-правовий механізм природокористування.

Україна вступила у фазу реформування старої системи, що дало поштовх до підписання у 2019 році Указу Президента “Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року [5].

Напрями стратегії сталого розвитку України – на рис. 15.1.

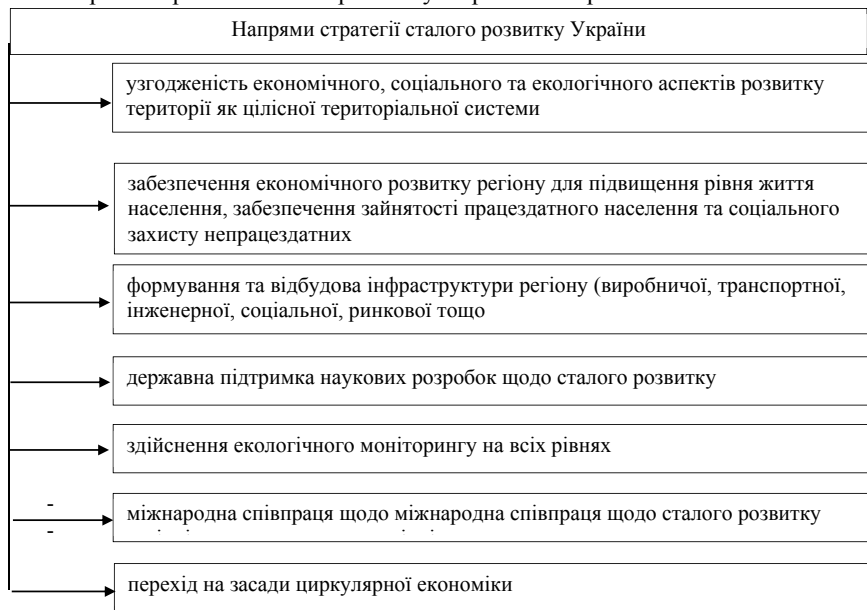

Рис. 15.1. Основні напрями стратегії сталого розвитку України

За “Концепцією сталого розвитку населених пунктів”, затвердженої Постановою Верховної Ради України сталий розвиток визначено як “соціально, економічно та екологічно збалансований розвиток міських та сільських поселень, спрямований на створення їхнього потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь” [6].

Державна політика щодо сталого розвитку повинна базуватися на таких засадах, які забезпечують [6]:

- забезпечення досягнення глобальних цілей сталого розвитку;
- збалансованість розвитку українського суспільства;
- паритетність економічної, соціальної та екологічної його складової;
- визнання неможливості тривалого поступального розвитку суспільства в умовах деградації природного середовища;
- екологічно та техногенно безпечні умови життєдіяльності населення;
- утвердження гуманізму, демократії та загальнолюдських цінностей;
- еколого-економічну збалансованість розвитку окремих регіонів та його узгодження із загальнонаціональними потребами.

15.2. Принципи та чинники сталого розвитку регіонів

Проблема сталого розвитку важлива як для всієї країни, так і для її регіонів. Перехід до сталого розвитку не може бути однаковим та одночасним для різних регіонів України, оскільки вони різняться соціально-економічними та екологічними рівнями розвитку. У кожному регіоні сформувалися специфічні екологічні соціальні системи, які маю значні відмінності, і функціонування яких залежить від забезпеченості природними ресурсами. Адже це визначає господарську спеціалізацію регіонів.

Сталий розвиток населених пунктів - це соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів (природних, трудових, виробничих, науково-технічних, інтелектуальних тощо), технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини [6].

Нейтралізувати цю групу чинників стримування сталого розвитку регіону можливо лише шляхом застосування принципово нового економічного механізму природокористування.

Екологічні відносини у нашій державі регулюються положеннями Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, у якому визначено керівні принципи дбайливого ставлення до довкілля. Цими

принципами потрібно керуватись, плануючи соціально-економічний розвиток регіонів [7].

У Конституції України передбачено, зокрема що кожен не лише “має право на безпечне для життя і здоров’я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди” (ст. 50), а й “зобов’язаний не заподіювати шкоду природі, відшкодовувати завдані ним збитки” (ст. 66) [8].

Основні чинники сталого розвитку регіону наведено у табл. 15.1 [2].

Таблиця 15.1

Основні чинники сталого розвитку регіону

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Економічний	передбачає перехід від лінійної до циклічної економіки, від економіки необмеженого зростання до екологічно збалансованої економіки, яка базується на раціональному використанні природних ресурсів, на застосуванні екологічно чистих безвідходних технологій
2.	Екологічний	передбачає екологізацію усіх складових економічного розвитку регіонів, насамперед, охорона довкілля, оптимальне використання обмежених ресурсів і використання екологічних – природо-, енерго- і матеріало-зберігаючих технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно чистої продукції, мінімізацію, переробку і утилізацію відходів;
3.	Соціальний	врахування якого дасть змогу підвищити рівень та якість життя населення. Це можливо за справедливого розподілу ресурсів між людьми. В результаті можна досягти ліквідації бідності, зниження безробіття, розширення продуктивної зайнятості, збереження культурного капіталу тощо. За концепцією сталого розвитку людина повинна брати участь у процесах, які формують сферу її життєдіяльності, сприяти прийняттю і реалізації рішень, контролювати їх виконання

Основні принципи охорони довкілля зображено у табл. 15.2.

Таблиця 15.2

Основні принципи охорони довкілля

№ п.	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Екологічна презумпція	під час техногенної діяльності потрібно довести дотримання правил дбайливого ставлення до довкілля
2.	Моніторинг впливу на довкілля	постійне спостереження за впливом конкретної діяльності на навколишнє середовище
3.	Оптимальне розміщення виробництва	застосування найкращих можливих технологій з метою запобігання заподіяння шкоди та збитків довкіллю
4.	Забруднювач платить	той, хто забруднює, повинен відшкодовувати нанесені довкіллю збитки та вартість робіт з відновлення довкілля

1	2	3
5.	Запобігання	вживання запобіжних заходів для попередження негативного впливу на здоров'я людей та довкілля; застосування найкращих можливих технологій з метою запобігання заподіяння шкоди та збитків довкіллю; раціональне природокористування і утилізація відходів; мінімізація використання хімічних речовин, які б могли зашкодити здоров'ю людини чи довкіллю; враховувати співвідношення між користю та витратами, щоб вигода для довкілля виправдовувала витрати на запобіжні заходи; заборона діяльності, яка може завдати значної шкоди чи збитки довкілля

15.3.Індикатори сталого розвитку регіонів

Перехід до сталого розвитку держави можливий лише у разі забезпечення сталого розвитку її регіонів, що передбачає формування ефективної просторової структури економіки країни при збалансуванні інтересів усіх районів. Проблеми, що вирішуються в кожному регіоні, повинні відповідати загальнодержавним завданням, але з урахуванням місцевих особливостей.

Найважливішою передумовою переведення регіонів на модель сталого розвитку полягає у тому, щоб інтереси соціального прогресу, екології та економіки були всебічно врівноваженими, збалансованими й оптимізованими за максимально можливою кількістю показників.

Основними напрямками державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів є [6]:

- узгодженість соціального, економічного, містобудівного і екологічного аспектів розвитку населених пунктів та оточуючих територій;
- раціональне використання земельних, водних, рекреаційних та інших природних ресурсів, створення умов для їх відновлення;
- удосконалення соціальної інфраструктури населених пунктів з метою створення умов для розвитку дошкільного виховання, освіти, культури, охорони здоров'я, фізичної культури і відпочинку, поліпшення демографічної ситуації;
- підвищення рівня забезпеченості житлом, виходячи з потреб і можливостей різних верств населення, гарантованого забезпечення житлом соціально незахищених громадян;
- збереження і раціональна експлуатація наявного житлового фонду, інших будинків і споруд, реконструкція та модернізація застарілої забудови з дотриманням соціальних стандартів і санітарно-гігієнічних умов;
- удосконалення виробничої інфраструктури із забезпеченням її економічної ефективності і соціальним спрямуванням, створенням належних умов для розвитку підприємств усіх форм власності для продуктивної зайнятості населення, відновлення кадрового та наукового потенціалу, достатньої кількості робочих місць;

- удосконалення транспортної інфраструктури, зокрема розвиток усіх видів пасажирського транспорту загального користування, забезпечення міського та міжміського сполучення, сільських поселень з міськими та між собою;

- розвиток інженерної інфраструктури (впровадження нових технологій, мереж і споруд енергопостачання, теплозабезпечення, водопостачання, каналізації), впровадження енергозберігаючих систем інженерно-технічного забезпечення населених пунктів;

- забезпечення державного регулювання процесу планування і забудови населених пунктів шляхом розроблення генеральних планів, іншої містобудівної документації та місцевих правил забудови, здійснення контролю за їх реалізацією (з урахуванням державних, суспільних і приватних інтересів);

- сприяння розвитку національних особливостей містобудування та архітектури; охорона та раціональне використання пам'яток культурної спадщини;

- соціально-економічного розвитку поселень і прилеглих до них територій;

- підтримка села з метою запобігання створення критичної урбанізації та запобігання створенню критичної диспропорції між кількістю населення в містах і селах;

- поліпшення санітарно-гігієнічного та екологічного стану населених пунктів, створення безпечних для життя і здоров'я людини умов, впровадження сучасних систем збирання, вилучення, переробки та знешкодження відходів;

- забезпечення захисту від несприятливих природних явищ, запобігання виникненню техногенних аварій та ліквідації їх наслідків;

- проведення наукових досліджень, які б сприяли вирішенню соціально-економічних, екологічних та інших питань забезпечення сталого розвитку населених пунктів;

створення інформаційних систем по використанню наукових досліджень, статистичних та інших даних про населені пункти, передового досвіду щодо забезпечення їх сталого розвитку;

- здійснення міжнародного співробітництва щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів;

- удосконалення чинного законодавства та розроблення нових нормативно-правових актів з питань регулювання планування і забудови населених пунктів, реформування соціальної, житлової, інвестиційної політики, землекористування, охорони довкілля, діяльності органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, громадян і юридичних осіб у сфері забезпечення сталого розвитку населених пунктів.

Ступінь впливу на сталість розвитку економіки реалізується через систему кількісних показників – індикаторів, які змінюються у разі зрушень у соціально-економічному стані суспільства, пріоритетах його розвитку. Вони повинні допомагати державним регіональним органам влади приймати управлінські рішення, що максимально впливають на процеси суспільного виробництва з метою забезпечення сталого економічного розвитку.

Оцінювати сталість розвитку економіки регіону можна за допомогою *трьох груп індикаторів* – економічних, соціальних та екологічних.

Індикатори – це система кількісних показників, які характеризують вплив різних факторів на сталість розвитку економіки регіону. Індикатори не є незмінними, раз і назавжди встановленими. Вони змінюються залежно від зрушень у соціально-економічному стані суспільства, пріоритетах його розвитку.

Зміст та показники оцінювання сталості розвитку економіки регіону наведено у табл. 15.3.

Таблиця 15.3

Показники оцінювання сталості розвитку економіки регіону

№	Назва	Перелік
1.	Економічні індикатори	виробничо-економічні, структурні, інвестиційні, фінансові, науково-технічні, зовнішньоекономічної діяльності
2.	Соціальні індикатори	оцінюють: життєвий рівень населення; стан соціальної інфраструктури; трудові ресурси; здоров'я населення; демографічну та криміногенну ситуації. Ці індикатори фіксують норми та вказують орієнтири соціального розвитку регіону з погляду забезпечення його сталого розвитку (розподіл доходів та видатків, їх зміни, міграція та стан ринку робочої сили, розвиток систем освіти, культури, охорони здоров'я)
3.	Екологічні індикатори	показують: стан природного середовища; антропогенний вплив на довкілля; ситуацію щодо використання природних ресурсів та відходів

Наступним кроком у визначенні сталості розвитку регіонів є розроблення системи відстеження, аналізу та прогнозування змін. Визначальну роль у цьому процесі покликаний відігравати якісний аналіз характеру зміни кожного показника та їх комплексу. У цьому процесі найважливіше не допустити граничного (максимально чи мінімально допустимого) значення індикатора, а у разі його появи забезпечити нормалізацію ситуації. Недотримання такої вимоги порушує сталий розвиток факторів відтворення, формує руйнівні тенденції, призводить до порушення сталості розвитку економіки регіону. Граничні значення визначають експерти з урахуванням особливостей економічного стану та ґрунтуються на значеннях аналогічних індикаторів у світі відповідно до групування їх Світовим банком.

Основним критерієм класифікації країн за рівнем їх соціально-економічного розвитку є обсяг валового національного продукту (ВНП) на душу населення. За даними Світового банку виділяють три групи країн відповідно до рівня доходів [3]:

- з низьким рівнем доходів з ВНП на душу населення 785 дол. США або менше;
- з рівнем доходів нижче середнього з ВНП на душу населення 786-3 125 дол. США;

- з рівнем доходів вище середнього з ВВП на душу населення 3 126-9 655 дол. США;
- з високим рівнем доходів з ВВП на душу населення понад 9 656 дол. США.

Номінальний ВВП на душу населення в Україні у 2021 становив 4 835 дол. США, отже наша країна належить до третьої групи держав. Однак, цей показник утричі менший за середньосвітовий (12 262 дол. США).

У зв'язку з цим граничні значення індикаторів по Україні та її регіонах повинні кореспондуватися зі значеннями індикаторів країн з таким самим рівнем доходу. Нормативні значення індикаторів, які вищі за граничні значення, визначають експерти. Позитивні значення одних досягаються не за рахунок інших. Область значень індикаторів характеризує сталість розвитку системи. Їхнє значення може змінюватися (зростати чи знижуватись), можливе нагромадження факторів, які сприяють сталості системи або її зниженню та наближенню кризи. Область значень індикаторів, що перебувають нижче від нормативного та граничного значень, формують зону кризи, в якій порушуються рівновага та сталість системи і починаються якісно нові процеси, що можуть призвести до повного її краху.

Основні вимоги до індикаторів:

- повнота та збалансованість (точно відображати стан системи і її розвиток);
- чутливість (статистично достовірно змінюватися за зміни умов);
- можливість інтерпретації розуміння того, що характеризує індикатор;
- доступність та надійність даних (повинні надходити постійно, вимірюватися за стандартною методикою, бути порівнювальними);
- економічність (вибирати лише потрібні показники).

Запропонована система економічних, соціальних та екологічних індикаторів дає змогу оцінювати сталість розвитку економіки регіону.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення сталого розвитку.
2. Назвіть причини виникнення проблеми сталого розвитку.
3. У чому різниця між поняттями “економічне зростання” та “економічний розвиток”?
4. Які існують критерії слабкої та сильної сталості?
5. Як визначається антропогенний вплив на довкілля?
6. У чому полягають завдання і цілі сталого розвитку?
7. У чому полягає сталий розвиток регіонів?
8. Які заходи необхідні для розв’язання завдань сталого розвитку?
9. Назвіть та охарактеризуйте фактори сталого розвитку регіонів.
10. На яких принципах формується ідея сталого розвитку регіонів?

11. За якими індикаторами оцінюють сталість розвитку економіки регіону?
12. Які вимоги ставлять до індикаторів сталого розвитку економіки регіону?

Тестові завдання для самоперевірки

1. Розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, не зменшуючи можливостей майбутніх поколінь для задоволення їхніх потреб, називають:

- а) економічним;
- б) сталим;
- в) соціальним;
- г) продуктивним;
- д) всі відповіді неправильні.

2. Під сталим розвитком розуміють:

- а) зростання реального доходу на душу населення;
- б) прогрес у сфері охорони здоров'я;
- в) розроблення і здійснення заходів щодо раціонального використання природних ресурсів;
- г) розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, не зменшуючи можливостей майбутніх поколінь для задоволення їхніх потреб;
- д) немає жодної правильної відповіді.

3. Зростання реального доходу на душу населення – це розвиток:

- а) природний;
- б) сталий;
- в) соціальний;
- г) продуктивний;
- д) економічний.

4. Відновлення якісного стану середовища існування людини і підтримки біосфери – це:

- а) економічна мета сталого розвитку;
- б) екологічна мета сталого розвитку;
- в) соціальна мета сталого розвитку;
- г) соціально-економічна мета сталого розвитку;
- д) всі відповіді неправильні.

5. Культурний та духовний розвиток суспільства – це:

- а) економічна мета сталого розвитку;
- б) екологічна мета сталого розвитку;
- в) соціальна мета сталого розвитку;
- г) соціально-економічна мета сталого розвитку;
- д) гуманітарна мета сталого розвитку.

6. Підвищення рівня матеріального добробуту і зайнятості населення – це:

- а) економічна мета сталого розвитку;
- б) екологічна мета сталого розвитку;

- в) соціальна мета сталого розвитку;
- г) раціональна мета сталого розвитку;
- д) гуманітарна мета сталого розвитку.

7. *Забезпечення динамічного зростання виробництва продукції суспільного споживання, обміну і розподілу – це:*

- а) економічна мета сталого розвитку;
- б) екологічна мета сталого розвитку;
- в) соціальна мета сталого розвитку;
- г) гуманітарна мета сталого розвитку;
- д) всі відповіді неправильні.

8. *Розвиток вважається сталим, якщо:*

- а) загальна величина капіталу зменшується;
- б) загальна величина капіталу не зменшується;
- в) падає реальний дохід на душу населення;
- г) зменшується валовий національний продукт країни;
- д) всі відповіді неправильні.

9. *Загальне багатство планети складається з:*

- а) суми людського капіталу та природного капіталу;
- б) суми людського капіталу та створеного людиною капіталу;
- в) добутку людського капіталу та природного капіталу, створеного людиною капіталу;
- г) різниці людського капіталу та природного капіталу, створеного людиною капіталу;
- д) суми людського капіталу, природного капіталу та створеного людиною капіталу.

10. *Сталий розвиток передбачає:*

- а) мінімізацію доходів економічного розвитку за підтримки функцій і якості ресурсів довкілля в часі;
- б) максимізацію доходів економічного розвитку за підтримки функцій і якості ресурсів довкілля в часі;
- в) мінімізацію витрат економічного розвитку за підтримки функцій і якості ресурсів довкілля в часі;
- г) максимізацію витрат економічного розвитку за підтримки функцій і якості ресурсів довкілля в часі;
- д) всі відповіді неправильні.

Список використаної літератури до розділу 15

1. Тлумачний словник української мови. URL : <http://eslovyk.com>.
2. Доповідь Міжнародної (Світової) Комісії з навколишнього середовища і розвитку “Наше спільне майбутнє”. URL: <http://www.un.org/documents/ga/res/42/ares42-187.htm>

3. Врублевська О.В. Конспект лекцій з економіки природокористування / О.В. Врублевська. Львів, 2003. 210 с.
4. Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org>.
5. Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/7222019-29825> (дата звернення 09.11.2023 р.).
6. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1359-14> (дата звернення 09.11.2023 р.).
7. Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”/ URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення 09.11.2023 р.).
8. Конституція України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення 09.11.2023 р.).

РОЗДІЛ 16

ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ОЦІНКИ ДЖЕРЕЛ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

План

- 16.1. Сутність та класифікація природних ресурсів.
- 16.2. Використання природних ресурсів у господарській діяльності.
- 16.3. Економічна оцінка відновних та невідновних природних ресурсів.

16.1. Сутність та класифікація природних ресурсів

Природні ресурси – тіла і сили природи, які на певному рівні розвитку продуктивних сил і вивченості можуть бути використані для задоволення потреб людського суспільства у формі безпосередньої участі в господарській діяльності.

Категорія “природні ресурси” передусім свідчить про безпосередній зв’язок природи з господарською діяльністю людини. За своєю матеріальною сутністю природні ресурси вважаються частиною географічного середовища. Так, нафту стали розглядати як ресурс понад 150 років назад, а уран – лише декілька десятків років, хоча обидва елементи були частиною природи тисячі років до цього. У взаємодії суспільства і природи добре очевидна наступна - тенденція: все більша частина елементів природи переходить у клас природних ресурсів.

Критерії включення елементів природи до природних ресурсів:

- існування відповідної суспільної потреби у природних благах, а значить і потреби у вихідному матеріалі для їх створення;
- рівня вивченості елементів природи з погляду їхніх можливостей задовольнити ці потреби;
- рівня технічного розвитку виробництва, щоб перетворити цей елемент природи у потрібне благо.

За економічною сутністю природні ресурси мають споживчу вартість. Їхня придатність і корисність, техніко-економічні властивості, масштаби та способи використання визначаються суспільними потребами. Їхня корисність, техніко-економічні властивості, масштаби та способи використання визначають за суспільними потребами.

Природні ресурси є матеріальною базою виробництва, постійно використовують у господарстві, і вимагають свого повного відновлення у натуральній формі. А відтак, для забезпечення безпосереднього суспільного відтворення процес праці, пов’язаний з підготовкою природних елементів до включення у господарський оборот, повинен бути безперервним. Цей процес здійснюють у сфері як матеріального, так і нематеріального виробництва: капітального будівництва, сільського та лісового господарства, видобувної промисловості, рекреаційного господарства тощо. На базі цього забезпечується зв’язок між суспільством і природою та між окремими підрозділами сфери природокористування. Масштаби, темпи та характер використання природних

ресурсів визначаються як природними, так і, головним чином, соціально-економічними факторами, до яких належать: технологічна можливість використання, потреба в економіці, економічна спроможність використання тощо.

Класифікують природні ресурси за різними ознаками. Виходячи з господарського використання, природні ресурси поділяються на групи, які зображено у табл. 16.1.

Таблиця 16.1

Класифікація природних ресурсів за територіальною приналежністю

№	Назва	Види
1	2	3
1.	Світові (глобальні)	атмосфера, гідросфера, морські течії, сонячна радіація
2.	Національні (регіональні)	групи однорідних взаємопов'язаних елементів природи (наприклад, система озер, сукупність окремих родовищ, які утворюють басейн) або велике однорідне природне джерело утворення, до якого прив'язані і деякі дрібні (наприклад, басейн р. Дніпро)
3.	Локальні (одиничні)	окремі родовища корисних копалин, лісові масиви, сільськогосподарські угіддя тощо

Світові (глобальні) природні ресурси не належать до якоїсь конкретної території, а вільно циркулюють у просторі. Через такі природні ресурси можуть виникати значно складніші з правової точки зору суперечки, ніж у разі використання регіональних ресурсів. Про це, наприклад, свідчать багаторічні безуспішні переговори з приводу правового режиму Світового океану, трансграничні конфлікти через забруднювальні речовини, що надходять у території сусідньої держави тощо.

Регіональні ресурси, як і одиничні, просторово фіксовані, але межі в них уже достатньо умовні, розмиті. Наслідком значних розмірів регіональних ресурсів є те, що ними користуються й розпоряджаються багато “співвласників” (підприємств, населених пунктів тощо), економічні інтереси яких не завжди збігаються. Можлива ситуація, коли кожен з них прагне використати “свою” частину ресурсів із найбільшим для себе ефектом, мало звертаючи увагу на збиток, який до того ж може бути завданий сусіду та й усій природі загалом. Так, у погоні за “дешевою” деревиною, вирубують значні масиви лісів Карпат. Певна річ, якщо не враховувати втрат, які виникли внаслідок цього у рекреаційному, рибному та сільському господарстві, то карпатська деревина виявляється справді дешевою. Але якщо все це врахувати?

Локальні (одиничні) ресурси за своїм складом, як правило, однорідні. Вони завжди мають чіткі природні межі, що відокремлюють їх від інших ресурсів, а також просторову фіксованість у певній точці земної кулі.

За вичерпністю природні ресурси поділяють на вичерпні (невідтворювані) і невичерпні (відтворювані) (табл. 16.2).

Таблиця 16.2

Класифікація природних ресурсів за вичерпністю

№	Ознака	Зміст
1	2	3
1.	Вичерпні природні ресурси	ресурси, які не відтворюються природою або відновлюються в терміни, значно більші у порівнянні із швидкістю їх використання
2.	Невичерпні природні ресурси	існування яких необмежене часом. За будь-якого інтенсивного споживання їхня кількість не зменшується, або зменшується настільки мало, що цю величину на практиці ігнорують. До невичерпних природних ресурсів відносять: кліматичні і гідрологічні, сонячну енергію, дощові опади, кінетичну енергію вітру і морського прибою, потенційну енергію рік і морських припливів, воду як речовину і засіб транспортування
3.	Відтворювані ресурси	грунти, рослинність, тваринний світ, а також деякі мінеральні ресурси, наприклад, солі, що осідають в озерах і морських лагунах тощо. Вони можуть відтворюватися в природних процесах і підтримуватися у деякій постійній кількості, визначеній рівнем їх щорічного відтворення і споживання
4.	Невідтворювані ресурси	багатства надр (горючі копалини, металічні та неметалічні корисні копалини). Використання цих ресурсів можливе тільки один раз, і воно призводить до виснаження їх запасів. Поповнення цих запасів неможливе, оскільки відсутні умови, в яких вони виникли багато мільйонів років назад, або відбувається дуже повільно. При додержанні принципів сталого розвитку ресурси надр можуть використовуватися людиною майже безмежно

За поновленням природні ресурси поділяють поновлювальні (біологічні), частково поновлювальні або ті, що залучаються у повторне використання (сировинні), непоновлювальні (горючі копалини) (табл. 16.3).

Таблиця 16.3

Класифікація природних ресурсів за поновленням

№	Ознака	Зміст
1	2	3
1.	Поновлювані	біологічні ресурси, поновлюваність яких в часі залежить від тривалості їхнього життєвого циклу (злакові культури – 6-12 місяців, ліси – 70-100 років)
2.	Частково поновлювані	торф, самоосадні солі, ґрунти, ресурси деревини, темпи поновлення яких значно відстають від темпів експлуатації

Продовження табл. 16.3

1	2	3
---	---	---

3.	Непоновлювані	не самовідновлюються після їх використання або відновлюються протягом дуже тривалого часу. До них належить більшість корисних копалин (рудні, нафта, природні горючі гази, вугілля, горючі сланці, ядерна енергія поділу урану та термоядерна, мінеральні та будівельні матеріали тощо)
----	---------------	---

Класифікація природних ресурсів за різними ознаками (табл. 16.4).

Таблиця 16.4

Класифікація природних ресурсів за різними ознаками

№	Ознака	Види
1	2	3
1.	За напрямом використання	паливно-енергетичні, мінерально-сировинні, продовольчі
2.	За рівнем вивченості	прогнозовані, виявлені, детально вивчені
3.	За можливістю використання	недоступні, резервні, можливі для використання й ті, що використовуються
4.	За характером використання	одно цільового (сировинні) та багатоцільового використання (лісові, водні, земельні)
5.	За якістю	кожний вид природних ресурсів поділяється за класами, групами, типами та іншими класифікаційними одиницями
6.	За впливом виробництва	зазнають шкідливого впливу (біологічні), зазнають невеликого впливу (гідросфера, атмосфера, поверхня літосфери), не зазнають впливу (глибинна частина літосфери)
7.	За можливістю залучення до господарського обігу	можливі для експлуатації (дійсні) та потенційні. До можливих для експлуатації належать ресурси верхньої оболонки Землі та енергії Сонця, а до потенційних належать ресурси космосу та морських глибин
8.	За цільовим призначенням	матеріальні, пізнавальні, естетичні, рекреаційні, туристичні тощо
9.	За рівнем необхідності для життя людини	вкрай необхідні (повітря, вода, їжа) і відносно байдужі
10.	За економічною доцільністю	фактичні (економічно доступні) і потенційні (економічно недоступні)

Потенційні ресурси хоча й наявні, але не використовуються внаслідок недостатнього рівня розвитку техніки, не розробленості технології або економічної неефективності. Нерідко існування таких ресурсів має прогнозний і навіть імовірний характер. До потенційних природних ресурсів належать, по-перше, елементи природи, що знаходяться на стадії вивчення або підготовки до промислової експлуатації (освоєння), що є першим етапом залучення природних ресурсів до господарського обігу, приведення їх у такий стан, при якому стає можливою їх експлуатація (наприклад, розвідані родовища корисних копалин); по-друге, природні ресурси, що не можуть використовуватись у господарстві

через неможливість вивезення їх з місця видобутку. Отже, для включення потенційних природних ресурсів у суспільне споживання, тобто для перетворення їх на можливі для експлуатації (дійсні), необхідні додаткові знання та затрати праці, що нададуть цим засобам виробництва певну якісну завершеність.

У господарському відношенні можливі для експлуатації природні ресурси поділяють на чотири групи:

- зовнішні – енергія Сонця, гравітаційна енергія;
- поверхні Землі, які, своєю чергою, поділяють на ресурси фізичного середовища (поверхні літосфери та гідросфери) та біологічні (наземні, водні, ґрунтові);
- земних глибин – мінерально-сировинні та паливно-енергетичні.

У зв'язку з інтенсивним використанням природних ресурсів, їх виснаженням і деградацією вони стають предметом усе більшого вивчення багатьох галузей науки: економіки, екології, географії, геології тощо. Комплексність використання природних ресурсів визначає можливість і необхідність варіантного підходу до їх використання. Вибір варіанта, хоч і заснований на всебічному врахуванні природних властивостей ресурсів, але визначається також соціально-економічними і технічними факторами – загальними і локальними.

Кожен вид природного ресурсу має певну якісну характеристику і може бути кількісно вимірний. Зміст цих показників наведено у табл. 16.5.

Таблиця 16.5

Показники оцінювання природних ресурсів

№	Назва	Показники
1	2	3
1.	Якісні	характеризують потенційну здатність кожної одиниці ресурсу задовольняти ті чи інші потреби суспільства. Показники якості ресурсів специфічні для кожного виду
2.	Кількісні	обсяг запасів; швидкість збільшення (зменшення)

Швидкість збільшення запасів природних ресурсів може характеризувати не тільки відновні ресурси (швидкість приросту лісу), але й якоюсь мірою невідновні (корисні копалини), оскільки вони за своєю економічною сутністю є відновними. Їхнє відтворення виражається приростом розвіданих запасів.

16.2. Використання природних ресурсів у господарській діяльності

Природні блага не виробляє людина, вони формуються під впливом природних сил протягом багатьох мільйонів років, покращити їхні властивості людям не дано. Здавалося б, у таких умовах немає місця і моральному зносу. Однак:

- досягнення науково-технічного прогресу допомагають відкривати й використовувати нові, часом унікальні природні блага, що супроводжується певним знеціненням існуючих;

- внаслідок науково-технічного прогресу знаходяться способи задоволення суспільних потреб на основі інших взаємозамінних ресурсів, що приводить до такого самого результату.

Природні ресурси з позицій їх використання у виробництві мають такі *властивості*: комплексність, взаємозамінність, взаємодоповнюваність. Їх зміст зображено у табл. 16.6.

Таблиця 16.6

Властивості природних ресурсів з позицій їх використання у виробництві

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Комплексність	характеризується можливістю отримання з одиниці ресурсу різних видів корисного ефекту (отримання різних металів з багатокomпонентних руд, задоволення різноманітних господарських потреб – енергетичних, транспортних тощо у разі використання якоїсь ділянки водотоку)
2.	Взаємозамінність	здатність різних видів природних ресурсів задовольняти одну і ту саму функціональну потребу (отримання електроенергії на базі використання вугілля, газу, мазуту, гідроенергії чи ядерного палива, які є взаємозамінними джерелами енергії; виробництво і використання труб із металу, пластмаси, азбестоцементу чи залізобетону)
3.	Взаємодоповнюваність	виражається у необхідності дотримуватись відповідних пропорцій обсягів конкретних видів ресурсів під час їх використання у відповідних технологіях виробництва з врахуванням вимог споживача (наприклад, визначення співвідношення вапняку, глини, гіпсу та інших спеціальних добавок під час виробництва заданих марок цементу)
4.	За цілями	одно- та багатоцільового використання
5.	За способом використання	вилученням з природи необхідних людині речовин, наприклад, під час добування корисних копалин, заготівлі деревини, вилову риби тощо. У цьому разі відбувається повний і остаточний розрив зв'язку матеріальної основи природного ресурсу з навколишнім природним середовищем, і він переходить у якісно новий стан – стає первинною сировиною; користуванням природними ресурсами, їхніми властивостями, без відокремлення від природного середовища як єдиної системи. Такі процеси відбуваються в разі асиміляції природою відходів виробництва, використання річок для транспортування вантажів, рекреаційного використання лісів

Продовження табл. 16.6

1	2	3
---	---	---

6.	За стратегією використання	використання відновних (невичерпних) повинно відбуватися в обсягах, що лімітуються їхнім природним відновленням, враховуючи економічну доцільність та міркування екологічної безпеки; невідновні (вичерпні) природні ресурси потрібно максимально ощадно використовувати з обов'язковим дотриманням певного співвідношення між річним обсягом видобування та обсягом запасів. Їх використання має відбуватися у темпі, достатньому для створення заміників
----	----------------------------	--

Усі перераховані характеристики й властивості природних ресурсів (див. табл. 16.6) мають надзвичайно важливе значення для вирішення проблем розвитку виробництва.

Якісні й кількісні характеристики природних ресурсів впливають на визначення оптимальних розмірів та тривалості функціонування природо-експлуатуючих підприємств. Наприклад, видобування вугілля, яке здійснюють двома способами: як відкритим (кар'єрним), так і закритим (шахтним).

Людство відкриває щораз нові властивості природних ресурсів. Це також збільшує взаємодію людини й природи. Коло речовин, які залучають у виробництво, постійно розширюється, що посилює взаємодію. У людини стає більше можливостей для розвитку широкого кола галузей, які виробляють усе нові товари. Отже, людина дедалі більше й більше бере від природи, користуються її благами.

16.3. Економічна оцінка відновних та невідновних природних ресурсів

Природні ресурси мають багато корисних властивостей, ефект від використання яких неоднаковий. Тому існує необхідність в економічному оцінюванні природних ресурсів. Природні ресурси є частиною навколишнього природного середовища, яке сформувалось без участі людини, і потім було залучене в господарський обіг. Елементи природного середовища стають для суспільства ресурсами лише на певній стадії розвитку продуктивних сил, коли з'являється потреба в них і можливість їх використання. Так, вода в природному стані є даром природи. Вона перебуває поза всяким господарським обігом, і не підлягає грошовому оцінюванню. Інша річ, коли вода, взята з джерел зрошення, набуває нової якості під впливом засобів праці, вкладеної під час будівництва та експлуатації каналів і споруд. У такому разі вона має певну вартість і є ресурсом для суспільства. Перетворення ж води з продукту природи у зрошувальну означає перетворення її в засіб виробництва.

Економічна оцінка природних ресурсів – це грошове вираження господарської цінності природних ресурсів, яке визначається за ефективністю їх відтворення. Вона необхідна для того, щоб врахувати вплив природного фактора на ефективність виробництва, а також для стимулювання, раціонального використання і охорони природних ресурсів.

Проблема економічної оцінки природних ресурсів є дискусійною в економічній науці, тому тривалий час застосовувались різні підходи щодо оцінювання природних ресурсів і встановлення розмірів плати за їх використання.

Особливо важливим є визначення критеріїв економічної оцінки. *Основні підходи до економічного оцінювання природних ресурсів* класифікують за такими видами, які наведено у табл. 16.7.

Таблиця 16.7

Показники оцінювання природних ресурсів

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	Затратний	передбачає оцінювання за величиною затрат на видобуток, освоєння, введення в господарський оборот і використання природних ресурсів
2.	Результативний	здійснюють економічне оцінювання тих ресурсів, які дають дохід
3.	Затратно-ресурсний	ґрунтується на поєднанні витрат на освоєння ресурсів і доходу від їх використання
4.	Рентний	кращі ресурси отримують вищу оцінку за однакових витрат. Такий підхід вважається найоб'єктивнішим
5.	Відтворювальний	економічна оцінка є сукупністю затрат на відтворення ресурсів в межах певної території
6.	Монопольно-відомчий	розміри платежів мають відповідати фінансовим витратам спеціалізованих установ, які займаються управлінням природними ресурсами.

Затратний підхід не стимулює раціональне природокористування, оскільки ресурс кращої якості і доступності за використання отримує нижчу оцінку, ніж гірший за якістю ресурс.

Недолік результативного підходу в тому, що не всі ресурси при використанні дають дохід.

Рентний підхід вважається найоб'єктивнішим.

Монопольно-відомчий підхід є різновидом затратного.

Найбільш поширений в господарській практиці рентний підхід до оцінювання природних ресурсів. Рентний підхід лежить в основі офіційно прийнятої методики грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів. Про це йдеться у Законі України «Про оцінку земель» та у Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок» [1; 2].

Залучені в господарський обіг природні ресурси є важливим фактором виробництва і не можуть не враховуватись у національному багатстві. Природні ресурси, залучені у виробництво, є носієм виробничих відносин і втілюють у собі єдність споживчої вартості та трудової вартості. Все це спричиняє необхідність розглядати природні ресурси як економічну категорію.

Важливо знати, скільки потрібно докласти праці, щоб замінити ті чи інші ресурси, які були вилучені в природі. Оцінка повинна відтворювати не стільки фактичні витрати, пов'язані з використанням, скільки значущість природних ресурсів для суспільного господарства.

У ринкових умовах економічна оцінка природних ресурсів повинна виражатись у вартісній формі. Без вартісної оцінки сьогодні неможливо визначати вклад відповідних галузей у сукупні результати виробництва і, відповідно, доцільні масштаби вкладень суспільних коштів у їхній розвиток. Поряд з грошовою оцінкою суспільство може розрахувати, скільки потрібно витратити праці для придбання (одержання) тих чи інших елементів навколишнього середовища (трудова оцінка ресурсів), який їхній обсяг у натуральному вираженні (натуральна оцінка).

На вартісну оцінку елементів природного довкілля впливає багато економічних, технічних, географічних, геологічних чинників. Можливе багатоцільове використання більшості елементів природного середовища, що теж впливає на оцінювання природних ресурсів.

Найпоширенішим критерієм економічної оцінки природних ресурсів є *диференційна рента*. Ця рента виникає при використанні якогось виду якісних природних ресурсів у порівнянні з гіршими за якістю та місцем розташування.

Диференційну ренту класифікують за такими видами (табл. 16.8).

Таблиця 16.8

Класифікація диференційної ренти для оцінювання природних ресурсів

№	Назва	Зміст
1	2	3
1.	I-го роду	диференціація земель за їхньою якістю
2.	II-го роду	виникає при послідовних вкладеннях капіталу та праці в ту саму ділянку землі
3.	Абсолютна	отримують власники землі з орендарів незалежно від родючості землі і її місцезнаходження
4.	Монопольна	виступає у вигляді додаткового доходу, який утворюється внаслідок перевищення ціни товару над його вартістю, коли певний продукт вироблений у сприятливих умовах, що дає можливість виробляти рідкісні види продукції й за рахунок цього встановлюють на них монопольно високі ціни

У загальному *економічна оцінка* джерел природних ресурсів (ДПР) (*Ц*) описується формулою:

$$Ц = \alpha g (Z - C), \quad (16.1)$$

де Z – ринкова ціна (замикаючі витрати) франко-споживач одиниці природного ресурсу, тис. грн.;

C – індивідуальні витрати франко-споживач на отримання одиниці природного ресурсу, грн.;

G – коефіцієнт “продуктивності” ДПР (фактор кількості);

α – коефіцієнт, що враховує динаміку в часі показників Z , C і g , а також ефект “знецінення” майбутніх витрат і результатів (фактор часу).

Отже, економічна оцінка ДПР ґрунтується на доході $(Z - C)$, який приносить його використання.

Об’єктивною основою такого доходу, який щодо ДПР називається рентою (на відміну від квазіренти щодо інших підприємств), виступає неможливість обмежитися унаслідок високого попиту на якийсь вид природних ресурсів використанням лише кращих (за певними відповідними характеристиками) ДПР. Експлуатація кращих ДПР дає можливість отримувати додатковий дохід порівняно з гіршими ДПР, продукція яких замикає попит.

Оскільки характеристики ДПР залишаються порівняно незмінними протягом тривалого часу, то й додатковий прибуток, що формується під їхнім впливом під час експлуатації ДПР, має не короткотерміновий, а більш-менш постійний характер.

Але результати виробничої діяльності природоексплуатуючих підприємств можуть відрізнятись не лише через природні особливості, але й унаслідок того, що на одному підприємстві праця організована краще і рівень механізації виробництва вищий, ніж на іншому; що для збільшення доходів на цьому підприємстві зроблені додаткові витрати, інакше кажучи, від того, що господарювання там буде здійснюватися інтенсивніше. Вплив цих факторів необхідно розглядати окремо від впливу природних умов. Очевидно, що для визначення ренти (диференційної ренти I), яка лежить в основі економічної оцінки ДПР, порівнювати слід ДПР із різними природними умовами, але однаково оптимальними для цього періоду і для відповідних ДПР умовами виробництва. Зрозуміло, що “оптимальність” ще не означає однаковий рівень досконалості. Проте для умов конкретного ДПР це будуть найкращі з нині відомих рішень щодо механізації та організації виробництва.

Власник ДПР розстанеться з ним лише у тому випадку, якщо отримана від продажу сума (яка й буде формою економічної оцінки ДПР), коли її вкласти у банк (чи у цінні папери) принесе у вигляді відсотків дохід, не менший, ніж отримувана ним рента від експлуатації цього ДПР.

Для *відновних (невичерпних) ДПР*, які можна експлуатувати невизначено тривалий проміжок часу (ділянки землі, гідроенергія тощо), виведення формули економічної оцінки здійснюється з пропорції

$$C_n - 100 \%$$

$$d_n - E_\theta \%,$$

звідки висновок, що

$$C_n = \frac{d_n \times 100 \%}{E_\theta \%} = \frac{d_n}{E_\theta} \quad (16.2)$$

або

$$C_n = d_n \times \sum_{t=1}^{\infty} \frac{1}{(1+E_{\delta})^t} = \frac{d_n}{(1+E_{\delta})^1} + \frac{d_n}{(1+E_{\delta})^2} + \dots + \frac{d_n}{(1+E_{\delta})^t} \Rightarrow \frac{d_n}{E_{\delta}}, \quad (16.3)$$

оскільки

$$\lim_{t \rightarrow \infty} \sum_{t=1}^{\infty} \frac{1}{(1+E_{\delta})^t} = \frac{1}{E_{\delta}}, \quad (16.4)$$

де d_n – величина диференціальної ренти, що виникає при експлуатації оцінюваного ДПР;

E_{δ} – середня норма прибутку на вкладений капітал;

C_n – економічна оцінка ДПР.

Для *невідновних (вичерпних) ДПР*, які експлуатують обмежений проміжок часу (родовища корисних копалин, підземні запаси прісної води тощо), економічна оцінка повинна бути зменшена на величину початкової оцінки (що дається, як для невичерпного ДПР) дисконтованої з кінця терміну експлуатації ДПР, щоб повернути (після закінчення експлуатації ДПР) заплачені, як за обмежену в часі ренту, грошові суми. Тобто, *невідновні (вичерпні) ДПР* оцінюють за формулою

$$C_n = \frac{d_n}{E_{\delta}} - \frac{d_n / E_{\delta}}{(1+E_{\delta})^t} = \frac{d_n}{E_{\delta}} - \frac{d_n}{E_{\delta} \times (1+E_{\delta})^t} = \frac{d_n \times (1+E_{\delta})^t - d_n}{E_{\delta} \times (1+E_{\delta})^t} = \frac{d_n \times [(1+E_{\delta})^t - 1]}{E_{\delta} \times (1+E_{\delta})^t} \quad (16.5)$$

або

$$C_n = d_n \times \sum_{t=1}^t \frac{1}{(1+E_{\delta})^t} = \frac{d_n}{(1+E_{\delta})^1} + \frac{d_n}{(1+E_{\delta})^2} + \dots + \frac{d_n}{(1+E_{\delta})^t} = \frac{d_n \times [(1+E_{\delta})^t - 1]}{E_{\delta} \times (1+E_{\delta})^t} \quad (16.6)$$

оскільки

$$\sum_{t=1}^t \frac{1}{(1+E_{\delta})^t} = \frac{(1+E_{\delta})^t - 1}{E_{\delta} \times (1+E_{\delta})^t}, \quad (16.7)$$

де t – термін експлуатації ДПР.

Отже, для визначення вартісної оцінки природних ресурсів необхідно розрахувати для кожного випадку індивідуальні витрати і зіставити їх із замикаючими витратами.

Індивідуальні витрати – це витрати на виробництво порівнювального виду продукції (сировини) із запасу природного ресурсу, що оцінюється. Визначаючи індивідуальні витрати, необхідно виключати вплив різниці в рівні техніки, технології й організації виробництва порівняно з оптимальним, якщо це існує.

Замикаючі витрати – це максимально допустимі, економічно виправдані витрати, які доводиться здійснювати для виробництва конкретної продукції на базі гірших запасів для того, щоб забезпечити обсяг цього виду продукції.

Утворення диференціальної ренти можна прослідкувати на прикладі видобування будівельного піску на родовищах з різними умовами добування й розміщення щодо ринку збуту (табл. 16.9).

Таблиця 16.9

Вихідні дані для визначення диференціальної ренти

№ родовища в порядку зростання індивідуальних витрат франко-ринок	Індивідуальні витрати на видобування піску франко-родовище, грн./м ³	Транспортні витрати від родовища до ринку збуту, грн./м ³	Індивідуальні витрати на пісок франко-ринок, грн./м ³	Ціна (замикаючі витрати), грн./м ³	Диференційна рента, грн./м ³
1	20	5	25	40	15
2	25	10	35	40	5
3	10	30	40	40	0

Приймаємо замикаючі витрати наперед заданими – вони відповідають індивідуальним витратам на родовищі з гіршими умовами – 40 грн./м³. Розрахунок диференти на родовищах з кращими умовами здійснюється як різниця між замикаючими і конкретними індивідуальними витратами, тобто: для родовища № 1: $40 - 25 = 15$ грн./м³ і для родовища № 2: $40 - 35 = 5$ грн./м³.

Оцінка одного і того самого ресурсу може значно відрізнятись залежно від загальної платоспроможної потреби в ньому. Уявімо собі, що в наявності є всього 10 родовищ одного якого-небудь ресурсу з витратами на 1 т відповідно такими, що дорівнюють 1, 2, 3, 4, 5...10 грн./м³. Якщо загальна потреба цього періоду в цій сировині може бути задоволена першими п'ятьма родовищами, граничні (замикаючі) витрати дорівнюють 5 грн./м³. Якщо потреба збільшиться так, що для її задоволення потрібно вже 8 родовищ, то граничні витрати зростуть до 8 грн./м³. Економічна оцінка кожного родовища, до того ж, також зростає. Наприклад, оцінка 1 т запасів 3-го родовища зростає з $5 - 3 = 2$ до $8 - 3 = 5$ грн./т, а раніше неефективне 6-те родовище стане кондиційним, оскільки оцінка його запасів збільшиться з $5 - 6 = -1$ до $8 - 6 = +2$ грн./т.

Як бачимо, економічна оцінка конкретних джерел природних ресурсів визначається достатньо точно зіставленням витрат і доходів із урахуванням факторів кількості та часу. Однак, на практиці, виконання всіх необхідних розрахунків наражається на значні труднощі.

Оцінювання доводиться здійснювати з великим випередженням, користуючись недостатньо чіткими прогностичними даними. Невизначеними є й самі вихідні передумови для формування прогнозів: обсяги перспективної потреби в цьому природному ресурсі; технологічні можливості і методи його видобутку.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть критерії включення елементів природи до природних ресурсів.
2. Як поділяються природні ресурси за економічною доцільністю їх використання.

3. Назвіть види та властивості природних ресурсів.
4. Як класифікують природні ресурси?
5. Як впливає науково-технічний прогрес на використання природних ресурсів?
6. Шляхи використання природних ресурсів у господарській діяльності людини.
7. Дайте якісну та кількісну характеристику природних ресурсів.
8. Назвіть властивості природних ресурсів з позицій їх використання у виробництві.
9. Як впливає науково-технічний прогрес на використання природних ресурсів у господарстві?
10. Для чого здійснюється класифікація природних ресурсів?
11. З якою метою здійснюється економічна оцінка природних ресурсів.
12. Які чинники впливають на вартісну оцінку елементів природного довкілля?
13. Що є критерієм економічної оцінки природних ресурсів?
14. За якою формулою доцільно визначати економічну оцінку джерел природних ресурсів?
15. Коли елементи природного середовища стають для суспільства ресурсами?
16. Як називається дохід, отриманий в результаті експлуатації кращих джерел природних ресурсів?
17. Охарактеризуйте форму економічної оцінки джерел природних ресурсів.
18. Як здійснюється економічна оцінка невідновних (вичерпних) джерел природних ресурсів?
19. Як здійснюється економічна оцінка відновних (невичерпних) джерел природних ресурсів?
20. Які природні ресурси можуть експлуатуватися невизначено тривалий відрізок часу?
21. Які природні ресурси експлуатуються обмежений відрізок часу?
22. Дайте визначення поняття “індивідуальні витрати”.
23. Дайте визначення поняття “замикаючі витрати”.
24. Дайте визначення поняття “економічна оцінка природних ресурсів”.
25. Охарактеризуйте основні підходи до економічного оцінювання природних ресурсів.
26. Охарактеризуйте види диференційної ренти.

Тестові завдання для самоперевірки

1. Тіла і сили природи, які використовуються або можуть бути використані людьми - це:

- а) природні умови;
- б) природні ресурси;
- в) регіональні ресурси;
- г) продуктивні ресурси;
- д) немає жодної правильної відповіді.

2. Природні ресурси з позицій їх використання у виробництві мають такі властивості:

- а) комплексність, взаємодоповнюваність, глобальність;
- б) комплексність, взаємозамінність, регіональність;
- в) взаємозамінність, взаємодоповнюваність;
- г) взаємозамінність, якісність, кількісність;
- д) комплексність, взаємозамінність, взаємодоповнюваність.

3. Комплексність природного ресурсу характеризується:

- а) здатністю різних видів природних ресурсів задовольняти одну і ту ж саму функціональну потребу;
- б) необхідністю дотримувати відповідні об'ємні пропорції конкретних видів ресурсів під час їх використання у відповідних технологіях виробництва;
- в) можливістю отримання з одиниці ресурсу різних видів економічного ефекту;
- г) неможливістю отримання з ресурсу різних видів економічного ефекту;
- д) немає правильної відповіді.

4. Природні ресурси поділяють на:

- а) відновні та невідновні;
- б) відновлювані та використовувані;
- в) вичерпні та ощадні;
- г) короткотривалі та довготривалі;
- д) якісні та кількісні.

5. Взаємодоповнюваність природних ресурсів:

- а) характеризується здатністю різних видів природних ресурсів задовольняти одну і ту ж саму функціональну потребу;
- б) виражається в необхідності дотримувати відповідні об'ємні пропорції конкретних видів ресурсів під час їх використання у відповідних технологіях виробництва;
- в) характеризується можливістю отримання з одиниці ресурсу різних видів економічного ефекту;
- г) виражається неможливістю отримання з ресурсу різних видів економічного ефекту;
- д) немає жодної правильної відповіді.

6. Економічна оцінка джерел природних ресурсів ґрунтується на:

- а) собівартості;
- б) доході;
- в) витратах;
- г) ринковій ціні;
- д) індивідуальних витратах.

7. Диференційна рента І-го роду:

- а) виникає при послідовних вкладеннях капіталу та праці в одну і ту ж ділянку землі;

- б) отримується власником землі з орендарів;
- в) виступає у вигляді додаткового доходу;
- г) виступає у вигляді податкових платежів;
- д) диференціація земель за їхньої якістю.

8. Виступає у вигляді додаткового доходу, який утворюється внаслідок перевищення ціни товару над його вартістю:

- а) диференційна рента І-го роду;
- б) диференційна рента ІІ-го роду;
- в) абсолютна рента;
- г) монопольна рента;
- д) немає правильної відповіді.

9. У загальному економічна оцінка джерел природних ресурсів описується формулою:

- а) $C_n = (Z - C)$;
- б) $C_n = g \times (Z + C)$;
- в) $C_n = Z - 1$;
- г) $C_n = Z - 1 + C$;
- д) немає правильної відповіді.

10. Джерела природних ресурсів, які можна експлуатувати невизначено тривалий проміжок часу – це:

- а) невідновні джерела природних ресурсів;
- б) вичерпні джерела природних ресурсів;
- в) відновні джерела природних ресурсів;
- г) видозмінені джерела природних ресурсів;
- д) всі відповіді неправильні.

Список літератури до розділу 16

1. Закон України “Про оцінку земель”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-15> (дата звернення 10.11.23 р.).
2. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2021> (дата звернення 10.11.23 р.).

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Адміністративно-територіальний поділ країни – це внутрішнє розмежування держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціонального державного управління регіонами.

Безробітні у визначенні МОП – це особи у віці 15-70 років (як зареєстровані, так і незареєстровані в державній службі зайнятості), які одночасно відповідають трьом умовам: не мають роботи (прибуткового заняття), шукають роботу або намагаються організувати власну справу, готові приступити до роботи протягом наступних двох тижнів.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – сукупна вартість кінцевих продуктів і послуг, вироблених на території країни за один рік у поточних ринкових цінах.

Валовий національний продукт (ВНП) – сукупність усіх вироблених у країні товарів та наданих послуг за рік незалежно від розташування національних підприємств.

Валютна політика – це сукупність економічних, юридичних і організаційних форм і методів у сфері валютних відносин, які здійснюють держава і міжнародні валютно-фінансові організації.

Виробнича сфера – це сукупність засобів виробництва та людей, які володіють виробничим досвідом.

Витрати замикаючі – це максимально допустимі, економічно виправдані витрати, на які доводиться йти при виробництві даної продукції на базі гірших запасів для того, щоб забезпечити народному господарству обсяг даного виду продукції.

Витрати індивідуальні – це витрати на виробництво порівнювального виду продукції (сировини) із запасу природного ресурсу, що оцінюється.

Витрати “франко-споживач” – сума витрат на видобування одиниці природного ресурсу та витрат на транспортування його від джерела до споживача.

Витрати “франко-підприємство” – сума витрат на видобування одиниці природного ресурсу та питомої диференціальної ренти.

Галузь господарства – це вид діяльності сукупності виробництв (статистичних одиниць), що беруть участь у переважно однакових або подібних видах економічної діяльності”.

Галузево-регіональний підход полягає у врахуванні як існуючих, так і потенційних виробників аналогічної продукції.

Глобалізація – (від англ. globalization) – всесвітня економічна, політична та культурна інтеграція та уніфікація.

Господарство – це сукупність природних, інтелектуально-професійних і створених людиною засобів, які зайняті у виробництві товарів і наданні послуг з метою створення умов і засобів життя населення.

Господарський комплекс формує система виробництва, обміну, розподілу і споживання, що склалися в межах України.

Державна регіональна політика (ДРП) – це сукупність організаційно-правових і економічних заходів, які здійснюються державою у сфері регіонального розвитку країни відповідно до її поточних і стратегічних цілей.

Економічні закони – це прояв стійких відносин між людьми, що складаються в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання.

Економічне районування – науково обґрунтований поділ країни на економічні райони, що склалися історично чи під час розвитку продуктивних сил на основі територіального поділу праці з метою вирішення завдань соціально-економічного розвитку (розробки і реалізації регіональних програм).

Економічний район – це територіально цілісна частина господарства країни, якій притаманні єдність виробничих зв'язків і соціально-культурних ознак.

Економічна система – це сукупність усіх видів економічної діяльності у процесі їх взаємодії, спрямованої на: виробництво; обмін, розподіл, споживання товарів і послуг та на регулювання економічної діяльності.

Економічні відносини – це сукупність соціально-економічних та організаційно-виробничих зв'язків між господарюючими суб'єктами в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, послуг і доходів.

Економічне зростання – це збільшення валового національного продукту країни.

Економічний розвиток – це зростання реального доходу на душу населення.

Економічно активне населення – це частина населення, яка пропонує свою працю для виробництва товарів і надання різноманітних послуг.

Економічно неактивне населення – це особи у віці 15-70 років, які не можуть бути класифіковані як зайняті або безробітні, тобто – це та частина населення, яка не входить до складу ресурсів праці.

Закон – це необхідне, істотне, стійке, повторюване відношення між явищами у природі і суспільстві.

Закономірність – це об'єктивно дійсний, повторюваний зв'язок явищ природи із суспільним життям.

Зайняті економічною діяльністю (за визначенням Міжнародної організації праці) – це особи у віці 15-70 років, які виконують роботи за винагороду за наймом на умовах повного або неповного робочого дня, працюють індивідуально (самостійно) або в окремих громадян-роботодавців, на власному (сімейному підприємстві), безоплатно працюючі члени домашнього господарства, зайняті в особистому сільському господарстві, а також тимчасово відсутні на роботі.

Зовнішні зв'язки держави – це взаємообмін з країнами світу продуктами матеріального виробництва, послугами, інформацією на основі міжнародного поділу праці, а також співдружність політичних органів, спрямована на ефективне вирішення глобальних проблем людства та розширення особи.

Зовнішньо-інвестиційна політика – це комплекс заходів для залучення і використання іноземних інвестицій на території держави і регулювання вивозу інвестицій за кордон.

Ізостанта – місця однакових сумарних виробничих і транспортних витрат. Місця, в яких різниця транспортних витрат компенсує різницю у витратах виробництва. Множина цих точок утворює лінію (ізостанту), яка розмежовує райони споживання продукції відповідних виробників та формує ринкові зони підприємств.

Індикатори – це система кількісних показників, які характеризують вплив різних факторів на сталість розвитку економіки регіону.

Критерієм оптимального місця розташування підприємства буде мінімум сумарних витрат на виробництво продукції в обсязі сумарного попиту споживачів та витрат на її транспортування до кожного зі споживачів в обсягах, що відповідають їхньому попиту.

Метод – це систематизована сукупність кроків, які потрібно здійснити, щоб виконати певну задачу чи досягти певної мети; поняття тотожне алгоритму дій і технологічному процесу.

Механізм господарювання – це сукупність конкретних форм господарювання, організаційно-інституціональних систем, методів та важелів регулювання економічних процесів.

Міжнародні економічні зв'язки – це система господарських зв'язків між національними економіками країн на основі міжнародного поділу праці.

Міжнародний поділ праці – це спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції чи наданні послуг у світовому масштабі.

Місткість ринку – це максимально можливі обсяги реалізації потреб зайнятого населення (постійного і тимчасово проживаючого) у місцях прикладання праці з урахуванням пропозиції робочої сили, виходячи з конкретних умов простору і часу. Вона визначається рівнем імовірності працевлаштування незайнятого населення на одиницю території.

Механізм зовнішньоекономічних зв'язків – це сукупність конкретних їхніх форм, а також система правових, організаційно-управлінських та фінансово-економічних важелів, що забезпечують ефективну взаємодію національних господарських комплексів зі світовими з метою прискорення розвитку продуктивних сил країни та підвищення соціально-економічних показників життя її громадян.

Митна політика держави захищає внутрішній ринок, виконує функції контролю та регулювання товарообміну на митній території.

Населення – це сукупність людей, що проживають у межах певних територій.

Навколишнє природне середовище – це сукупність природних умов існування суспільства. На його формування впливають природні та антропогенні фактори.

Основною характеристикою одорідної транспортної поверхні (ОТП) є можливість перевезення нею вантажу одним видом транспорту найкоротшим шляхом (по прямій між двома пунктами) із витратами, пропорційними масі вантажу та відстані перевезення.

Постачальник дефіцитний – якщо обсяг його виробництва розподілено повністю, а попит споживачів повністю не задоволено.

Потужність нових підприємств відповідає попиту в їхніх кінцевих ринкових зонах (сума попиту споживачів, які потрапили у його ринкову зону).

Постачальник надлишковий – якщо обсяг його виробництва розподілено частково, а попит пов'язаних з постачальником споживачів повністю задоволено.

Природне безробіття – це резерв робочої сили, що забезпечує можливість швидкого міжрегіонального і міжгалузевого розподілу робочої сили відповідно до коливань попиту, і зумовлених ними коливань попиту виробництва на робочу силу.

Принципи – (від лат. principium – початок, основа) – вихідні положення будь-якого вчення, теорії, науки.

Принципи розміщення продуктивних сил – це конкретні прояви просторового розташування продуктивних сил з урахуванням відповідних чинників.

Продуктивні сили – це засоби виробництва і предмети та знаряддя праці, а також люди, які приводять їх в дію.

Підхід показує, в якому напрямі потрібно спрямовувати дослідження.

Промисловість України – найважливіша галузь виробництва, яка включає підприємства, що здійснюють добування корисних копалин, виробництво засобів виробництва і товарів споживання.

Промисловий вузол – зосередження на обмеженій території виробничо-територіального поєднання підприємств, що склалося історично або формується.

Промисловий район – інтегральний район з переважаним значенням промислового виробництва як головної галузі виробничої спеціалізації (Донбас, Придніпров'я тощо).

Промисловий центр – місто або селище міського типу, де зосереджено кілька промислових підприємств і які є основною спеціалізованою містоутворюючою галуззю.

Промисловий пункт – промислове підприємство разом з поселенням, яке виникло при ньому.

Природно-ресурсний потенціал – це сукупність усіх природних засобів, запасів, джерел, які можуть бути мобілізовані та використані для життєдіяльності людей.

Природні ресурси – це тіла й сили природи, які за певного рівня розвитку продуктивних сил можуть бути використані для задоволення потреб суспільства.

Природні ресурси відновні чи невичерпні – ті, які можуть експлуатуватися невизначено тривалий відрізок часу (ділянки землі, гідроенергія тощо).

Природні ресурси невідновні або вичерпні – ті, які експлуатуються обмежений відрізок часу (родовища корисних копалин, підземних запасів прісної води тощо).

Природні умови – це тіла й сили природи, які мають істотне значення для життя і діяльності суспільства, але не беруть безпосередньої участі у виробничій і невиробничій діяльності людей.

Природне безробіття – це резерв робочої сили, що забезпечує можливість швидкого міжрегіонального і міжгалузевого розподілу робочої сили відповідно до коливань попиту, і зумовлених ними коливань попиту виробництва на робочу силу. Воно складається з безробіття фрикційного та інституційного.

Продуктивні сили – це засоби виробництва (знаряддя та предмети праці) та люди, що володіють певним виробничим досвідом і приводяться ці засоби у дію.

Районоутворюючі центри – великі міста-економічні центри з потужним виробничим та інфраструктурним потенціалом.

Регіон – територія, яка вирізняється за рядом ознак, і характеризується певною цілісністю та взаємопов'язаністю її складових елементів. **Регіоналізація** передбачає поділ території держави на регіони за певними критеріями з метою узгодженості державної та регіональної політики.

Регіональна соціально-економічна система – це сукупність територіально обумовлених і ринково-орієнтованих взаємозалежних зв'язків та процесів між

підприємствами, які функціонують в межах певного регіону, а також між іншими регіонами зі своїми функціями, історією, культурою, умовами життя населення.

Рента диференціальна земельна – дохід, який отримують землевласники, реалізуючи власність на землю. Причиною виникнення визнається існування монополії на землю як об'єкта господарювання. Розрізняють такі її форми: *диференційна рента I-го роду* – диференціація земель за їхньою якістю; *диференційна рента II-го роду* виникає при послідовних вкладеннях капіталу та праці в одну і ту ж ділянку землі; *абсолютна рента* утримується власником землі з орендарів незалежно від родючості земель і їх місцезнаходження; *монопольна рента* виступає у вигляді додаткового доходу, який утворюється внаслідок перевищення ціни товару над його вартістю, коли даний товар вироблений у сприятливих умовах, що дають можливість виробляти рідкісні види продукції й за рахунок цього встановлюють на них монопольно високі ціни.

Ресурсозбереження – це прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій самій кількості використаної сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів.

Рівень безробіття – це основний показник, що дає узагальнене уявлення про стан ринку праці і про зміни, що відбулись на ньому за певний період часу.

Розміщення продуктивних сил (РПС) вивчає існуюче розміщення природних, трудових та інвестиційних ресурсів, а також методи його удосконалення. РПС є наслідком впливу економічних законів і закономірностей.

Соціально-економічний район – це великий регіон України, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим на ній населеним пунктом – демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним і економічним ядром, що визначає його головні зовнішні функції і геопросторову організацію.

Система – це внутрішньо організована на основі певного принципу цілісність, в якій всі елементи настільки тісно пов'язані один з одним, що виступають щодо навколишніх умов та інших систем як щось єдине.

Соціальна система – це складно організована впорядкована цілісність, що включає окремих індивідів та соціальні спільноти, які об'єднані різноманітними зв'язками і взаємовідносинами, специфічними за своєю природою.

Соціальне середовище – це система життєзабезпечення, що впливає на соціально-економічний процес. Вона включає комплекс галузей, соціальних організацій та інститутів для здійснення виробництва, розподілу і споживання ресурсів та життєвих благ.

Сталий розвиток – це розвиток, який задовольняє потреби сьогодення, не зменшуючи можливостей майбутніх поколінь для задоволення їхніх потреб.

Сталий розвиток продуктивних сил – це розвій, який забезпечує відтворення усіх факторів виробництва й економічної системи загалом.

Світова організація торгівлі (СОТ) - це провідна міжнародна економічна організація, членами якої вже є 164 країни, на частку яких припадає понад 96 % обсягів світової торгівлі; її функціями є встановлення правил міжнародної системи торгівлі і вирішення спірних питань між членами, що підписані під близько 30-ма угодами організації.

Соціально-економічний розвиток регіону – це галузь наукових знань, що вивчає соціально-економічні процеси, які відбуваються в межах певної території, тенденції та закономірності економічного розвитку і функціонування господарюючих суб'єктів різних форм власності, розвиток і розміщення продуктивних сил.

Територальний поділ праці полягає у спеціалізації економічних районів на випуску тих видів продукції, які є найвигіднішими в його умовах, та в розмірах, що перевищують його потребу для обміну з іншими регіонами, де виготовляти ці товари неефективно.

Територіальна організація регіонального ринку праці (РРП) – це просторова форма функціонування інституційно-правових та соціально-економічних відносин трудовідтворення, процес територіального регулювання їхнього розвитку з метою ефективного його використання в економіці.

Транспортна поверхня однорідна – умовна територія, що характеризується можливістю перевезення нею вантажу якимось одним видом транспорту найкоротшим шляхом з витратами, що пропорційні масі вантажу та відстані перевезення.

Трудові ресурси – це частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності.

Трудоресурсний потенціал – це сукупність здатних до праці людей, яка має необхідний фізичний розвиток, здоров'я, освіту, професійні знання та кваліфікацію для заняття суспільно корисною працею.

Чинник (фактор) – це умова, рушійна сила, причина будь-якого процесу. Чинник може бути позитивним чи негативним, врахованим чи неврахованим.

Чинник розміщення – це певне співвідношення між об'єктом розміщення і територією, де його розташовують.

“Франко” – гуртова ціна з урахуванням транспортних витрат на доставку товару до місця прийому покупцем. Термін, що визначає місце, зазначене в договорі купівлі-продажу, за доставку в яке уся відповідальність і витрати лягають на продавця. Після доставки товару в це місце, всі витрати і відповідальність за товар лягають на покупця.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Вебер А. (1868-1968 рр.) – німецький економіст, соціальний філософ і соціолог. Професор Празького (1904-1907 рр.) та Гейдельберзького (1907 р.) університетів. Сформував теорію розміщення галузей промисловості в ідеальних умовах ізольованої держави. Основна праця “Теорія розміщення промисловості” (1909 р.). Запровадив термін “орієнтація”.

Вернадський В. І. (1863-1945 рр.) – український філософ, природознавець, мислитель, засновник геохімії, біогеохімії та радіогеології, космізму. Один із засновників Української Академії наук; був її першим президентом (1919 р.). Засновник першої наукової бібліотеки в Україні (нині названої його ім'ям). Основоположник нових напрямів мінералогії, геології, гідрогеології, визначив роль організмів у геохімічних процесах. Директор Радієвого інституту (1922-1939 рр.), Біохімічної лабораторії (1929 р.). Дійсний член багатьох академій (Паризької, Чеської).

Долішній М. І. (1936-2006 рр.) – український економіст, доктор економічних наук, професор, академік НАН України. Працював над вирішенням фундаментальних та прикладних проблем розвитку регіонів України, формуванням теоретико-методологічних основ регіональної політики в державі. Автор понад 500 наукових праць.

Заставний Ф. Д. – український географ, професор, доктор географічних наук, завідувач кафедри географії України географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (1990-2009 рр.), лауреат премії імені О.Г.Шліхтера АН України, дійсний член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Почесний член Українського географічного товариства, академік Академії наук Вищої школи. Автор багатьох підручників та посібників з географії України для учнів середніх шкіл і студентів вищих навчальних закладів.

Котлер Ф. – (англ. *Philip Kotler*) – американський економіст, професор міжнародного маркетингу Вищої школи менеджменту Дж. Л.Келлога при Північно-Західному університеті. Отримав ступінь магістра економіки в університеті Чикаго і звання доктора філософії. Батьки Котлера жили в Україні. Ф.Котлер – автор багатьох книг з маркетингу і менеджменту. Розробив теорію місць, за якою конкретні території (міста, регіони) мають розглядатись як товар у класичному маркетингу з його перевагами та недоліками, і для їхнього розвитку слід застосовувати ті ж методи.

Подолінський С. А. (1850-1891 рр.) - український громадський і політичний діяч, лікар, соціолог, економіст, публіцист, фундатор української школи фізичної економії. Коло його наукових інтересів: соціальні аспекти виробничої діяльності, господарські стосунки, суспільна стратифікація, мобільність, залежність статусу індивіда від національної належності, ряд

соціологічних законів. Його робота «Праця людини і її відношення до розподілення енергії» (1880 р.).

Портер М. – професор кафедри ділового адміністрування Гарвардської школи бізнесу (Harvard Business School), визнаний фахівець в галузі вивчення економічної конкуренції, зокрема конкуренції на міжнародних ринках, конкуренції між країнами і регіонами. Розробив теорію конкурентних переваг країн, яку багато хто вважає новою парадигмою в економічній науці. Впровадив поняття “економічний кластер”.

Ратцель Ф. (1844-1904 рр.) – німецький зоолог і географ. Вважається основоположником антропогеографії та політичної географії, який заклав початок у розвитку геополітичної науки. Він уперше в 1901 році вжив термін «життєвий простір» (нім. Lebensraum) на означення важливого географічного фактору середовища проживання, що впливає на діяльність людини, зумовлює хід і напрямки розвитку конкретних суспільств.

Тюнен Й. Г. (1783-1850 рр.) – німецький вчений, автор моделі, яка пояснювала місце розташування землекористування відстанню до відповідного місця на ринку збуту. Автор дослідження “Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економіки”, у якій запропоновано модель розміщення сільськогосподарських зон навколо єдиного ринкового центру.

Франко І. Я. (1856-1916 рр.) – видатний український письменник, вчений, перекладач, філософ, громадський діяч, визнаний історик, енциклопедично освічена людина. Серед інтересів політична економія, соціологія. Велику увагу приділив дослідженню економіки Галичини, становищу селянства й робітничого класу. У працях “Земельна власність у Галичині” (1887 р.), “Панщина та її скасування в 1848 році в Галичині” (1897 р.) та інших він дає глибокий аналіз феодальних відносин у нашому краї. Автор понад 5 тис. праць з літератури та науки.

Шаблій О. І. – український географ, доктор географічних наук, завідувач кафедри економічної і соціальної географії географічного факультету. Автор понад 500 наукових, науково-методичних і науково-публіцистичних праць. Основоположник школи комплексної територіальної організації суспільства й атласного картографування.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

к.е.н., доцент Музиченко-Козловська Оксана Володимирівна

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК РЕГІОНУ:
ТАБЛИЧНА І ГРАФІЧНА ВІЗУАЛІЗАЦІЯ**

Посібник

Папір офсетний. Цифр. друк. Формат 64x80/16
Гарнітура Times New Roman. Умов. друк. арк. 13,5
Наклад 500 прим. Зам. 11284

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції – Серія ДК № 2509 від 30.05.2006 р.

Друк ПП “ПІОСВІТ”

Адреса: вул. І. Мазепи, 7, м. Дрогобич, 82100 Україна
тел.: (03244) 2-23-35, 3-38-50.
E-mail: posvitdruk@gmail.com